

СПИСОК УЧАСНИКІВ

1.	Звіряка А.	кандидат історичних наук	керівник-координатор роботи
2.	Томілович Л.	кандидат історичних наук, доцент	науковий керівник роботи, співавтор тексту розділів 1, 3, 4, формування альбому фотофіксації та списку об'єктів культурної спадщини
3.	Харлан О.	кандидат архітектури	головний архітектор проекту, співавтор тексту розділів 1, 2
4.	Закидальський В.	архітектор	співавтор тексту розділів 2, 3
5.	Градун Е.	історик, відповідальний виконавець	співавтор тексту розділів 1, 3, 4, формування альбому фотофіксації та списку об'єктів культурної спадщини
6.	Охріменко Г.	археолог	співавтор тексту розділів 3, 4
7.	Білько І.	археолог	співавтор тексту розділів 3, 4

РЕФЕРАТ

Робота складається з пояснювальної записки (202 стор.), переліку об'єктів культурної спадщини, матеріалів історичної картографії та іконографії, а також сучасної фотофіксації пам'яток, об'єктів культурної спадщини та історичної забудови м. Ізюм, 4-х креслень.

Об'єкт дослідження – територія міста Ізюм, занесеного до Списку історичних населених місць України, ландшафт території міста, розпланування, забудова, пам'ятки та об'єкти культурної спадщини.

Мета роботи – забезпечення збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Ізюм шляхом розробки історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, визначення меж і режимів використання територій історичних ареалів міста.

Методи дослідження – застосовано методи теоретичних досліджень, а саме історичний метод при системному підході, коли об'єкт вивчення розглядається у виникненні й розвитку. При цьому системний підхід полягає в комплексному вивченні об'єкта як певної єдності з узгодженим функціонуванням частин і цілого. Оскільки об'єкт дослідження є складною взаємопов'язаною багатоелементною системою (включає такі ієрархічні рівні, як міське середовище, його фрагменти, архітектурні комплекси й ансамблі, окремі будівлі і споруди), то для його вивчення застосовано методи структурно-генетичного аналізу і синтезу. Застосовано методи бібліографічних, архівних, картографічних, іконографічних досліджень, а також методи емпіричних досліджень: спостереження, натурні дослідження, порівняння та картографування.

Результати науково-дослідної роботи – історико-архітектурний опорний план м. Ізюм Харківської області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів.

Ключові слова: Ізюм, об'єкти й пам'ятки культурної спадщини, історико-архітектурний опорний план, композиційно-видовий вплив пам'яток, зони охорони пам'яток, історичний ареал.

Зміст

Пояснювальної записки

Вступ	6
1. Історичний та розпланувальний розвиток м. Ізюм	
1.1. Історична довідка	10
1.2. Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови міста	44
1.3. Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови м. Ізюм	47
2. Аналіз існуючої архітектурно-містобудівної ситуації м. Ізюм	
2.1. Аналіз існуючої планувальної структури м. Ізюм	56
2.2. Архітектурно-художні особливості історичної забудови	77
2.3. Характеристика елементів історичного озеленення та благоустрою	86
2.4. Архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного центру м. Ізюм	95
3. Комплексна історико-культурна оцінка території м. Ізюм	
3.1. Узагальнена оцінка культурної спадщини міста	105
3.1.1. Археологічна спадщина	105
3.1.2. Об'єкти культурної спадщини за видом «архітектура»	114
3.1.3. Об'єкти культурної спадщини за видом «історія»	134
3.1.4. Об'єкти культурної спадщини за видом «монументальне мистецтво»	141
3.1.5. Історико-культурні заповідники, об'єкти природно-заповідного фонду	142
3.2. Аналіз діючих зон охорони пам'яток культурної спадщини	143
3.3. Загальна характеристика історичних ареалів міста	143
4. Проектно-регулятивний розділ	
4.1. Основні принципи системи охоронного зонування території м. Ізюм	146
4.2. Межі територій і зон охорони пам'яток, історичного ареалу, режими їх використання	152
4.3.1. Межі та режими використання комплексних охоронних зон пам'яток	164
4.3.2. Охоронні зони окремих пам'яток	172
4.3.4. Межі та режими використання зон регулювання забудови	175
4.3.5. Межі та режими використання зони охоронюваного ландшафту	191
4.3.6. Межі та режими використання історичного ареалу м. Ізюм	192
Список використаних джерел та літератури	194
Перелік об'єктів культурної спадщини м. Ізюм	201
Історична картографія та іконографія	
Фотофіксація пам'яток, об'єктів культурної спадщини та історичної забудови м. Ізюм	

ВСТУП

Дана робота виконується на замовлення Виконавчого комітету Ізюмської міської ради в рамках договору від 06.08.2018 №07-18/П з розробки науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план м. Ізюм Харківської області з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів» авторським колективом науковців ПОГ «Інститут культурної спадщини» ВРОКСУ у серпні - грудні 2018 р.

Необхідність розроблення згаданої науково-проектної документації зумовлена вимогами Закону України «Про охорону культурної спадщини», постановами Кабінету Міністрів від 26.07.2001 №878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 03.07.2006 №909 «Про затвердження Порядку визначення населеного місця історичним», від 13.03.2002 №318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць».

Мета дослідження – забезпечення збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища м. Ізюм шляхом розроблення історико-архітектурного опорного плану міста та проекту зон охорони пам'яток, визначення меж і режимів використання території історичного ареалу міста.

Об'єктом дослідження є територія м. Ізюм, занесеного до Списку історичних населених місць України (з датою заснування 1639 р.), ландшафт території міста, розпланування, забудова, пам'ятки і об'єкти культурної спадщини.

Предметом дослідження є розпланувально-просторовий устрій м. Ізюм, забудова, об'єкти культурної спадщини, а також визначення методів і заходів з охорони нерухомої культурної спадщини міста та збереження традиційного характеру середовища.

Дана робота є не першим історико-містобудівним дослідженням на цю тему. В 1990-х рр. було опрацьовано науково-проектну документацію «Історико-опорний план і проект охоронних зон пам'яток історії та культури м. Ізюм». Розробник – колектив Харківської філії Українського спеціалізованого науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» (головний архітектор проекту – В. Новгородов). Однак, даний проект так і не був затвердженим і на даний час у повному обсязі не зберігся – лише історична довідка.

Таким чином, м. Ізюм потребує опрацювання нового Історико-архітектурного опорного плану з визначенням меж та режимів використання зон охорони пам'яток, історичного ареалу, розробленого на сучасних методичних засадах на підставі діючого пам'яткоохоронного законодавства.

Нормативна база дослідження. Історичні міста України, до яких відноситься м. Ізюм, вимагають особливого підходу, оскільки процеси їх розвитку, реконструкції, забудови, господарська діяльність у історичних ареалах, визначених на їх території, повинні ґрунтуватися на усвідомленні необхідності збереження і раціонального використання об'єктів нерухомої культурної спадщини, охорони традиційного середовища. На це спрямовано такі заходи, як устанавлення зон охорони пам'яток, визначення історичних ареалів. Розробка історико-архітектурного опорного плану м. Ізюм, а також визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів, виконання історико-архітектурної інвентаризації об'єктів культурної спадщини ґрунтується на чинних нормативно-правових документах, які формують сучасну нормативну базу таких досліджень, а саме:

Закон України "Про охорону культурної спадщини" від 08.06.2000;

Закон України "Про архітектурну діяльність" від 20.05.1999;

Закон України "Про основи містобудування" від 16.11.1992;

Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності" від 23.02.2011;

Закон України "Про охорону навколишнього природного середовища" від 25.06.1991;

Закон України "Про природно-заповідний фонд" від 16.06.1992;

Закон України "Про охорону археологічної спадщини" від 18.03.2004;

Земельний кодекс України від 25.10.2001;

Постанова Кабінету Міністрів України від 13.03.2002 №318 "Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів";

Постанова Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 №878 "Про затвердження Списку історичних населених місць України (міста та селища міського типу)";

Постанова Кабінету Міністрів України від 03.07.2006 №909 "Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним";

ДБН Б.2.2-12:2019 "Планування і забудова територій". Затверджено наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 26.04.2019 № 104;

ДБН Б.1.1-15:2012 "Склад та зміст генерального плану населеного пункту". Затверджено наказом Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 13.07.2012 № 358;

ДБН Б.2.2-3: 2012. "Склад та зміст історико-архітектурного опорного плану населеного пункту". Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 12.03.2012 № 106;

ДСТУ Б Б.2.2-10:2016. "Склад та зміст науково-проектної документації щодо визначення меж і режимів використання зон охорони пам'яток архітектури та містобудування". Затверджено наказом Мінрегіонбуду від 24.06.2016 № 178;

ДБН А.2.2-14-2016. "Склад та зміст науково-проектної документації на реставрацію пам'яток архітектури та містобудування". Затверджено наказом Мінрегіону від 29.12.2016 № 337.

Окрім того, враховуючи ту обставину, що на даний час затверджені лише методичні рекомендації щодо засад, порядку розроблення та затвердження зон охорони пам'яток архітектури, а для решти видів пам'яток – ні, і в той же час, пам'яткоохоронне законодавство вимагає визначення у науково-проектній документації зон охорони для усіх видів пам'яток, розробники користувалися єдиною, що на сьогодні існує, методичною базою з цього питання, а саме: «Тимчасовою інструкцією по організації охоронних зон та зон регулювання забудови для пам'ятників культури в Українській РСР» (затверджена Держбудом і Мінкультури 09.08.1968); «Методическими рекомендациями по исследованию историко-архитектурного наследия в городах Украинской ССР» (схвалено Держбудом УРСР 19.03.1982).

Результатом досліджень стали: історико-архітектурний опорний план м. Ізюм Харківської обл. з визначенням меж і режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів – текстова та графічна частини.

Графічна частина роботи представлена чотирма креслениками:

- Історико-архітектурний опорний план м. Ізюм Харківської обл. з визначенням меж зон охорони пам'яток, історичних ареалів – основне креслення.
- Ландшафт території м. Ізюм.
- Територіальний і розпланувальний розвиток м. Ізюм.
- Композиційно-художня оцінка території історичного центру м. Ізюм.

Представлена робота виконана під науковим керівництвом к.і.н., доцента Л. Томілович авторським колективом у складі головного архітектора проекту канд. архітектури О.Харлана, відповідального виконавця – історика Е.Градуна, архітектора В.Закидальського, археологів Г.Охріменко та І.Білько.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНИЙ ТА РОЗПЛАНУВАЛЬНИЙ РОЗВИТОК м. ІЗЮМ

1.1. Історична довідка

Ізюм – місто обласного значення, центр Ізюмського району Харківської області. Місто розташоване на обох берегах р. Сіверський Донець, в місці впадіння в неї річок Мокрий Ізюмець та Сухий Ізюмець, біля підніжжя гори Кременець – найвищої гори Харківської області. Ізюм знаходиться на півдні Харківської області, у 138 км від обласного центру.

Територія сучасної Харківщини з прадавніх часів належала до зони контактів різних археологічних культур, проте вся південна та південно-східна територія області, включаючи Ізюмський район, залишається на даний час найменш дослідженою з археологічної точки зору. На сьогоднішній день на території м. Ізюм відомі археологічні об'єкти, що датуються від кам'яної доби до козацького часу. Неподалік від міста виявлені поселення доби мезоліту та майстерня крем'яних виробів на березі р. Сіверський Донець. Біля озер Колодковате, Ольхове, Отступ, на правому березі р. Сіверський Донець та в урочищі Кути були виявлені п'ять стоянок доби неоліту. На відстані 1,5 км від Ізюму, біля с. Діброви та біля с. Гончарівка, були відкриті поселення доби бронзи. На лівому березі р. Сіверський Донець, в урочищі Бондариха, що розташовується в 4 км на південь від Ізюму, М.В. Сібільовим було виявлене багатопарове поселення, яке згодом досліджувалось Д.Я. Телегіним та В.А. Ільїнською. На поселенні було виявлено чотири археологічні шари: неолітичний (X – поч. III тис. до н.е.), бондарихінської культури (XI—VII ст. до н.е.), скіфського часу (VII-III ст. до н.е.) та доби раннього середньовіччя. Також на території Ізюму та в його околицях були відкриті чотири поселення салтівської культури (VIII-X ст. н.е.), а на північній околиці – курганний могильник, який залишається недатованим, оскільки дослідження на ньому не проводились.

На території краю перші ранньослов'янські поселення з'явилися у VI ст. Саме з цього часу територія сучасної Ізюмщини стає своєрідною буферною зоною між землями тюрків-кочовиків (або напівкочовиків) та осілих землеробів-слов'ян.

У VIII ст. територія сучасного Ізюмського району вже була достатньо щільно заселена осілими аланськими та слов'янськими племенами, а також кочовими болгарськими; вона входила до найбільш значної за розмірами та потужної держави тогочасної Східної Європи – Хазарського каганату. Період розквіту Хазарського каганату припадає на VIII ст., коли його територія сягала від Каспія до Дніпра. В першій третині VIII ст. на Хазарський каганат напали араби. На рубежі VIII-IX ст. частина хазарської аристократії прийняла іудаїзм як державну релігію, чим спричинила заворушення та громадянську війну на протязі майже 100 років, оскільки більшість населення залишались язичниками, переважно прихильниками шаманізму. Ослаблений внутрішніми суперечками та протистоянням з зовнішніми ворогами, Хазарський каганат пав під ударами печенігів та русичів (походи київського князя Святослава) у 60-х рр. X ст. Після цього у Східноєвропейські степи перекочували печенізькі орди, у 30-40-х рр. XI ст. – торчеські, з 60-х рр. XI ст. ці обшири почали опановувати половці і майже на два століття степи між Волгою і Дунаєм стають відомими в арабських джерелах як Дешт-и-Кипчак (Половецький степ).

На території сучасної Харківщини розташовувались володіння одного з половецьких вождів – Шарукана. Столицею володінь згаданого вождя було місто Шарукань, місце розташування якого достеменно не встановлене (відомий археолог та краєзнавець М.Сібільов вважав, що Шарукань може ототожнюватись із Тепленським городищем, розташованим неподалік від с. Богородчани Слов'янського району¹).

¹ Сібільов М. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Монаха та Ігоря Сіверського // Альманах «Ізюмщина». До 325-річчя Ізюма. – Ізюм, 2006. – С. 18-32.

На думку низки дослідників (у тому числі згаданого вище М.Сібільова), саме на території сучасного Ізюму в 1111 р., біля літописної річки Сальниці відбулась битва об'єднаної дружини руських князів на чолі з Володимиром Мономахом з половцями, яка закінчилась повною поразкою останніх. Також ряд дослідників вважає, що на території сучасного Ізюму відбулись події, пов'язані з походом Новгород-Сіверського князя Ігоря на половців у 1185 р.² Адже обидва походи були прив'язані до того самого шляху, орієнтованого на броди, зокрема на р. Сіверський Донець, і який провадив від Чернігова у Дешт-и-Кипчак.

З середини XIII ст., внаслідок монгольських походів на половців, руські князівства та країни Західної і Південно-Західної Європи, політична ситуація в регіоні докорінно змінилася. В травні 1223 р. відбулося перше зіткнення монгольських розвідкових загонів на чолі з Джебе і Субутаєм з об'єднаним військом половців і русичів (у битві приймали участь 18 руських князів зі своїми дружинами) на р. Калка, в якій останні зазнали нищівної поразки. Не зважаючи на поразки, яких половці зазнали від монгольських військ, і повного завоювання монголами Дешт-и-Кипчаку в 1237-1238 рр., саме половці залишались основним населенням у Східноєвропейських степах у складі золотоординської держави, – складової частини Монгольської імперії. З другої половини XIII до першої третини XV ст. євразійський степ, що знаходився в складі золотоординської держави, яка стала незалежною в 1266 р., простягався від р. Іртиш до р. Дунай.

Територія Ізюмщини входила до складу Білої орди – домену правлячої в золотоординській державі династії нащадків Батия. В періоди найбільшої могутності та територіального зростання до володінь Білої орди входила лісостепова зона України (від верхів'їв Сіверського Дінця й Дону до

² Гетьманець М. Слово о полку Ігоревім. Статті. – Харків: Мачулін, 2008; Сібільов М. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського... - С. 18-32.

середньої течії Дністра)³. Варто зазначати, що частина дослідників (М.Сібільов, М.Гетьманець, Т.Крупа) відносять до золотоординського періоду, а саме до 30-х рр. XIV ст., заснування укріплення на горі Кременець (на тому місці, де у кін. XVII-XVIII ст. існуватиме т.з. Кременецький редут або замок). На підтвердження цього припущення наводяться знахідки джучидських монет на території Ізюму, зокрема в районі Кременця, виявлена там же плита з арабським написом 1334 р. та надзвичайно вигідне місце розташування – гора Кременець є пануючою висотою (близько 180 м), звідки розкривається огляд на десятки кілометрів, окрім того вона розташовується поруч з двома переправами через р. Сіверський Донець на одному з відгалужень головного шляху – Муравського, що провадив з Причорноморських степів вглиб земель Північно-Східної Русі (майбутньої Московії)⁴. Вважаємо, що це припущення є аргументованим, і, відповідно, має підстави для існування, проте потребує додаткової верифікації шляхом проведення археологічних досліджень.

Після розпаду Золотої Орди, територія Ізюмщини опинилась під впливом Великої орди, створеної онуком Тохтамиша – Саїд Ахметом (це були залишки золотоординської держави після того, як від неї від'єднались окремі ханства, що стали незалежними – Кримське, Астраханське, Казанське, Сибірське). В 1467 р. Велика орда номінально увійшла до складу Кримського ханства, а згодом – Османської імперії. Таким чином, Ізюмщина опинилась у своєрідній «мертвій» зоні між Кримським ханством та Московією, яка у цей період ставала централізованою сильною державою і активно розширювала свої межі. При цьому документами (зокрема, мемуарами дипломата С.Герберштейна, який кілька разів відвідав Польщу та Московію в 1516-1518

³ Шабульдо Ф.М. Біла Орда //Енциклопедія історії України. - Т. І: А-В. - К.: Наукова думка, 2003. – С. 271.

⁴ Крупа Т. Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правления хана Узбека // Альманах «Ізюмщина». – Вип.ІІ. – Ізюм, 2008. –С. 38-45; Сибилев Н. Очерки по доистории и истории Изюмского края // Альманах «Ізюмщина». – Вип.ІІ. – Ізюм, 2008. – С. 13-14.

та 1526 рр.) фіксується наявність на Донці татарського осілого населення, яке обробляло землю та мало постійні житла⁵.

Потерпаючи від спустошливих набігів татар, з XVI ст. московська влада почала розміщувати на своїх південних рубежах (і навіть на стратегічних пунктах далеко південніше них) так звані «сторожі» та вводить сторожову службу. Паралельно відбувається також «народна колонізація», тобто переселення із сусідніх територій, перш за усе Лівобережної України, міщан та селян яких манили природні багатства Степової України і відсутність тут будь-якого визиску та адміністрації – про це свідчать топоніми, поширені в регіоні, зокрема назва річки Сіверський Донець, що безумовно свідчить про зв'язки з сіверянським населенням. Це, зрештою, вкладається в схему розвитку Сіверянщини, населення якої у кінці XV-XVI ст. стрімко скорочується внаслідок литовсько-московських війн та переходу цих земель під владу Московії. Відток населення, ймовірно, відбувався в двох напрямках – відомо про переселення значної частини боярства на територію ВКЛ (один напрямом), друга частина переселенців перебралась на малозаселені та не контрольовані жодною із сусідніх країн землі майбутньої Слобідської України.

Перші роз'їзди московських людей на Донці згадуються у писемних джерелах під 1555 р., з 1571 р. відомо про спорудження «сторожок» - прихистків для змін сторожових варт. Оскільки завданням цих варт було не дозволити татарам несподівано напасти на Чернігово-Сіверщину, що в результаті московсько-литовських війн кін. XV – поч. XVI ст. опинилася в складі Московії (територія пізніших Чернігівської та Курської губерній), відповідно обов'язок нести сторожу покладался на мешканців містечок цих земель. Так, у документах 1571 р. в районі місця розташування сучасного Ізюму згадується Путивльська сторожа (Путивль був прикордонним містом на Лівобережжі на межі Московської держави та Великого князівства Литовського, з 1569 р. – Речі Посполитої). В її обов'язки входила охорона

⁵ Сибилев Н. Очерки по доистории и истории Изюмского края... - С. 14.

двох бродів – Савинського та Ізюмського, а в 1599 р. тут з'являється ціла станиця (Лівенська), під охороною якої знаходилось 5 бродів⁶.

Таким чином, на підставі наявних уривчастих повідомлень можна зробити висновок, що московсько-татарський кордон у XVI ст. закріпився по Сіверському Донцю – правий берег цієї річки за допомогою сторожових роз'їздів та «сторожових городків» контролювала московська адміністрація, лівий був татарським. Розлогі степи Північного Причорномор'я і Приазов'я у XVI - першій пол. XVII ст. заселили ногайці, що перекочували з Заволжя (ногайська орда сформувалася в 40-х рр. XV ст. на теренах нижнього Поволжя та Приуралля, до Північного Причорномор'я і Приазов'я частина їх переселялася починаючи з сер. XVI ст.⁷); вони мали подвійне підпорядкування – турецькому султану і кримському хану. Ногайці поділялись на чотири орди: Буджацьку, Едисанську, Едичкульську і Джамбойлуцьку. Дві останні кочували в приазовських степах. У кожній з них нараховувалось більше 23500 кибиток (тобто родин), а загальна кількість населення на поч. XVIII ст. становила близько 60 тис. осіб. У більш пізніх джерелах (поч. XVIII ст.) зустрічається згадка про те, що всі фортечки Ізюмського полку було зведено на місці татарських поселень⁸.

У 1599 р. московська адміністрація зробила спробу просунути в південно-західному напрямку далі в степ, звівши на р. Оскол Цареборисівську фортецю, яка стала головним адміністративним та військово-стратегічним опорним пунктом у краї, щоправда ненадовго – до 1612 р., коли була знищена.

У зв'язку з обмеженою джерельною базою залишається відкритим питання, коли виник «сторожовий пункт» - передтеча Ізюмської фортеці 1681 р. на лівому березі р. Сіверський Донець. Ряд дослідників, зокрема

⁶ Сибилев Н. Очерки по доистории и истории Изюмского края... - С. 15.

⁷ Бачинська О.А., Грибовський В.В. Ногайська орда // Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т.7.

⁸ Сибилев Н. Очерки по доистории и истории Изюмского края... - С. 14.

митрополит Філарет, який у сер. ХІХ ст. склав статистичний опис Харківської єпархії, та М. Сібільов вважали, що такий міг виникнути ще у 30-х рр. ХVІІ ст., а, можливо, й у другій половині ХVІ ст., коли московська держава почала поширювати свій контроль на ці землі, апогеєм чого стало спорудження Цареборисівської фортеці (нині городище неподалік від с. Оскол Ізюмського району). Якщо це і відповідало дійсності, то ймовірні сторожові пункти, в т.ч. і на території сучасного Ізюму, поділили долю Цареборисівської фортеці. Відповідно до іншої думки, укріплена фортечка на лівому березі р. Сіверський Донець в межах сучасного Ізюму виникла не раніше 1660-х, а можливо і 1670-х рр., що пов'язано з діяльністю полковника Якова Чернігівця.

Нова хвиля колонізації даного регіону розпочалася в 1650-х рр. і, як і попередня, мала два джерела: відбувалась під адміністративною егідою Московської держави, натомість руками і зброєю українського населення – черкесів, як їх називали у московських документах. Зокрема, згадані вище документи дуже яскраво ілюструють цю тезу: так, на час відбудови Цареборисівської фортеці тут мешкало більше 300 черкесів (українців, близько половини з яких були одруженими, решта – ні), і всього 9 осіб московських людей⁹. За Чугуївським переписом, у 1773 р. Ізюм мав постійне населення, а у 1780 р. він вже називався містечком і тут мешкало 70 козаків. Ізюмське укріплення на лівому березі Сіверського Донця звів полковник Яків Чернігівець у 1660-1670-і рр. У 1663 р. він, з дозволу Білгородського воєводи Г. Ромодановського, закладає на Дінці при гирлі р. Балаклійка місто Балаклія, для заселення якого закликав «охочих черкас» (українців). У 1670-х рр. Я. Черніговець продовжував свою діяльність по будівництву нових міст та розселенню «черкас» по лівому березі Сіверського Донця. Таким чином, у 1670-х рр. «на татарських бродах з ногайської сторони» було збудовано 6 міст: Бишкін, Лиман, Андрієві Лози, Балаклія, Савинський та Ізюм. Останній

⁹ Павлюк О. Цареборисів – перше місто Слобідської України // Альманах «Ізюмщина». До 325-річчя Ізюма. – Ізюм, 2006. – С. 32-37.

мав вигляд дерев'яного острожка, зведеного українськими козаками біля гирла р. Ізюмець¹⁰. М. Сібільов ідентифікує його місце розташування в районі залізничної колонії, вище від палацу культури¹¹. О. Харлан локалізує місце розташування укріплення неподалік від впадіння р. Мокрий Ізюмець до р. Сіверський Донець та переправи через останню, на території майбутньої слободи, а згодом передмістя Замостя.

Історично закладання фортеці – сторожового пункту саме на цьому місці зумовлено наявністю узвишся (якщо йдеться про першу гіпотезу щодо локалізації) або ділянки, захищеної з усіх боків невеликими притоками р. Сіверський Донець та самою цією річкою (відповідно до другої гіпотези), але в обох випадках - поруч з переправою через річку на Ізюмському шляху.

Варто зазначити, що активність козацтва в колонізації майбутньої Слобожанщини (прикладом тому є діяльність Якова Чернігівця та козаків, що прибули сюди з ним, а також тих, що пізніше приєдналися на заклик полковника Я. Чернігівця) пов'язані з подіями Національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького та періоду «Руїни», який розпочався після смерті гетьмана, - та частина козацтва, що не хотіла далі брати участь у братовбивчих війнах, тікала у сусідні степи, малозаселені і мало контрольовані, воліючи краще жити в умовах небезпеки з боку татар.

Після спустошливого набігу кримської орди на територію Слобідської України в січні 1680 р. московський уряд доручив валуйському воєводі Михайлу Андрійовичу Апухтіну провести підготовчі роботи по зведенню лінії прикордонних укріплень. Згідно з проектом М. Апухтіна, лінія укріплень повинна була проходити через Валуйки, Царев-Борисів, Ізюм, Балаклію, Зміїв, Валки до річки Коломак¹².

Офіційною датою заснування Ізюму є 1681 р. – рік будівництва Ізюмської фортеці. На початку 1681 р. для будівництва Ізюмської фортеці з

¹⁰ Загоровский В.П. Изюмская черта. - Воронеж, 1980 г. – С. 65-67.

¹¹ Сибилев Н. Очерки по доистории и истории Изюмского края... - С. 15.

¹² Иванюк С.А. Крепостные сооружения города Изюм в XVII-XVIII вв. // Вопросы истории фортификации. - № 2, 2011 г. – С. 46-50.

Харкова на чолі загону з 500 козаків виїхав харківський полковник Григорій Єрофеевич Донець-Захаржевський. Роботи розпочались навесні цього ж року під загальним керівництвом воєводи Г. Косагова, натомість безпосередньо керував роботами полковник Г. Донець, на допомогу якому прибуло ще 1000 козаків. Ось що писав Г. Донець воєводі Г. Косагову 29 червня 1681 р.: «Ведомо тебе, Государю, буди, что городского и валового сделал я полку своего козаками: на высоком кургане городок огородил палями, округ от поля дубовым лесом, стена 64 сажени, и рву прибавил (отже, рів тут був і раніше) вширь и вглубь; от роскату пальми всяким лесом 49 сажень и рву также; третья стена огорода огорожена и ров ископан 50 сажень, а в той стене на кургане башня до навесу 25 венцев, а на навесу с закатом 10 венцев и чердак; четвертая стена, от берега до кургана 54 сажени, также огорожена и окопана рвом, а на проезжих воротах башня 17 венцев, у четыре угла, и мост, а на той башне почали делать шестиугольный роскат. А от того городка и кургана до большого города, до городской стены, выкопано рву, вширь и вглубь у полтора сажени, 480 сажень. А земляного валу сделал я, полку своего казаками, 224 сажени, да по той же стене нельзя было уложить валового дела, и ту загородили пальми 40 саженей. А недоделку городил пальми 77 саженей; и рву надобно прибавливать 119 саженей. А твоей присылки людьми Русскими и Черкасами – сделано валу и рву прибавлено 119 саженей. А недоделанного валового дела и башня зачатая, и полбашни валовой надобно делать 90 саженей до берега»¹³.

Укріплення, яке мало тричасний характер, складалося з Малого і Великого «города» та замку (в більш пізніх картографічних джерелах названого Маяцьким редутом). Будівництво велось на правому березі р. Сіверський Донець у петлі, що утворювало її русло, огинаючи фортечні укріплення. «Малий город» розташовувався біля підніжжя гори Кременець, у плані був підпрямокутний, зі зведеними з дубового дерева стінами, висота яких становила майже 4,5 м. Приблизно таку ж глибину мав рів, що по

¹³ ДАХО. – Ф. 3, оп. 122, ед. хр. 129. – Л. 117.

периметру оточував ці стіни. Вздовж них розташовувалось 8 веж; одна з них мала ворота, через які відбувалось сполучення з «Великим городом». «Великий город» займав значну територію, оточуючи «Малий» зі сходу та півдня. «Великий» або «Головний город» також був по периметру оточений подвійними дерев'яним стінами, проміжок між якими був заповнений землею. По лінії огорожі розташовувались воротні та глухі фортечні вежі. По зовнішньому периметру «Великий город» також оточував рів. «Замок» розташовувався на горі Кременець. Укріплення його були також дерев'яними, посилені трьома вежами, по зовнішньому периметру оточені ровом. «Замок» поєднувався з Великою та Малою фортецями земляним валом, спорудженим у південному та східному напрямках від останніх. З півночі та сходу додатковим природним захистом слугувала ріка, з півдня – її стариця Криве озеро.

Заселення Ізюму проходило доволі активно: вже восени в місті нараховувалось 218 черкас (українців) «городової служби». озброєння фортеці складалось з трьох гармат та 4 «затынних пищалей»¹⁴ (гаківниць).

Активному заселенню краю сприяло створення в 1685 р. Ізюмського козацького полку, який було виділено з Харківського за ініціативою харківського полковника Г. Донця. До Ізюмського полку відійшли 25 міст і містечок та 54 села¹⁵. Окрім спорудження укріплень, що давало захист мешканцям міста та навколишніх сіл, перші Ізюмські полковники Григорій та Костянтин Донці-Захаржевські подбали про забезпечення населення різного роду пільгами: протягом перших 10-15 років переселенці не платили податків, мали право вести безмитну торгівлю, ставити млини та винокурні, були звільнені від польової сторожі тощо.

Козацька старшина, прагнучи підкреслити військове і духовне значення полкових центрів, часто «своїм коштом» зводила монументальні споруди.

¹⁴ Загоровский В.П.. Изюмская черта. - Воронеж, 1980. – С. 211.

¹⁵ Панашенко В.В. Изюмський полк // Енциклопедія історії України. - Т. 3: Е-Й .– К.: Наукова думка, 2005. – С. 428-429.

Перші кам'яні храми Харкова і Ізюму було зведено полковниками Донець-Захаржевськими¹⁶. В Ізюмі мурований Спасо-Преображенський храм спорудили в 1684 р. на схід від «малого міста» на трасувальній вісі шляху, що тягнувся від Воздвиженської брами на південь в напрямку «Маяцького редуту» на верхівку гори. Навколо існував великий незабудований майдан.

Потягом кін. XVII ст. кримські татари неодноразово здійснювали набіги на поселення Ізюмського полку (1681-1683 рр., 1685-1687 рр., 1690 р., 1692 р.). У 1690 р. татарський загін, у складі якого були турецькі яничари, подолали ізюмські укріплення та навіть вдерлись на територію цитаделі, звідки були вибиті гарнізоном міста. Про ці події ізюмський полковник К.Г. Донець-Захаржевський доповідав у своєму листі Г.І. Косагову¹⁷.

18 грудня 1708 р. відбувся адміністративно-територіальний поділ Російської імперії, згідно якого вона поділялась на вісім губерній, внаслідок чого землі Ізюмського полку увійшли до складу Азовської губернії.

Під час подій Північної війни на території України 1708-1713 р., у січні 1709 р. козаки Ізюмського полку, які прийняли сторону росіян, бились з шведськими військами біля Опішні та Веприка. Під час Полтавської битви полки Слобідської України були виставлені вздовж кордонів своїх земель, суміжних з Гетьманщиною, для упередження можливого прориву козацьких загонів, що тримали сторону гетьмана І Мазепи і перейшли на бік шведського короля Карла XII, на територію Слобідської України та російських міст. У цей час Ізюмський полк разом з іншими слобідськими полками увійшов до складу української дивізії під командуванням генерала П.М. Апраксіна¹⁸.

Станом на 1717 р. в місті було три церкви: кам'яний собор Преображення Господнього, парафіяльні дерев'яні Воздвиженська та

¹⁶ Парамонов А., Парийский А. Истоки каменной храмовой архитектуры Слободской Украины. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2012. – С. 12, 59-73;

¹⁷ Иванюк К. Крепостные сооружения города Изюм в XVII-XVIII вв. // Вопросы истории фортификации. - 2011. – № 2. – С. 46-50.

¹⁸ Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. 1651-1765. – СПб., 1852. – С. 54.

Миколаївська, а також дерев'яна на честь Покрова Пресвятої Богородиці на території кладовища. В місті також розташовувалась будівля «присутственных місць» із скарбницею та міською поліцією, дві кам'яні караульні біля воріт по дорозі на Бахмут, два соляних дерев'яних магазина (склади). Інша забудова була представлена приватними житловими будинками. В місті діяли чотири ярмарки: Преполовенська, Різдва Предтечі (24 червня), Воздвиженська (14 вересня) та Дмитрівська (26 жовтня). На ярмарки приїжджали, переважно, купці з Харкова, які продавали різноманітні матерії, сукна, металеві та чавунні вироби. В місті мешкало 2139 жителів чоловічої статі та нараховувалось 640 приватних житлових будинків¹⁹.

29 травня 1719 р. відбувся новий адміністративно-територіальний поділ Росії, внаслідок чого землі слобідських полків опинились у складі Білгородської провінції Київської губернії²⁰. З 1726 р. слобідські полки перейшли у відання Військової колегії та російського головнокомандувача князя М. Голіцина.

В першій половині XVIII ст. ізюмська фортеця була перебудована: її розділив новий земляний вал з бастіонами, внаслідок чого розмір «Великого міста» зменшився майже вдвічі. Старий замок на Ізюмському кургані став дещо відокремленим від всієї фортеці, після чого назва «замок» перейшла до колишнього «Малого міста»²¹.

Під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. в Ізюмі знаходилася головна артилерійська квартира російської армії (в «Малому місті»), а для ремонту гармат залучалися майстри з Ізюму і прилеглих населених пунктів, на р. Сіверський Донець будувались кораблі. Напередодні війни були проведені роботи по модернізації укріплень Ізюмської фортеці.

¹⁹ Описание Слободско-Украинской Харьковской губернии (с предисловием Д. Багалия), 1802 г. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1889. – С. 36.

²⁰ Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. - СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. V. – № 3380.

²¹ Загоровский В.П. Изюмская черта. - Воронеж, 1980. – С. 210.

Проте у кін. 1730-х рр. на річці були споруджені водяні млини, задля чого тут звели греблі. Як результат - річка перестала бути судноплавною. Судноплавство та сплавлення лісу по Сіверському Донцю спробували відродити близько сер. XIX ст., але, здається, безуспішно.

Після будівництва Української оборонної лінії в 1731-1742 рр., а за нею Дніпровської лінії (під час російсько-турецької війни 1768-1774 рр.) суттєво зменшується ризик небезпеки з боку кримських татар у Слобідській Україні. З одного боку, це пожвавило життя на цих теренах, з другого - призвело до скасування козацтва на Слобожанщині.

В ході адміністративної реформи 1765 р. Ізюмський Слобідський полк було перетворено на Ізюмський гусарський полк, Ізюм отримав статус міста²². Командиром ізюмських гусарів було призначено російського бригадира Зоріна. В 1780 р. Ізюмський полк перетворено на Ізюмську провінцію, яка поділялась на п'ять комісарств та входила до складу Слобідсько-Української губернії. 1796 р. до складу Ізюмської провінції був включений Слов'янськ, але виключені Балаклія та Андріївка.

Дослідження економічного аспекту розвитку міста та його околиці показали, що станом на 1767 р. заможний військовий обиватель в Ізюмській провінції мав близько 16 волів, 16 корів, 300 овець, 60 коней та 30 свиней; середній обиватель – 8 волів, 6 корів, 40 овець, 6 коней та 5 свиней. Основними посівними культурами в регіоні були жито, овес, ячмінь. Станом на 1771 р. в Ізюмі постійною торгівлею займались 3 військових обивателі, крамарювали – 2 обивателі зі слободи Печеніги та один – зі слободи Пристена Ізюмської провінції²³.

Станом на 1774 р. Ізюмська фортеця являла собою правильний довгастий ретраншемент на 1,5 версти навкруги, що розташовувався на

²² Изюм // Большая Советская энциклопедия / под ред. А.М. Прохорова. 3-е изд. – Т. 10. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – С. 120;

²³ Склокін В.В. Господарська діяльність військових обивателів Слобідської України (60–90-ті рр. XVIII ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. - 2008. - № 835, вип. 11. - С. 10-15.

правому березі Сіверського Донця, у північному передгір'ї гори Кременець. Більша частина фортеці була оточена земляним валом, ровом та батареями, за виключенням її північної сторони (близько 200 сажнів завдовжки), де проходив тільки рів, захищений рогатками та частоколом. На північ від фортеці розміщувалось передмістя (форштадт). У фортеці було дві церкви – кам'яна та дерев'яна, лавки, запасні магазини (склади), а також інші адміністративні, господарчі та житлові споруди. Гарнізон фортеці, комендант якої підпорядковується київському обер-коменданту, складався з кількох рот. У передмісті також розташовувались дві церкви²⁴.

Згідно з планом і описом Ізюму, який був складений в 1776 р. копіїстом Балаклійського комісарства Гаврилом Карлашевим, в цей період у місті і в прилеглий до нього слободі було 5 церков (4 дерев'яні і 1 кам'яна), 27 вулиць і провулків, 467 дворів. До очікуваного приїзду Катерини II був побудований т.з. дорожній палац, згодом переданий під дворянське зібрання²⁵

З опису Харківського намісництва 1785 р. дізнаємося про те, що Ізюмська фортеця виключена з числа фортифікаційних споруд імперії²⁶. На той час населення Ізюму нараховувало 4301 осіб. Тут діяло 5 церковних приходів, були розвинуті торгівля, ремесла, скотарство та землеробство.

Перші проекти перепланування Ізюму, які було згодом покладено в основу його подальших перетворень, склалися в 1785-1786 рр. губернським землеміром Густавом фон Буксгевденом. Зберігаючи сформовану структуру міста, його план будувався на сітці взаємно перпендикулярних вулиць. У фортеці дозволялося будувати лише кам'яниці. Територія «замку» відводилася під квартал державних установ, що включали присутні місця, гостинний двір, поліцейське управління, тощо. Однак військові міркування (1787 р. розпочалась чергова російсько-турецька війна)

²⁴ Гильденштедт Иоганн Антон. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. – Харьков : тип. Губ. правления, 1892. – С. 69.

²⁵ Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]. – Ізюм, 2017. – С. 22.

²⁶ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 93;

вимагали продовження існування фортеці до кінця 80-х рр. XVIII ст. Ще в 1788 р. тут знаходився комендант з прикомандированими з Києва артилерійським і піхотним загонами. У зв'язку з цим проєктований адміністративний корпус був зміщений на північну сторону торгової частини міської площі. Тут за типовим проєктом, переробленим архітектором П.Л. Ярославським, були зведені присутні місця (не збереглися).

В першій половині XIX ст. поступово зникають міські вали, засипаються рови і процес реконструкції планувальної структури старого міста виходить на завершальний етап. Міський городничий Ган у своїх рапортах до губернатора в 1811²⁷ та 1817²⁸ рр. вказував перелік проблем стану міського благоустрою (існування величезних бугрів на площах міста, різночасових дерев'яних торгівельних крамниць, що псували середовище і звужували ширину головної вулиці), наявність застарілих або напівзруйнованих окремих будівель міських громадських установ (поштова станція, міська лікарня, тюрма і острог), відсутність коштів для будівництва нових кам'яних торгівельних рядів за конфірмованим планом. Ці проблеми спричинив уповільнений економічний розвиток міста у цей період – як віддзеркалення соціально-економічних процесів, що були притаманні Російській імперії загалом.

Залишки укріплень Ізюмської фортеці чітко проглядаються ще на плані 1845 р., на цей час зрита була переважно лише північна межа укріплень Великої фортеці, внаслідок чого вона була об'єднана з форштадтом. Подальше існування укріплень перешкоджали територіальному та архітектурно-просторовому розвитку міста, навіть слободи, що фактично межували з фортецею (як то, Підварок) не були включені до складу міста у

²⁷ Про стан поштової станції. Рапорт 15 липня 1811 р. // Міське господарство // Ізюм: 3б. архівних документів і матеріалів. І-39 / Гол. ред. А.І. Епштейн; упоряд.: Л.М. Момот та ін. – Харків: Фоліо, 1994. – С.22-24;.

²⁸ На благоустрій міста потрібні кошти. Рапорт 15 грудня 1817 р. // Міське господарство // Ізюм: 3б. архівних документів і матеріалів. І-39 / Гол. ред. А.І. Епштейн; упоряд.: Л.М. Момот та ін. – Харків: Фоліо, 1994. – С.24-25;

цей період. Теж спостерігається по відношенню до слобод Гончарівка, Замостя.

Тому у цей період основним локомотивом розвитку міста став його адміністративний статус як повітового центру. Другим стимулом для розвитку було розташування Ізюму на одному з головних шляхів, що провадив з центральних губерній Російської імперії, зокрема зі столиць, на південь - це сприяло розвитку торгівлі: місто було найбільшим в околиці ринком сирих шкір, худоби та хліба²⁹ Саме завдяки цим обставинам в масштабах Слобожанщини Ізюм залишався досить значним центром, тут з 1811 р. діяло одне з шести по губернії духовних правлінь, чоловіче населення міста в 1837 р. склало 2,3 тис. осіб, а також тут будувались адміністративні, освітні та медичні заклади відповідно до повітового рангу. В 1817 р. було збудовано новий величний корпус поштової станції в класицистичних традиціях, проте з дерева. Виявилося, що на муровану споруду бракує коштів, тому дерев'яна будівля імітувала типову споруду з цегли. Приблизно в той же час було зведені муровані присутні місця на центральній ярмарковій площі за типовим проектом в традиціях класицизму (пізніше в цій будівлі розмістилося казначейство)³⁰.

За рапортом ізюмського городничого 1834 р. добре видно перелік казенних міських будівель, що вже існували в центральній частині і створювали містобудівний комплекс на місці колишнього укріпленого посаду і замку Ізюмської фортеці: провіантський магазин, магазин зброї, будівля ізюмської поштової контори, кам'яна будівля казначейства з грошовою казною, дерев'яна поштова станція на кам'яному фундаменті, кам'яний двоповерховий тюремний замок (1821 р. будівництва), дерев'яна стара тюрма з дерев'яним цейхгаузом, дерев'яна міська лікарня (відкрита у 1812 р.), дерев'яне повітове училище, міська богадільня, дерев'яна будівля

²⁹ Селиванов А. Изюм // Харьковские губернские ведомости. – май-июнь 1882 г. - № 135-136.

³⁰ Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]. – Ізюм, 2017. – С. 15;

гауптвахти 4-ї артилерійської дивізії. У різних місцях міста існувало 5 дерев'яних мостів, паром для перевезення через Сіверський Донець і дві гаті³¹. З різних джерел також відомо про існування аптеки (з 1820 р.), окружної (повітової) лікарні (з 1841 р.).

Велося і храмове будівництво в місті. 1809-1823 рр. було збудовано муровану Хрестовоздвиженську церкву³² (перед цим об'єднані приходи Воздвиженської церкви на Ярмарковій площі та Миколаївської на площі біля переправи через р. Сіверський Донець, розібрані обидві споруди стародавніх дерев'яних храмів). В 1831 р. зведено потужну доміанту – другу дзвіницю Преображенського собору з теплим храмом на честь Тихвинської ікони Божої Матері. У 1846 та 1866 р. в кілька етапів були споруджені добудови до Преображенського собору³³. На лівому березі Сіверського Донця в приміській слободі Піски в 1802 р. зводиться мурована Вознесенська церква. В 1822 р. Покровську церкву, що з XVIII ст. розташовувалась на території «Великої фортеці», переносять на кладовище (будівлю церкви, яка була перенесена, звели у 1774 р.³⁴ на місці більш давньої, оскільки на планах першої половини XVIII ст., зокрема 1740 р., на території «Великої фортеці» показано два храми – мурований і дерев'яний).

Станом на 1837 р. в місті налічувалося 1001 житловий будинок (з них 6 кам'яних), 8 будівель державних установ (2 з них кам'яні), 3 кам'яних і одна дерев'яна церкви, кілька водяних млинів. У місті діяв лише один навчальний заклад – повітове училище, відкрите в 1790 р. і реорганізоване в 1833 р. Станом на 1837 р. в ньому навчалось 54 особи, переважно діти дворян, обер-офіцерів, купців та міщан, лише 6 – діти ремісників та селян³⁵.

³¹ Рапорт Изюмского городничего Теребилова от 1 июня 1834 г. // Міське і державне майно: стан і потреби // Ізюм: Зб. архівних документів і матеріалів. І-39 / Головн. ред. А.І. Епштейн; Упоряд.: Л.М. Момот та ін. – Харків: Фоліо, 1994. – С.29-31;

³² Изюм // Украинская Советская энциклопедия. – Т. 4. – К.: Украинская Советская энциклопедия, 1980. – С. 231;

³³ Справочная книга Харьковской епархии. – Харьков, 1904. – С. 259.

³⁴ Справочная книга Харьковской епархии... - С. 262.

³⁵ ДАХО, Ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк. 120. Из статистического описания Изюмского уезда за 1837 г.

Станом на 1845 р. в Ізюмі мешкало близько 6500 жителів, а площа міста сягала 3000 десятин (близько 3270 га). В місті нараховувалось 13 мурованих (3 казенних і 10 приватних) та 899 дерев'яних будинків³⁶.

У 1857 році в Ізюмській лікарні була влаштована домова Митрофанівська церква³⁷. На поч. 1861 р. було відкрито жіноче повітове училище³⁸. З 1844 р. центральна площа та головні вулиці міста освітлювались гасовими ліхтарями³⁹.

Грунтовні зміни в соціально-економічному розвитку Ізюму, як і всієї Російській імперії, почали відбуватися в 1860-х рр. і були пов'язані з комплексом реформ, ініційованих імператором Олександром II. Вони були запроваджені з метою модернізації усіх сфер життя держави, перетворення відсталого аграрної країни на промислово-аграрну, розчищення шляху для розвитку капіталізму. Хоч і не відразу, але поступово ці нововведення принесли плоди і для Ізюму, причому зміни спостерігаються в різних галузях життя.

У 1864 р. в Ізюмі нараховувалось 1484 будинки та близько 11 тис. мешканців, були 4 православні церкви, діяли повітове чоловіче та жіноче училища, ланкастерська школа. Також в місті розташовувались богадільня, лікарня та поштова станція; 2 салотопні та 1 шкіряний заводи, завод з обробки вовни, 2 олійниці, 2 цегляних та 1 кахельний заводи⁴⁰. Ці статистичні данні, які походять з періоду, коли реформи щойно почали запроваджуватись у порівнянні з тими, що походять з кін. XIX – поч. XX ст. дають змогу уявити, якими темпами місто зростало протягом наступного півсторіччя, як характер його економіки змінювався з аграрно-торгівельно-

³⁶ Военно-статистическое обозрение Российской империи. –Т. XII. – Ч. 1. Харьковская губерния, 1850.

³⁷ Справочная книга Харьковской епархии... - С. 261.

³⁸ ДАХО, Ф. 3, оп. 192, спр. 391, арк. 306-307. Відкриття жіночого училища. Грудень 1860 р.

³⁹ Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]... - С. 78.

⁴⁰ Список населённых мест по сведениям 1864 г. Обработан Н.Штигилицом. – Т. XLVI. Харьковская губерния. – СПб.: изд. Статистического комитета Минстерства внутренних дел. – Города. - С. 2.

ремісничого на аграрно-промисловий і наскільки суттєвими були зміни в соціальній сфері, а також у характері забудови його центральної частини.

Так, перші вибори до міської думи на основі «Міського положення» 1870 р. були проведені у тому ж 1873 р. У тому ж році було обрано міську управу (перша була міським законодавчим органом самоуправління, друга – виконавчим). Остання відала питаннями будівництва в місті, розвитку промисловості і торгівлі. На поч. ХХ ст. для них на Соборній площі була зведена нова адміністративна будівля в стилі еkleктики («Міський дім»)⁴¹, яка з розташованим поруч пожежним депо та каланчею стали виразними акцентами у забудові центральної площі.

У 1860-і рр. були запроваджені земські установи. Саме завдяки запровадженню земств, на які було покладено опікування питаннями освіти та охорони здоров'я, благоустрою, в місті відбувся суттєвий поступ у цих напрямках. Так, у другій половині ХІХ ст. започаткована земська лікарня. Вона розташовувалась на території колишньої «малої фортеці». В 1870-1880-х рр. були засновані жіноча гімназія та реальне училище, які під кінець століття отримали власні будівлі. В 1895 р. було відкрито публічну бібліотеку, для якої близько 1903 р. було зведено власне приміщення – в ньому з 1920-х до 1941 р. розташовувався музей⁴² (до того існували приватна Бестужевська та бібліотека в суді). В 1903 р. був заснований Народний дім, що почав діяти активно з 1905 р. – в ньому була зала для лекцій, виступали театральні трупи, діяла чайна. З 1908-1909 рр. в місті починає працювати сінематограф. З 1870-х рр. в Ізюмі діяли фотоательє і типографія⁴³.

Щодо благоустрою, в місті був сквер навпроти окружного суду, а центральні вулиці освітлювались ліхтарями⁴⁴, як можна припустити

⁴¹ Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]... - С. 25.

⁴² Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]... - С. 16.

⁴³ Селиванов А. Очерки о Изюме // Харьковские губернские ведомости. – май-июнь 1882. - № 135-136;

⁴⁴ Селиванов А. Очерки о Изюме...

газовими, принаймні до 1913 р. – коли в Ізюмі була зведена перша електростанція. З того часу почали встановлюватись електричні ліхтарі.

Відчувалась активізація економічного життя: на кін. ХІХ ст. в місті та на його околицях розташовувався ряд підприємств харчової та легкої промисловості (цегельні, салотопні, воскобійні, винокурні заводи, олійниці) – всього 15 заводів і фабрик з річним оборотом понад 300 тис. карбованців. У 1878 р. тут згадувалися два шкіряних, три горілчаних, три салотопних, воскобійний, маслоробний і цегельний заводи. Станом на 1887 р. в місті діяли 3 салотопних заводи, 1 горілчаний, 2 цегляних, 3 пекарні та 1 заклад з виготовлення пряників⁴⁵, тут працювали ремісники 29 спеціальностей (серед яких найбільш популярними – якщо судити за їх чисельністю – були теслі, ковалі, каменярі і пічники, шевці, чоботарі, мулярі і покрівельники, а також картузники та шапкарі⁴⁶). В 1906 р. було засновано пивоварний завод. Ще у 1873-1875 рр. в Ізюмі було засновано товариство взаємного кредиту ізюмського земства і відкритий громадський банк. В 80-х рр. ХІХ ст. у місті було: бакалійних магазинів - 14, москательних – 2, дріб'язкових – 2, борошняних – 10, сінних – 6, залізних – 8, шкіряних – 3, хлібних – 13. Шинків було 21, римських погребків – 4, ресторанів – 4 і 1 пивна⁴⁷. Також в місті нараховувалось 3 готелі. При цьому не можна не зазначити, що значення Ізюму як регіонального торговельного осередку впало з 1870-х рр. – це пов'язано з відсутністю залізничного сполучення. Натомість через розташований неподалік Слов'янськ залізниця була прокладена в 1868 р., з того часу він переймає першість як центр регіональної торгівлі⁴⁸.

⁴⁵ ДАХО, Ф. 67, оп.1, спр. 17, арк. 39. Ведомость о фабриках и заводах, находящихся в г. Изюме Харьковской губернии за 1887 г.

⁴⁶ ДАХО, Ф. 67, оп.1, спр. 17, арк. 102. Ведомость о числе ремесленников в г. Изюме за 1887 г.

⁴⁷ Селиванов А. Очерки о Изюме // Харьковские губернские ведомости. – май-июнь 1882. - № 135-136;

⁴⁸ Селиванов А. Очерки о Изюме...

Промисловий розвиток сприяв зростанню населення. Так, станом на 1880 р. в місті налічувалось 17669 мешканців, з яких 17500 православних, 65 євреїв, 75 католиків, 6 лютеран, по кілька осіб магометан та раскольників⁴⁹.

Про піднесення економічного розвитку Ізюму наприкінці ХІХ ст. – на поч. ХХ ст., і, як наслідок, покращення матеріального становища принаймні частини міського населення, свідчить забудова міста кін. ХІХ - поч. ХХ ст. – як житлова, так і громадська: реальне училище (1882-1896 рр., вул. Старопоштова, 22), жіноча гімназія (1903 р., Покровська, 35), «Міський дім» (міська Дума та управа, поч. ХХ ст., пл. Соборна, 1; не зберігся), пожежна станція та каланча (друга пол. ХІХ ст., пл. Соборна; не збереглась), міська бібліотека (поч. ХХ ст., не збереглась), Народний дім (поч. ХХ ст., вул. Старопоштова, 39), добудова центрального об'єму будівлі земської управи (1910 р., вул. Старопоштова, 19), кінотеатр «Едісон» (поч. ХХ ст., не зберігся). У 1892 р. було споруджено новий дерев'яний міст через р. Сіверський Донець в районі Нижньої Базарної площі та Замостя, який слугував також опорною для телеграфних, а згодом телефонних стовпів⁵⁰.

У 1902-1903 рр. за проектом інженера-архітектора М.І. Ловцова був перебудований Преображенський собор з наданням йому «псевдоросійських» рис.

У другій половині ХІХ ст., особливо під кінець століття розгорнулася інтенсивна житлова забудова, причому з кін. ХІХ ст. переважно цегляна. Вже станом на 1880 р. в Ізюмі нараховувалось 60 мурованих і 2235 дерев'яних будинків, надалі кількість мурованих буде зростати. У житловій забудові і надалі переважали одноповерхові житлові будинки та особняки, але з'являються і прибуткові одноповерхові та двоповерхові; надалі залишався поширеним тип двоповерхової будівлі, в якій перший поверх був зайнятий під магазини, майстерні тощо, а другий - житловий. Найбільш цікавими зразками житлової забудови аналізованого періоду були будинок адвоката

⁴⁹ Селиванов А. Очерки о Изюме...

⁵⁰ Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]... - С. 75.

О.Дементьева (згодом міського голови, 1870-ті рр., розташовувався на колишній Соборній площі; не зберігся), житловий будинок по вул. Гагаріна, 2 (поч. ХХ ст.), житловий будинок А. Семикіна (міського голови, 1895 р., вул. Покровська, 5), особняк Савиної (друга пол. ХІХ ст., вул. Соборна, 6), будинок купця Ізвекова (друга пол. ХІХ ст., вул. Соборна, 7; зберігся, проте внаслідок реконструкції 2009 р. втратив автентичність), будинок купця Чернобаєва (друга пол. ХІХ ст., вул. Соборна 19/17), будинок Кулікова (друга пол. ХІХ ст., вул. Соборна, 20; зберігся, але автентичний фасад втрачено), житловий будинок по вул. Соборній, 23 (поч. ХХ ст.), особняк на вул. Старопоштова, 37, тощо. В житловій забудові другої пол. ХІХ – поч. ХХ ст. переважає стиль еклектика. Таким чином, саме у цей період сформувалось традиційне середовище, яке становить непересічну архітектурну та історичну цінність.

Новий поштовх до економічного розвитку отримав Ізюм на поч. ХХ ст. У 1910 р. через місто пройшла залізниця Харків-Донбас, що сприяло подальшому розвитку міста. Протягом 1912-1915 рр. тут було збудовано головні залізничні майстерні, які стали першим великим промисловим підприємством Ізюму – на них працювало 500 робітників. Неподалік виникло селище залізничників. В ці ж роки в місті виникли фарбовий завод, два пивоварних заводи, завод сільськогосподарських машин, три цегляні заводи, кілька лісопильних⁵¹.

Найважливішим підприємством, заснованим у розпал першої світової війни став Ізюмський завод оптичного скла. На південно-східній околиці міста Дума виділила 22 десятини землі, де постав завод, що згодом став потужним підприємством регіону⁵². Хоча до ладу підприємство встане лише з 1923 р.

⁵¹ Дяченко М.Т. Ізюм // Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1967. – С. 531

⁵² Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине (1917-1927). – Изюм, 1927;

У 1913-1914 рр. починають працювати електростанція і водогін. Електростанція розміщувалася неподалік від сучасного автовокзалу і охоплювала електропостачанням кілька центральних вулиць. Головні міські вулиці та Центральна площа освітлювались електричними ліхтарями. Створена була об'єднана комунальна структура – так звана «водосвітло»⁵³.

Пік економічного піднесення Ізюмщини припав на 1913 р. У цей час в Ізюмі діяли 24 фабрики і заводи, на яких працювало близько 210 осіб. Важливою галуззю економіки залишилось ремісниче виробництво, представлене численними і різноманітними спеціальностями, серед яких найбільш поширеними були: пекарі – 48, ковбасники – 44, кравці – 79, шевці – 104, модистки – 89, теслі – 166, мулярі та пічники – 145, ковалі – 107, покрівельники – 83; окрім того, були представники таких рідкісних професій як живописці вивісок (5), художники картин (7), музичні майстри (2) капелюшники (2) тощо⁵⁴. Значну роль в розвитку аграрного сектору Ізюмщини, а значить і в торгівлі самого Ізюму, відігравали засновані на півдні краю господарства німецьких колоністів, що спеціалізувались на товарному виробництві збіжжя⁵⁵.

19 липня (1 серпня) 1914 р. державний кордон між Росією та Австро-Угорщиною, який проходив по р. Збруч, перетворився на лінію фронту, розпочалася перша світова війна (1914-1918). В умовах війни зростають ціни на продовольчі та промислові товари широкого вжитку; через дефіцит продуктів населення міста перебуває у важкому становищі; важкодоступними стають і промислові товари. В сільському господарстві Ізюмщини почала широко використовуватись примусова праця військовополонених, що погіршило ситуацію на ринку праці в повіті. Німецькі господарства, розташовані в Ізюмському повіті, потрапили під

⁵³ Авілов В. Спогади про старий Ізюм. – Ізюм [Рукопис]. Матеріали ІКМ. – 1970. – С. 42-43;

⁵⁴ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності (до 95-ї річниці заснування Ізюмського району). - Слов'янськ, 2018. – С. 45.

⁵⁵ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... – С. 45.

націоналізацію, а їх власники підлягали виселенню, що додавало краю економічних проблем. Тож, Ізюмщина в 1916-1917 рр. швидко наближалась до економічної катастрофи⁵⁶.

Після лютневих подій 1917 р. та повалення царизму, в Ізюмі 5 березня біля залізничних майстерень відбувся стихійний мітинг, який переріс у масову демонстрацію. Демонстранти попрямували до центральної площі міста, де відбувся ще один мітинг, який тривав до пізнього вечора. Оскільки неподалік центрального майдану розташовувалась міська тюрма, демонстрантами було прийнято рішення «звільнити всіх політичних в'язнів», що і було здійснено. Проте, як з'ясувалось згодом, серед звільнених 345 арештантів жодного «політичного» не було.

В ході революційних перетворень почалась реорганізація колишніх міських установ: поліція була розпущена та замінена міліцією, вся влада в Ізюмі та повіті перейшла до громадських комітетів, сформованих з представників різних громадських організацій та окремих груп населення. Повітовим комісаром було обрано колишнього поміщика М.А. Данкова⁵⁷. На підприємствах утворювались фабричні і заводські комітети профспілок, а у військових частинах на території Ізюму та повіту – солдатські комітети.

Наприкінці серпня 1917 р. більшовицька організація залізничних майстерень почала створювати загони Червоної гвардії, які охороняли залізничні майстерні, станцію, мости та ін.

Після більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. в ізюмських залізничних майстернях було створено революційний комітет, одночасно з яким у місті було сформовано повітовий революційний комітет з революційним штабом⁵⁸. Натомість 5 листопада 1917 р. у приміщенні реального училища відбувся повітовий селянський з'їзд, який одностайно підтримав Українську центральну раду.

⁵⁶ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... – С. 46-47.

⁵⁷ Ісаїв Л., Щибря Л. Ізюмщина у вирі революції (1917-1920) – Х.: ТОВ С. А. М., 2014. – С. 6-12.

⁵⁸ Дяченко М.Т. Ізюм ... – С. 533.

В другій половині грудня 1917 р. більшовицькі озброєні загони «Північної летючої групи» на чолі з Р.Ф. Сіверсом, які прямували на Дон для ліквідації загонів Добровольчої Армії генерала Каледіна, вступили до Ізюму. Було організовано перевибори до залізничного та повітового ревкомів, керівництво якими повністю перейшло до більшовиків. Були здійснені заходи щодо націоналізації групи промислових підприємств і крамниць, а на початку січня 1918 р. на території Ізюмського повіту було розпочато масовий розподіл поміщицьких земель, худоби та майна.

Опис одного з багатьох фрагментів діяльності більшовиків на території Ізюмського повіту надає «Акт расследования о злодеяниях большевиков, совершенных в 1918 и 1919 годах в Святогорском Успенском монастыре Изюмского уезда, Харьковской губернии». В 1918 р. Великокамишевахський земельний комітет Ізюмського повіту, разом з Богоридчанським та Славянським комітетами, взяли на облік усе майно монастиря, внаслідок чого був вивезений увесь запас хліба, худоба розпродана, а монастирські ліси нещадно вирубались. Монахи, що складали робочу силу, були примусово переселені (з 600 осіб, що мешкали і працювали на монастирських землях залишилось близько 200-300). З лютого 1918 р. в монастирі відбувались численні обшуки, які кожний раз супроводжувались грабінництвом та знущаннями над монахами⁵⁹.

Проте вже 17 квітня 1918 р. Ізюм був зайнятий німецькими військами. Повітовим старостою Ізюмщини був призначений колишній полковник царської армії Кох, в Ізюмі була створена гетьманська поліція, контррозвідка, на місцях створювались відділення проурядового «Союзу хліборобів», до складу якого входили, переважно, заможні селяни, купці та підприємці.

Восени 1918 р. в Ізюмському повіті більшовиками було сформовано три партизанські загони, які розміщувались в Теплянському, Співаківському та Радьківському лісах. Ядром більшовицьких збройних сил в повіті був

⁵⁹ Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков. Под ред. докторов исторических наук Ю. Г. Фельштинского и Г.И. Чернявского. - М., 1999. – Дело № 51 и 55.

Ізюмський повстанський полк, що складався здебільшого з робітників залізничних майстерень та налічував близько 1 тис. осіб. 10 жовтня 1918 р. розпочався збройний виступ, під час якого повстанці захопили залізничну станцію Ізюмі та утримували її 5 днів. 15 жовтня німецьким командуванням проти повстанців були направлені регулярні частини, внаслідок чого ті були вимушені відступити. Проте у 8 волостях повіту повстанцям вдалось відновити радянську владу. 15 грудня 1918 р. повстанські загони захопили с. Царевоборисів та оточили Ізюм, але взяти його так і не змогли. 21 грудня 1918 р. влада в місті перейшла до Директорії УНР, але вже 5 січня 1919 р. місто знову опинилось в руках більшовиків⁶⁰.

На початку червня 1919 р. Ізюм був захоплений Добровольчою армією А.І. Денікіна, проте 22 грудня цього ж року місто знову було зайнято більшовицькими військами і з того часу тут утвердилась радянська влада, хоча про припинення військових дій у регіоні ще не йшлося.

Так, у липні 1920 р. на короткий час Ізюм був захоплений повстанськими загонами Нестора Махна.

Боротьба за владу, що розтягнулась на кілька років, посилила соціально-економічну кризу та господарський занепад, спричинені першою світовою війною.

Політика "воєнного комунізму", запроваджена більшовиками у 1918 р., поширювана на територію України з 1919 р. (у ті періоди, коли вони приходили до влади на цих теренах), остаточно підірвала економіку як усієї країни, так і в Ізюмі та навколишніх селах зокрема. Відповіддю на катастрофічну соціально-економічну ситуацію став повстанський рух, направлений як проти більшовицьких військ, так і проти Добровольчої армії А.Денікіна та УНР. Одним з найбільш значних був партизанський загін, що дислокувався в Теплянському лісі і налічував до 1500 осіб, очолював його Г.Савонов. Наприкінці вересня 1921 р. на Ізюмщині також відбувались

⁶⁰ Хміль І.В. Ізюмське збройне повстання 1918 р. // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії НАН України. - К.: Наукова думка, 2005. – С. 428.

локальні селянські повстання. Однак, до 1922 р. селянський повстанський рух був придушений⁶¹.

Одним з перших кроків радянської влади невдовзі після її встановлення була націоналізація промислових підприємств, крамниць, майстерень, житлових будинків, а також церковного майна. Особливо активізувались реквізиції, зокрема церковних цінностей з культових споруд, у 1921-1923 рр. – на потреби голодуючих.

Після встановлення більшовицької влади почалося активне адміністративно-територіальне реформування. В 1923 р. Ізюм стає центром округу, до складу якого увійшли Барвінківський, Ізюмський, Петровський, Савинський райони.

Роки НЕПу привнесли деяке пожвавлення в розвиток промисловості, ремесел і торгівлі. До 1926 р. повністю були відбудовані та відновили свою діяльність підприємства Ізюму. В 1923 р. вступив у дію Ізюмський завод оптичного волокна. Також були започатковані інші нові підприємства: для переробки сільськогосподарських продуктів, фосфоритні копальні, деревообробні заводи. Відновилося проведення ярмарків: Архипівського, Преполовенського, Іванівського, Воздвиженського, Дмитрівського⁶².

Окрім того, у 1920-ті рр. значного поширення набула кооперація. В Ізюмі та Ізюмському окрузі найбільшого поширення вона набула в таких галузях як сільське господарство та торгівля: так, станом на 1 жовтня 1928 р. сільгоспкооперацією було охоплено 52 % усіх селянських господарств Ізюмської округи, а кооперативна торгівля у місті становила 75 %, суттєво потіснивши приватну і державну⁶³. Серед кооперативів у промисловій галузі – артіль «Надрофарба» (у її складі два цегельних заводи, один з яких знаходився в Ізюмі, два вапняних заводи на дев'ять печей, один з яких – в

⁶¹ Носачов В. Ізюм в роки громадянської війни та Національної революції (1917-1922 рр.) та у період НЕПу (1922-1929 рр.) // Альманах «Ізюмщина». До 325-річчя Ізюма. – Ізюм, 2006. – С. 80-81.

⁶² Бондаренко С. Ізюмщина: краснзнавчий нарис від давнини до сучасності... – С. 48.

⁶³ Носачов В. Ізюм в роки громадянської війни та Національної революції (1917-1922 рр.) та у період НЕПу (1922-1929 рр.)... - С. 82-83.

Ізюмі, а також фосфатні розробки та каменоломні на території району), артіль «Швейпром» (виготовляла готовий одяг та головні убори), артіль «Своя праця» (охоплювала пекарів та кондитерів), артіль «Маяк ленінізму» (спеціалізувалась на виробництві готового одягу, шорних і шубних виробів), тощо⁶⁴. В 1927 р. було розширено електростанцію паровозоремонтного заводу, яка мала стати районною електростанцією. У 1929 р. паровозоремонтні майстерні були реорганізовані в завод. Продовжилася розбудова селища залізничників, зокрема в 1926 р. було зведено Палац культури, який став однією з найбільш виразних його будівель і безумовною домінантою.

Давала свої наслідки і політика т.з. культурної революції – в Ізюмі зі встановленням радянської влади почали відкриватися навчальні заклади нового типу, побудовані на відповідних ідеологічних засадах. Це стосується як початкової школи, так і спеціальних навчальних закладів, адже новій владі була потрібна «нова» пролетарська інтелігенція, країна відчувала нестачу у фахівцях в усіх галузях. Так, у 1922 р. при Ізюмських залізничних майстернях була створена школа фабрично-заводського учнівства (ФЗУ)⁶⁵.

В 1930 р. після адміністративної реформи та ліквідації округів, Ізюмський район був підпорядкований безпосередньо центру республіки, а з 1932 р. – області.

У другій половині 1920-х рр. лідери радянської держави та комуністичної партії беруть курс на згорання НЕПу і запровадження політики індустріалізації і колективізації. У 1928 р. почав реалізовуватися перший п'ятирічний план розвитку народного господарства, згідно з яким в Ізюмі передбачався розвиток виробництва будматеріалів та підприємств по переробці сільськогосподарської сировини⁶⁶. В рамках політики

⁶⁴ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... – С. 49.

⁶⁵ Носачов В. Ізюм в роки громадянської війни та Національної революції (1917-1922 рр.) та у період НЕПу (1922-1929 рр.)... - С. 82.

⁶⁶ Носачов В. Ізюм в роки громадянської війни та Національної революції (1917-1922 рр.) та у період НЕПу (1922-1929 рр.)... - С. 82.

індустріалізації відбувалась розбудова паровозоремонтного заводу (в 1931 р. на ньому було відремонтовано 300 паровозів, для порівняння: у 1925 р. – 5, у 1926 р. - 8⁶⁷) та ІЗОСу. Поруч з останнім також було зведено цілий міський район з власною інфраструктурою.

Щодо впровадження в життя політики колективізації, то на практиці кооперативи та одноосібні селянські господарства примусово перетворювали на колгоспи, до 1929 р. до колгоспів різними «методами переконання» була загнана більша частина селянства, як по всьому Радянському Союзу, так і на Ізюмщині зокрема. Станом на 1 лютого 1931 р. в районі існував 81 колгосп, колективізацією було охоплено 45,2 % орної землі, 48,6 % усіх селянських господарств району; також було організовано 7 радгоспів, які займали 13% усієї орної площі району⁶⁸. Селяни чинили опір колективізації, у Східній Україні цей опір був переважно пасивний – не зважаючи на тиск, частина найбільш міцних господарів відмовлялася вступати до колгоспів.

Власне придушення на кореню протестних настроїв населення, яке не хотіло відмовлятися від самостійного господарювання і вступати до колгоспів, стало однією з причин організації керівниками радянської держави Голодомору на Україні у 1932-1933 рр. Причини цього явища неодноразово проаналізовані і викладені як в узагальнюючих працях, присвячених даній тематиці, так і окремим її аспектам, зокрема особливостям та масштабам цієї трагедії на окремих територіях. На жаль, ця тема в історії Ізюмщини залишається майже не вивченою. Відомо, що промислові центри, хоч і невеликі (такі, яким був Ізюм у цей період), постраждали менше, голодом були найбільш вражені сільські округи, віддалені від цих центрів. На вшанування пам'яті жертв голодомору було встановлено пам'ятні знаки – меморіальний комплекс на одному з відрогів гори Кременець.

⁶⁷ Носачов В. Ізюм в роки громадянської війни та Національної революції (1917-1922 рр.) та у період НЕПу (1922-1929 рр.)... - С. 81-82.

⁶⁸ Носачов В. Ізюм в роки громадянської війни та Національної революції (1917-1922 рр.) та у період НЕПу (1922-1929 рр.)... - С. 85.

Страшним катком прокотилися по Ізюмщині кілька хвиль політичних репресій у 1930-ті рр. Жертвами репресій, найбільш потужна хвиля яких прокотилася по Ізюмщині в 1937-1938 рр., стали тисячі як найбільш національно свідомих представників інтелігенції (вчителів, лікарів, інженерів), так і людей, які випадково потрапили в лещата радянської репресивної машини. На жаль, ця тема також залишається малодослідженою в історії міста, нам не вдалось знайти публікацій на цю тему.

Також не можна не зазначити, що у 1930-ті рр. на території м. Ізюм припинили свою діяльність майже усі культові споруди, деякі з них були зруйновані. Так, у 1936 р. був підірваний храм Тихвинської ікони Божої Матері; Преображенський собор та Хрестовоздвиженська церква були зачинені для богослужінь і пристосовані під інші потреби – зокрема, у першому з них у період 1930-х рр. розміщувалась районна бібліотека. Протягом радянського періоду єдиним храмом, в якому не припинялись богослужіння, був піщанський Вознесенський собор⁶⁹.

Станом на 1940 р. в Ізюмі діяв паровозоремонтний завод, торфозробки, фосфоритні копальні, розробки охри та вапна, два цегляних та фарбовий заводи, підприємства деревообробної та керамічної промисловості, м'ясокомбінат, пивоварний завод, два хлібозаводи, кондитерська фабрика. Будувався азбестовий завод та дослідна установка для виготовлення цементу. В місті діяло 12 шкіл, педагогічний та медичний технікуми, технікум механізації та електрифікації сільського господарства. Найбільшим закладом культури був клуб залізничників з театальною залогою на 860 місць, краєзнавчий музей. У 1938 р. в Ізюмі було створено державний драматичний театр⁷⁰.

22 червня гітлерівська Німеччина напала на Радянський Союз. Внаслідок невдалої Харківської наступальної операції в німецьке оточення потрапили 21-а, 28-а та 38-а армії Південно-Західного фронту, загальні

⁶⁹ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... - С. 121-122.

⁷⁰ Дяченко М.Т. Ізюм... – С. 541-542.

втраги радянських військ становили понад 270 тис. осіб, з них близько 170 тис. - загиблі⁷¹.

Бої за Ізюм розпочалися в жовтні 1941 р. Вісім місяців через Ізюмський район, частково територією міста проходила лінія фронту. З 23 червня 1942 р. по 5 лютого 1943 р. Ізюм був окупований гітлерівськими військами. Під час окупації міста в районі діяв партизанський загін О. Салова, який за час своєї діяльності (близько 7 місяців) знищив 264 гітлерівця, 10 автомашин, підірвав залізничну колію та пустив під укіс ворожий ешелон⁷².

Вранці 5 лютого 1943 року зусиллями 267-ї стрілецької дивізії 6-ї армії Південно-Західного фронту місто було звільнене від окупантів.

Під час бойових дій та гітлерівської окупації Ізюму в місті були зруйновані паровозоремонтний і фарбовий заводи, цехи промислових артилей, багато комунальних та житлових будинків, кінотеатр, бібліотека, чотири школи, училище, лікарня, ощадбанк, музей. Постраждали історичні культові споруди – було висаджено у повітря дзвіницю Преображенського собору і його західну добудову, храм являв собою напівруїну; знищена вогнем Покровська церква на цвинтарі, зруйновано дзвіницю та пошкоджено саму будівлю Воздвиженської церкви⁷³. Зазнали суттєвих пошкоджень знакові для міста будівлі – колишній «міський дім», будинок Дементьєва, кінотеатр «Едісон», колишня публічна бібліотека, в будівлі якої у міжвоєнний період розташовувався краєзнавчий музей. Проте, як засвідчують світлини повоєнних років, ушкодження не носили фатального характеру, будинки цілком можливо було відремонтувати, рішення про їх знесення носило політичний характер – центру міста надавали «соціалістичного вигляду».

⁷¹ Лисенко О. Є., Пилявець Р. І. Харківська битва 1942 р. // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10 : Т-Я. — С. 350-351.

⁷² Історія міста Харкова ХХ ст. – Х. – «Фоліо», 2004 р. – С. 333.

⁷³ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... - С. 118-122.

Вже в 1944 р. відновили свою діяльність школи та медичні заклади, краєзнавчий музей, два будинки культури, клуб паровозоремонтного заводу. В тому ж році було відновлено роботу паровозоремонтного заводу. В 1944-1946 рр. відновили роботу цегельні заводи та інші підприємства, задіяні у відбудові інших об'єктів, а також артілі та райспоживспілки⁷⁴. У 1946 р. німецькими та японськими військовополоненими був збудований залізобетонний міст⁷⁵ в районі колишньої «Малої фортеці» та Соборної площі. У перші післявоєнні роки також руками німецьких військовополонених було створено сучасну Ростовську трасу, що повернула Ізюму роль важливого транспортного вузла, проміжного пункту між Харковом і Донбасом⁷⁶: для її спорудження була прорізана гора Кременець.

Повоєнна відбудова міста тривала до середини 1950-х рр. Разом із тим, внаслідок руйнувань під час війни, а, головним чином, через бажання надати місту вигляду «соціалістичного», була частково змінена розпланувальна структура історичного центру та його архітектурний образ: зокрема, колишня головна Соборна площа була перетворена на міський парк, натомість розпланована нова Центральна площа, забудова якої здійснена в стилістиці, притаманній радянській архітектурі 1950-1960-і рр. У цей час з'явилась низка знакових для міста об'єктів – їдальня «Затишок», кінотеатр «Спартак», Палац культури на території селища ІЗОСу, пожежне депо, Будинок побуту, тощо. Розбудовувалось т.з. «Верхнє (робітничє) селище» (для робітників паровозоремонтного заводу), активно забудовувалась Гончарівка та район «Нефтяник»⁷⁷. У 1953-1955 рр. тривали реставраційні роботи в Преображенському соборі (автор проекту реставрації – М. Говденко), під час яких храму було повернуто первинний вигляд.

Післявоєнний період, окрім відбудови міста, асоціюється з подальшим його економічним розвитком, основу якого складали потужні промислові

⁷⁴ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... - С. 52-53.

⁷⁵ Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]... - С. 76.

⁷⁶ Історія міста Харкова ХХ ст. – Х.: Фоліо, 2004. – С. 386;

⁷⁷ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... - С. 53-54.

підприємства, що активними темпами зводились або розбудовувались тут у 1960–1980-х рр. У 1954 р. в Ізюмі розпочато будівництво оптико-механічного заводу, неподалік від якого було зведено житловий район для його працівників – у північно-східній частині міста. На початку 1960-х рр. постала меблева фабрика; ізюмський маслозавод і пивзавод з грудня 1962 р. приступили до випуску нових продуктів⁷⁸. Також було споруджено комбінат залізобетонних конструкцій, створене будівельно-монтажне управління⁷⁹. Продовжували свою роботу охрові копальні та вапняний кар'єр на Кременці⁸⁰. 30 грудня 1961 р. через залізничну станцію Ізюм пройшов перший електропотяг. Уже в 1958 р. в місті було збудовано близько 9 тис. квадратних метрів житла, споруджено 10 триповерхових будинків в центральній частині міста та інтернат на 400 вихованців на Верхньому селищі. Серед найбільш помітних будівель 1960-х рр. – будинок райкому партії (зведений майже на місці колишнього будинку адвоката Дементьєва), ресторан «Ювілейний», п'ятиповерховий житловий будинок з книжковим магазином – саме вони докорінно змінили вигляд центральної площі міста⁸¹. Протягом 1959-1962 рр. в Ізюмі було заасфальтовано площ і вулиць на 49340 м², добудовано близько 8 км водогону. На горі Кременець у 1958 р. було обладнано телевізійну ретрансляційну станцію.

До 1965 р. в місті було споруджено завод будівельних матеріалів, комбінат залізобетонних виробів, меблеву фабрику та будівельно-монтажне управління.

На початку 1970-х рр. подальшого розширення і розбудови зазнали найбільші заводи міста: був споруджений додатковий цех на Ізюмському оптико-механічному заводі, промисловий комплекс по виготовленню оптичного скла на Ізюмському приладобудівному заводі, введені в дію нові

⁷⁸ Дяченко М.Т. Ізюм. – Харків, 1963. – С. 153;

⁷⁹ Дяченко М.Т. Ізюм... – С. 402;

⁸⁰ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... - С. 54.

⁸¹ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... - С. 57.

механізовані лінії на Ізюмському тепловозремонтному заводі. Наприкінці 1970-х рр. в місті було збудовано молокозавод та завод комбикормів.

У 1980-х рр. закінчено реконструкцію центральної площі міста, де було розміщено комплекс адміністративно-громадських та культурно-освітніх будівель Ізюму. Наприкінці 1970-х рр. було закінчено реконструкцію центрального скверу міста. В Ізюмі було встановлено понад 26 пам'ятників і пам'ятних знаків, що увічнювали різні знаменні події в житті міста і городян.

У 1985 році на горі Кременець, в 40-ту річницю Перемоги у Великій Вітчизняній війні був зведений Меморіал воїнам, загиблим в боротьбі з гітлерівськими загарбниками (архітектори Л. Левін, Ю.Н. Градов, В.І. Лисенко, скульптор Ю.Л. Синкевич, конструктор Ф.В. Сусько). Площа меморіалу складає 7,5 га. Основу композиції становить стела та монументальна композиція висотою 26,5 м, встановлені в одній з найвищих точок міста. На його території знаходиться низка меморіальних об'єктів.

За останні 20-25 років, з часу здобуття Україною незалежності, суттєвих змін у розпланувальній структурі та архітектурно-просторовій композиції історичної частини м. Ізюм не відбулося. В цілому період після здобуття Україною незалежності для соціально-економічного розвитку міста є неоднозначним. Значним ударом по економіці міста стала зупинка виробництва більшості промислових підприємств – жертвами економічного колапсу стали всі великі підприємства міста; натомість змогли вижити підприємства харчової та лісової промисловості – Ізюмський комбінат хлібопродуктів, ДП «Ізюмське лісове господарство», ПАТ «Ізюмське», яке спеціалізується на вирощуванні фруктів та саджанців фруктових дерев, тощо⁸². Зупинка більшості промислових підприємств позбавила міський бюджет сталих надходжень, що відбилося на соціальній сфері.

Останніми десятиріччями все більших втрат зазнає житлова забудова, притаманна Ізюму в другій половині XIX – першій половині XX ст. (частково, особливо найбільш рання зі збережених, – середини – другої

⁸² Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... - С. 63-64.

половини ХІХ ст. є глинобитною та дерев'яною) як поширений тип, що надавав місту індивідуальних рис. У радянський період вона використовувалась під адміністративні та медичні установи, комунальне житло і через постійне недофінансування вже у той час поступово приходила у занедбаний стан; в останні десятиріччя зазнала суттєвих змін внаслідок надбудови, облицювання новою цеглою або утеплення фасадів, заміни дахів, влаштування додаткових вхідних груп по фасаду тощо, що суттєво її спотворили та привнесли зміни в традиційне середовище.

З іншого боку, відбулося піднесення церковного життя як в Україні загалом, так і в окремих населених пунктах зокрема, в т.ч. в м. Ізюм. Церковним громадам були повернуті всі храми, було проведено їх ремонт, відбудовано дзвіницю Хрестовоздвиженської церкви, а Вознесенський собор на Пісках став одним із значних релігійних осередків щонайменше регіонального рівня.

1.2. Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови міста

Місто Ізюм розташоване в південно-східній частині Харківської області, на обох берегах р. Сіверський Донець (басейн Дону).

Південна частина Ізюмського району лежить у межах Донецького кряжу. Поверхня – лесова рівнина, дуже розчленована яружно-балковою і річковою сітками на окремі плато. Найбільш підвищена частина міста – правобережна (т.з. гора Кременець). Перевищення висот становить до 80 м⁸³.

Ізюм знаходиться на стику Задонецько-Донської фізико-географічної провінції та Донецької північностепової фізико-географічної провінції. Пересічна температура січня -6,6° С, липня +21,5°. Опадів бл. 500 мм на рік. Належить до посушливої, дуже теплої агрокліматичної зони⁸⁴.

⁸³ Географічна енциклопедія України. – Т.2. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1989. – С. 76.

⁸⁴ Географічна енциклопедія України... - С. 76.

Сіверський Донець – ріка, на берегах якої знаходиться м. Ізюм, є найбільшою річкою східної України і найбільшою правою притокою Дону (басейн Азовського моря). Довжина 1053 км, площа басейну 98,9 тис. км², Ізюм розташовується у її середній течії. Бере початок на південних схилах Середньоросійської височини у Белгородській області (Росія), впадає в Дон двома рукавами у межах Ростовської області (Росія). Долина Сіверського Донця майже на всьому протязі широка, зокрема у середній течії – до 20-26 км, часто асиметрична з високими правими і пологими лівими схилами; при перетині Донецького кряжа (зокрема, на півдні Ізюмського району) долина звужується, схили тут круті, скелясті. Заплава у середній течії річки становить 3-4 км, є заболочені ділянки, стариці, озера⁸⁵. Річище на всьому протязі звивисте, зокрема в місці розташування Ізюму: біля південно-західної околиці міста річка, що до того протікала у південно-східному напрямку, різко повертає на північний схід і, обігнувши г. Кременець з півночі, повертає на південний захід, а потім на південний схід – таким чином утворюються петля, в якій була заснована Ізюмська фортеця у 1681 р. Пересічна ширина Сіверського Дінця, у т.ч. в межах Ізюму, 35-70 м, глибина – 2-3 м. Живлення переважно снігове (до 65 %) і підземне до 33 %. Ріка має понад 1000 приток⁸⁶, найбільшими притоками у межах міста є Мокрий Ізюмець та Сухий Ізюмець.

Гора Кременець – комплексна пам'ятка природи, розташована у південній частині м. Ізюм, на правому березі р. Сіверський Донець. Висота гори – 177,3 м (близько 218 м над рівнем моря), вона є найвищою на теренах Харківської області. Являє собою останець і складається з крейдяних відкладів, шарів білої крейди, крейдяних пісків, піщаників, піщаниково-глинястих юрських відкладів. Поширені карстові в'ійки. Поверхня вкрита

⁸⁵ Географічна енциклопедія України. – Т.3. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1989. – С. 187.

⁸⁶ Географічна енциклопедія України. – Т.3... - С. 187.

розрідженою степовою рослинністю (типчак, ковила, ефедра, тощо), частково заліснена⁸⁷.

У ґрунтовому покриві переважають чорноземи звичайні, на понижених ділянках – лучні чорноземи, лучно-болотні та болотні ґрунти⁸⁸.

Природна степова рослинність (чебрець, ковила, типчак, полин тощо) збереглась на схилах балок, узліссях. Площа лісів і лісових насаджень – близько 40 тис. га. Основні породи – сосна та дуб звичайний, також зростають акація, берест, тощо⁸⁹. Варто відзначити, що лівобережжя Сіверського Донця історично включало в себе потужні лісові масиви, які у XVI-XVII ст. дали можливість повторної слов'янської колонізації цих теренів, натомість правобережжя було майже суцільно безлісним, степовим, посушливим⁹⁰.

Таким чином, на історичний розвиток Ізюму протягом усього періоду його існування значний вплив справляли *природні умови*. В період пізнього середньовіччя (з того часу, коли фіксується його безперервне існування, тобто з 60-70-х рр. XVII ст.) Ізюм знаходився поруч з історичним шляхом, що провадив з півдня на територію Гетьманщини та Московії, поруч з переправами через Сіверський Донець, розташованими на трасі цього шляху, у петлі згаданої вище річки, яка, таким чином, давала захист новоутвореній фортеці та передмістю. Але визначальним при обранні місцезнаходження Ізюму стала наявність гори Кременець – найвищого в регіоні підвищення, яке з давніх часів контролювало всю околицю і на якому знаходилась одна зі складових Ізюмської фортеці. Наявність відносно рівного плато біля підніжжя г. Кременець створила передумови для впровадження регулярного розпланування у кін. XVIII – на поч. XIX ст., натомість низинні території

⁸⁷ Географічна енциклопедія України. – Т.2. – К.: Українська Радянська Енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1989. – С. 219.

⁸⁸ Географічна енциклопедія України... - С. 76.

⁸⁹ Географічна енциклопедія України... - С. 76.

⁹⁰ Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності... - С. 7.

долини р. Сіверський Донець довгий час стримували розвиток забудови на значній території сучасного міста через підтоплення і заболоченість.

Чорноземні ґрунти визначили аграрну спеціалізацію регіону з давніх часів; поклади глини, фосфатів, крейди зумовили розвиток відповідних промислів та видобувної промисловості, виробництво будівельних матеріалів.

1.3. Основні етапи розвитку планування та історичного формування забудови м. Ізюм

Через недостатню дослідженість і обмеженість джерельної бази найбільш ранні історичні та містобудівні періоди розвитку м. Ізюм важко піддаються реконструкції. Відносно безперервний розвиток поселення, на наш погляд, можна вести з 60-70-х рр. XVII ст. – періоду, з якого було засвідчено джерелами існування на лівому березі р. Сіверський Донець укріплення, спорудженого козацьким загоном балаклійського полковника Якова Чернігівця для захисту переправ через р. Сіверський Донець та контролю Ізюмського шляху. Джерела не містять більш докладної локалізації цього укріплення, тому вона залишається гіпотетичною. Існують кілька припущень з цього приводу: відповідно до першого, укріплення мало б міститися в районі сучасного Залізничного селища, вище Палацу культури – автор цієї гіпотези відомий краєзнавець та археолог М. Сібільов виходив з наявності у цій місцевості узвишшя, мало не єдиного на лівобережжі Сіверського Донця неподалік від річки; саме розташування на узвишші давало можливість контролювати значні території навколо, у т.ч. переправи через річку та частину Ізюмського шляху; відповідно до другого, укріплення могло міститися на території сучасного історичного урочища Замостя, неподалік від переправи, зафіксованої картографічними матеріалами XVIII ст. Автор цієї гіпотези О. Харлан виходить з локалізації місцезнаходження Ізюмського броду та топографічних передумов прилеглої до нього ділянки лівого берега Сіверського Дінця, яка була захищена з трьох боків

невеличкими притоками Дінця, а зі сходу самим Дінцем, таким чином утворюючи острів. Обидва припущення виглядають досить обґрунтованими, при цьому жодне не має достатніх підтверджень у наявних джерелах. Для містобудівного розвитку Ізюму важливим є той факт, що дане укріплення розташовувалось на лівому березі р. Сіверський Донець і не стало зародком містобудівної структури Ізюму, оскільки фортеця і її форштадт у подальшому були перенесені на правий берег, а на лівому існували лише окремі слободи, що з часом стали передмістями Ізюму.

На підставі досить обмежених, особливо для ранніх етапів, писемних та картографічних джерел можна виділити наступні етапи його історичного та містобудівного розвитку:

I етап – 1681 р. – 1786 р. Цей етап об'єднаний значущістю у цей період Ізюму як стратегічного осередку; функціонуванням у цей період Ізюмської фортеці як однієї з найбільш потужних та ефективних на півдні Слобожанщини. Нижня хронологічна межа зумовлена спорудженням цього укріплення, яке мало тричасний характер: складалося з Малеого і Великого «города» та замку (у більш пізніх картографічних джерелах названого Маяцьким редутом). Будівництво велось на правому березі р. Сіверський Донець у петлі, що утворювало її русло, огинаючи фортечні укріплення. «Малий город» розташовувався біля підніжжя гори Кременець, у плані підпрямокутний, зі зведеними з дубового дерева стінами, висота яких становила майже 4,5 м. Приблизно таку ж глибину мав рів, що по периметру оточував ці стіни. Вздовж них розташовувалось 8 веж; одна з них мала ворота, через які відбувалось сполучення з «Великим городом». «Великий город» займав значну територію, оточуючи «Малий» зі сходу та півдня. Великий або Головний «город» також був по периметру оточений подвійними дерев'яним стінами, проміжок між якими був заповнений землею. По лінії огорожі розташовувались воротні та глухі фортечні вежі. По зовнішньому периметру «Великий город» також оточував рів. «Замок» розташовувався на горі Кременець. Укріплення його були також дерев'яними,

посиленими трьома вежами, по зовнішньому периметру оточені ровом. «Замок» поєднувався з Великою та Малою фортецями земляним валом, спорудженим у південному та східному напрямках від останніх. З півночі та сходу додатковим природним захистом слугувала ріка, з півдня – її стариця Криве озеро.

Майже одночасно зі спорудженням фортеці у місті було зведено два храми – мурований Преображенський собор та дерев'яна Покровська церква, поруч з якими була розпланована велика площа – таким чином, були закладені основи архітектурно-просторової композиції та розпланувального каркасу історичної частини міста.

На даний час ми не маємо підтверджень у джерелах щодо часу виникнення форштадту на північ від міста. Але є підстави вважати, що це відбулося одночасно зі спорудженням фортеці. Територія, на якій він виник, була добре захищена: з заходу, півночі та сходу – петлею русла р. Сіверський Донець, з півдня – фортецею. На картографічних матеріалах першої половини XVIII ст. воно вже існує, має власну структуру: поруч з в'їзною брамою до Великої фортеці була утворена площа, акцентована дерев'яною Воздвиженською церквою. Головною вулицею форштадта була та, що провадила від в'їзної брами Великої фортеці до переправи, що розташовувалась на північний захід від неї. Поруч з переправою утворилася ще одна площа, на якій також було споруджено храм – дерев'яну церкву св. Миколая. Розпланування форштадту, зрештою, як і Великої фортеці, було нерегулярним. Вже на найбільш ранніх з відомих на даний час картографічних матеріалах, що датуються першою половиною XVIII ст., показана наявність слобод, до оточували місто – Підварок, Гончарівка, Піски, Попівка, Замостя. Можна припустити, що вони утворилися приблизно у той же час, що було споруджено фортецю, яка давала захист оточуючій місцевості. Більшість з них були прив'язані до Ізюмського шляху: він давав можливість збуту ремісничої продукції (як то гончарних виробів, Гончарівка) або потребував обслуговування (кращі ковалі мешкали на Замості) тощо.

Варто зазначити, що протягом XVIII ст. фортечні укріплення зазнавали змін та перебудов, подекуди значних, що було зумовлено пожежами, руйнуваннями внаслідок ворожих нападів, розвитком фортифікаційного мистецтва. Так, під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. вона мала суттєве стратегічне значення, тут було зведено кілька бастіонів, редан, ретраншемент, які відділили північну частину «Великої фортеці» від її південної частини. Натомість укріплення на Кременці внаслідок перебудов виявилось дещо ізольованим від Великої фортеці, оскільки на планах 1740, 1742 рр. вали, що їх пов'язували названі «старими укріпленнями», або «старою розореною лінією».

Не зважаючи на усі перебудови, фортеця залишалась тричасною, дерев'яною, приблизно тих же розмірів, що і у період її заснування. В загальних рисах зберігалось її розпланування та характер укріплень. Так само суттєвих змін не зазнали форштадт та слободи, що оточували місто у цей період.

II етап – 1786 р. – сер. XIX ст. характеризується кількома виразними рисами, найбільш значущими з яких були формування розпланувальної структури та архітектурно-просторової композиції історичного середмістя. Нижня хронологічна межа – розробка та запровадження в дію плану міста на регулярних засадах, що заклало основу усьому подальшому містобудівному розвитку Ізюму; у цей же період поселення набуває статусу міста та повітового центру.

В єдину регулярну структуру було включено територію колишньої Великої та Малої фортеці, укріплення яких передбачалось зрители, та форштадту. І хоча реалізація цього плану розтягнулась на десятиріччя, саме розробка та запровадження в дію плану міста 1786 р. стало основою усього подальшого містобудівного розвитку Ізюму.

Колишня площа Великої фортеці та форштадту були об'єднані у єдиний простір, який набув правильної геометричної форми. На форштадті була запланована розбивка сітки прямокутних вулиць, міські квартали укрупнені.

На поч. ХІХ ст. дерев'яна Воздвиженська церква, що розташовувалась на Ярмарковій площі перед головними воротами Великої фортеці, скасовується; приходи Воздвиженської та Миколаївської церков об'єднуються, для них зводиться мурована Хрестовоздвиженська церква, яка була розташована на південний захід від колишнього місце розташування стародавньої Миколаївської церкви. Завдяки її наближенню до переправи і до берега річки, розташуванню на головній вулиці – Великій або Проспектній, значним об'ємним та висотним параметрам, виразному силуету, вона стає однією з міських домінант. Її значення у архітектурно-просторовій композиції зростає зі зведенням дзвіниці у сер. ХІХ ст.

Зростає і містобудівна роль Преображенського собору у зв'язку з розширенням його комплексу завдяки добудові Тихвинської церкви та дзвіниці.

Окрім того, в означений період зводиться низка адміністративних та навчальних закладів, які за рангом мали були у повітовому місті: у 1790 р. зводиться повітове училище, на поч. ХІХ ст. – присутні місця, окружна лікарня, в'язниця. У 1820-і рр. Покровська церква переноситься на кладовище.

Як уже зазначалось, реалізація плану 1786 р. розтягнулась на десятиріччя. Зокрема, ним передбачалось зриття валів та засипання ровів. Натомість вони ще досить чітко проглядаються на плані 1845 р., зрита була переважно лише північна межа укріплень Великої фортеці, внаслідок чого вона була об'єднана з форштадтом. Подальше існування укріплень перешкоджало територіальному та архітектурно-просторовому розвитку міста, оскільки навіть слободи, що фактично межували з фортецею (як то, Підварок) не були включені до складу міста у цей період. Теж спостерігається по відношенню до слобод Гончарівка, Замостя. Ще однією причиною цього явища був уповільнений економічний розвиток міста у цей період – як віддзеркалення соціально-економічних процесів, що були притаманні Російській імперії загалом.

III етап - сер. XIX – 30-ті рр. XX ст. Нижня хронологічна межа визначена соціально-економічними реформами, які проводились у Російській імперії у 60-70-х рр. XIX ст. і в результаті яких Ізюм у кін. XIX – на поч. XX ст. перетворився на значний аграрно-промисловий, а згодом і промисловий, та торгівельний осередок.

До значних змін у архітектурно-просторовій композиції історичної частини міста відноситься зведення Реального училища на Соборній площі міста, жіночої гімназії на вул. Покровській, електричної станції в районі вул. Паромної, Міського дому, в якому розташовувались адміністративні установи, та пожежної станції в районі сучасної Центральної площі – вони стали акцентами у забудові історичного середмістя.

Саме у цей період було зведено більшість громадських та житлових будівель (корпуси земської лікарні, освітніх закладів, крамниць, промислових підприємств, особняків тощо), які сформували архітектурний образ та традиційне середовище Ізюму, що в значній мірі збереглося до цього часу.

Структурні зміни відбулись в Ізюмі внаслідок прокладання через нього залізниці Харків – Донбас. У 1912-1914 рр. при залізничній станції було споруджено значне промислове підприємство – головні залізничні ремонтні майстерні, а поруч (на лівому березі р. Сіверський Донець) зводилось селище для робітників залізниці та майстерень (інакше зване залізничною колонією).

Після завершення Першої світової війни та боротьби за владу на території України у 1923 р. на південь від гори Кременець на базі існуючих ще на поч. XX ст. майстерень було зведено завод оптичного скла, поруч з яким також було розбудовано селище для його робітників з власною інфраструктурою – парком, школою, клубом, тощо.

Верхня хронологічна межа етапу пов'язана з ґрунтовними змінами в архітектурно-просторовій композиції міста, які були спричинені знищенням або перебудовою в 1930-ті рр. більшості культових споруд – традиційних домінант та акцентів у забудові міста. З іншого боку, до 1930-х рр.

відноситься розбудова селища залізничників та ІЗОС, перетворення Ізюму на значний промисловий осередок.

Окрім того, у цей період значно збільшилась територія міста – до кін. XIX – поч. XX ст. колишні слободи злилися з містом, утворивши його передмістя.

В історичному відношенні цей період можна було б поділити на підперіоди, зокрема виділивши такі: 1) кін. XIX – поч. XX ст.; 2) революційних перетворень і боротьбу за владу у 1917-1920 рр. та 3) радянський 1920-х рр. У соціально-економічному та політичному відношенні вони ґрунтовно відрізняються один від одного, проте в містобудівному та архітектурному аспекті суттєвих змін у розвитку міста не відбулося.

IV етап – 30-ті рр. XX – сер. XX ст. Визначальна характерна риса даного періоду – його переважно деструктивний характер. Цей етап можна поділити на два підперіоди: 1) 30-ті рр. XX ст. – радянський міжвоєнний; 2) 1941-1944 рр. – німецько-радянської війни як складової Другої світової.

Як уже зазначалось вище, у цей час було знищено Тихвинську та Покровську цвинтарну церкви, решту храмів було зачинено для богослужінь і пристосовано для інших цілей (зокрема, використано як складські приміщення) – це змінило архітектурно-просторову композицію історичного ядра міста. Разом із тим, у 1929 р. ремонтні майстерні було реорганізовано у паровозоремонтний завод, розбудовувалось селище при ньому. До 1930-х рр. відноситься і розбудова селища при Ізюмському заводі оптичного скла.

Воєнний період приніс за собою масштабні руйнування промислових, адміністративних, культурно-освітніх та житлових будівель.

V етап – сер. XX ст. – поч. XXI ст., який можна розділити на два підперіоди: 1) радянський післявоєнний (1944-1991 рр.); 2) незалежності України (1991 р. – поч. XXI ст.).

У цей період значно збільшилася територія міста – до його складу увійшли приміські села. Окрім того, цей етап пов'язаний з післявоєнною відбудовою міста та подальшим його економічним розвитком, основу якого

складали потужні промислові підприємства, що активними темпами зводились або розбудовувались тут у 1960-1980-х рр. Найбільш значним серед них був Ізюмський оптико-механічний завод; для його робітників у північно-східній частині міста було зведено окремий житловий район.

Окрім того, внаслідок руйнувань під час війни, а, головним чином, через бажання надати місту вигляду «соціалістичного», була частково змінена розпланувальна структура історичного центру: зокрема, колишня головна Соборна площа була перетворена на міський парк, натомість розпланована нова Центральна площа, забудова якої здійснена в стилістиці, притаманній радянській архітектурі у 1950-1960-і рр.

Ще більш суттєвих змін зазнав архітектурний образ міста: майже уся історична частина міста на південь від колишньої Соборної площі, а також центральна вул. Соборна (принаймні її південна частина, що примикає до Центральної площі) були забудовані 5-9-ти поверховими будинками, зведеними за типовими проектами і позбавленими виразних архітектурних рис. Їх висотні та об'ємні параметри у кілька разів перевищують ті, що притаманні традиційному середовищу Ізюму, тому є дисонуючими по відношенню до даного середовища. Внаслідок цього на даних територіях традиційне середовище було практично повністю нівельовано.

Період незалежності України позначився суперечливими тенденціями у соціально-економічному розвитку міста: з одного боку, загальмування економічного розвитку Ізюму, особливо в 1990-х рр., призвело до часткової втрати промислових підприємств та інфраструктури міста, зведених у радянську добу.

З іншого боку, відбулося піднесення церковного життя як в Україні загалом, так і в окремих населених пунктах зокрема, в т.ч. у м. Ізюм. Церковним громадам були повернуті усі храми, було проведено їх ремонт, відбудовано дзвіницю Хрестовоздвиженської церкви.

Варто додати, що більшість цінних історичних споруд XIX – поч. XX ст., що збереглися до цього часу, з початку радянського періоду

використовувалися як державні установи (освітні та лікарняні заклади, промислові підприємства) та комунальне житло. Частина з них через постійне недофінансування перебуває у ненайкращому технічному стані, поступово руйнується. У незадовільному технічному стані перебувають житлові будинки, які відносяться до середини – другої половини ХІХ ст. і є цікавими зразками забудови міста того періоду, по вул. Покровській, Донця-Захаржевського, пл. Джона Леннона.

Окрім того, частина історичної житлової забудови (окремі будівлі відносяться до значної історичної забудови) зазнала суттєвих змін внаслідок надбудови, облицювання новою цеглою або утеплення фасадів, заміни дахів, влаштування додаткових входних груп по фасаду тощо. Усе це змінило архітектурне середовище історичної частини міста.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ІСНУЮЧОЇ АРХІТЕКТУРНО-МІСТОБУДІВНОЇ СИТУАЦІЇ м. ІЗЮМ

2.1. Аналіз існуючої планувальної структури м. Ізюм

Ізюм - місто обласного підпорядкування, районний центр, розташований в 127 км на південний схід від м. Харків по обидва боки р. Сіверський Донець. З'єднаний з обласним центром залізничною лінією і автомагістраллю.

Просторовий і візуальний аналіз ландшафту та аналіз етапів містобудівного розвитку дозволяють визначити характер і спрямованість розвитку планувальної структури міста, обумовленого не лише соціально-економічними, історико-культурними, а й індивідуальними особливостями самого архітектурного ландшафту.

За типологією міст Ізюм є адміністративним центром. Завдяки географічному положенню та особливостям історичного розвитку регіону, на території якого розташовується, місто довгий час являло собою прикордонне поселення, однак у кін. XVIII ст., з просуванням кордонів Російської імперії на південь, його прикордонний статус змінився. Основою його економічного розвитку в різні часи ставала зовнішня і внутрішня торгівля, ремесла, промисли. Занепад, як правило, спричинявся військовими подіями, пожежами і епідеміями. Однак, наступне відновлення і вкладення коштів у відбудову, подальший розвиток вказували на важливість цього адміністративного центру для Слобожанського краю і Лівобережжя в цілому. Поселення мало велике значення зі стратегічної точки зору: заради утримання певних територій і контролю торгівельного шляху тут засновувались укріплення, які мали на меті захист адміністрації і мешканців поселення. Для прискорення темпів розвитку поселенню надавались економічні пільги, засновувались адміністративні та освітні заклади,

релігійні споруди. З кін. ХІХ ст. помітне місце в економіці Ізюму посідають промислові підприємства і лісове господарство.

Безперервний містобудівний розвиток Ізюму триває з 60-70-х ХVІІ ст. Низка дослідників вказує, що на Ізюмському шляху⁹¹ поблизу річкового броду через Сіверський Донець на лівому березі існувало невеличке укріплення (на козацькому боці). В цих же працях знаходимо згадку про те, що в ХVІ-ХVІІ ст. Ізюмський брід (переправа) існував на 570 сажнів (1231,2 м) нижче гирла річки Ізюмець⁹². Це місце завдяки давній картографії можна локалізувати доволі точно. Місце переправи знаходилося на 150,0 м нижче за течією річки від існуючого нині пішохідного мосту через Донець, її напрямок співпадає з трасувальною віссю колишньої вул. Зарічна. Між вулицями Володимира Мономаха і Замостянською існує видовжений житловий квартал, що повторює конфігурацію колишнього острівного утворення, яке було захищене з трьох боків невеличкими притоками Дінця, а зі сходу самим Дінцем. В південній частині цього колишнього острова добре помітна підвищена ділянка (на розі вулиць Володимира Мономаха, Замостянської і Зарічної). Саме тут, на думку О. Харлана, знаходилося лівобережне укріплення – Ізюмський окоп, за допомогою якого контролювався Ізюмський брід (переправа) (див. схему Територіального розвитку), який існував на ранньому етапі містобудівного розвитку, до спорудження Ізюмської фортеці у 1681 р. Археологічні розкопки даного місця дозволять підтвердити цю гіпотезу та визначитися з часом існування і приналежністю до господарювання певного етносу в даному об'єкті. Відомо, що поруч (на північ вздовж русла ріки) існувало невеличке поселення. Більш того, в окремих джерелах вказується про існування поселення і на протилежному (татарському) березі поруч з місцем переправи. Варто зазначити, що існує і інша гіпотеза щодо локалізації Ізюмського окопу – відповідно до неї, укріплення мало б міститися в районі сучасного Залізничного селища, вище

⁹¹ Відгалуження Муравського шляху.

⁹² У ХVІІ ст. основною мірою був триаршинний сажень, що дорівнював 2,16 метри й містив три аршини (72 см) по 16 вершків. Його використання запровадила Московія.

Палацу культури – автор цієї гіпотези відомий краєзнавець та археолог М. Сібільов виходив з наявності у цій місцевості узвишшя, мало не єдиного на лівобережжі Сіверського Донця неподалік від річки; саме розташування на узвишші давало можливість контролювати значні території навколо, у т.ч. переправи через річку та частину Ізюмського шляху.

На цьому ж історичному етапі (можливо, навіть, раніше), за переказами, на високій позначці гори Кременець (на татарському, правому, боці р. Сіверський Донець) існувало давнє сторожове укріплення, з якого було зручно контролювати навколишні терени. Окремі дослідники пов'язують саме це місце з татарським укріпленням Узун на «Ізюмській сакмі», що ніби-то існувало в 1571-1663 рр. (а за іншими даними, як то знайденою в районі Кременця плитою з татарським написом, датованою XV ст., ще у золотоординську добу).

На першому етапі формування планувальної структури населеного пункту спостерігається існування двох ландшафтних типів укріплених населених пунктів на теренах сучасного Ізюму. При заснуванні обох типів визначальним чинником був торгівельний і військовий Ізюмський шлях. Один тип на татарському боці – на горі Кременець з можливостями візуального спостереження за значними територіями, другий тип - на козацькому боці - на мисовому утворенні на локальному підвищенні у заплаві частині Сіверського Дінця серед річкових русел і лугов на переправі. Порівняно з наступною добою це були досить невеликі укріплення з простою структурою і не досить активним освоєнням прилеглих до укріплень територій (особливо навколо низинного укріплення на перевозі) внаслідок постійної загрози нападу. Основним композиційним принципом містобудування цього часу був прийом подібності розташування містобудівних об'єктів формам рельєфу. Цим композиційно підкреслювалися основні особливості ландшафту. Основною функцією містобудування в цей час було забезпечення оборони. Дерево-земляні укріплення з земляними

валами і ровами визначали структуру поселень, систему розпланування, об'ємно-просторову композицію і характер містобудівного розвитку.

Наприкінці XVII ст. дані території опиняються у сфері уваги Московської держави, яка протягом тривалого часу намагалася просунути кордони своєї держави на Південь за допомогою влаштування укріплених ліній. Даний метод захоплення нових територій зі стратегічної точки зору мав суттєвий вплив на історичний розвиток Слобідської України і в певній мірі сприяв виникненню окремих укріплень. Проте більшість населених укріплених пунктів вже існували на момент влаштування укріплених ліній, тому, в кращому випадку, для них влаштовували нові укріплені рубежі, а іноді їх переносили на нові місця для зручності влаштування безперервного фортифікаційного фронту новостворюваних ліній.

В 1680 р. московською адміністрацією було активізовано проект створення укріпленої лінії, яка пізніше отримає назву Ізюмської. Проект даної лінії «Нової черти»⁹³ було надіслано до Москви воєводою М. Апухтіним. Проектом планувалося проходження укріпленої лінії через низку існуючих населених пунктів, в т.ч. через Ізюм.

Для будівництва нової Ізюмської фортеці 20 лютого 1681 р. з Харкова сюди було направлено полковника Григорія Єрофійовича Донець-Захаржевського з загоном 500 козаків зі свого полку. Для будівництва так званого «замку» нової фортеці було обрано високу ділянку на правому березі Сіверського Донця. Вірогідно, до будівництва 1681 р. на даному місці знаходився дозорний пункт. Він вдало розташовувався зі стратегічної точки зору між двома існуючими вже укріпленнями на перевозі та на горі Кременець і дозволяв контролювати дії на обох об'єктах, оскільки розміщувався приблизно на однаковій відстані від них обох (1,2 км до колишнього татарського укріплення на горі і 1,11 км до козацького укріплення на перевозі). В цей час гора Кременець була прикордонним

⁹³ РДАДА. – Ф. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. № 1530. – арк. 420.

об'єктом. Правий берег Сіверського Донця, як уже вище зазначалось, вважався татарським, а лівий – козацьким (московським).

Згідно з записами, що були зроблені в Розрядному приказі в 1681 р. після закінчення будівництва Ізюмської фортеці, вона мала 3 складові: Замок-Городок, Маленьке місто і Велике місто. Загальна довжина укріпленої лінії усіх трьох частин, яка складалася з валу і 23 башт, станом на 1681 р. становила 1756 сажнів (3792,9 м)⁹⁴.

Будівництво «Малого міста», яке розміщувалося на середині відстані між укріпленнями на горі та перевозом, було завершено першим. Воно асоціюється дослідниками з «дубовим стоячим острогом» трапецеподібної у плані форми. Висота його огорожі дорівнювала 4,32 м. З зовнішнього боку захисної стіни було влаштовано рів глибиною 4,32 м. Вздовж огорожі розташовувалось 8 башт, з них одна - надбрамна, через яку відбувалося сполучення з «Великим містом». Картографічні матеріали XVIII ст.⁹⁵ засвідчують, що «Мале місто» являло собою дерев'яно-земляне укріплення бастионного типу неправильної форми (близької до трапеції).

Цей період характеризується вельми активною діяльністю міської громади щодо окультурення природного довкілля. При цьому бралися до уваги всі аспекти – не тільки оборонні, господарські, а й естетичні. Структура поселення на цьому етапі зберігає традиційну тридільність: фортецю «Мале місто» (6,8 га – О.Х.) оточували укріплений посад – «Велике місто» (більше 90,0 га – О.Х.) з дозорним пунктом – «Маяцьким редутом» (1,0 га – О.Х.) та неукріплене передмістя, яке з поч. XVIII ст. стало називатися на німецький лад форштадтом, а також слободи по обох берегах р. Сіверський Донець. На той час велетенська площа укріпленого посаду (так зване «Велике місто») залишалася фактично не освоєною. Лише прилегла до «Малого міста» територія була заселена. Природний ландшафт, зокрема

⁹⁴ Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – С. 208-209.

⁹⁵ Воротникова И.А., Неделин В.М. Кремли, крепости и укрепленные монастыри Русского государства XV-XVII вв. - Т. 2. – Кн. 1-2: Крепости Юга России. – М.: Индрик, 2016. – С. 242-261.

наявне підвищення Кременець та вигин річки в даній місцевості, диктував певні правила для будівників укріплення. Влаштування такого значного посаду не було єдиним прикриттям «Малого міста»: в різні часи навколо нього влаштовувались передові лінії, що склалися з надоб'їв і засік.

На цьому етапі почала складатись архітектурно-просторова композиція історичного середмістя. Козацька старшина, прагнучи підкреслити військово і духовне значення полкових центрів, часто «своїм коштом» зводила монументальні споруди. Перші кам'яні храми Харкова і Ізюму було зведено полковниками Донець-Захаржевськими⁹⁶. В Ізюмі мурований Спасо-Преображенський храм побудували в 1684 р. на схід від «Малого міста» на трасувальній вісі шляху, що тягнувся від Воздвиженської брами на південь в напрямку «Маяцького редуту» на верхівку гори. Навколо існував великий незабудований майдан.

В першій пол. XVIII ст. в Ізюмському укріпленні було проведено значні роботи, оскільки кілька нападів татар 1690 р. виявили слабкі сторони існуючих фортифікацій. Вже після загибелі К. Донця-Захаржевського, коли Ізюмський полк очолював Федір Шидловський, на південь від «Малого міста» (в східному і південному від нього напрямку) було споруджено нові укріплення на теренах «Великого міста». Вони являли собою новий земляний вал і рів, що перетинали з південного заходу на північний схід територію «Великого міста». В результаті проведених робіт територія укріпленого посаду поч. XVIII ст. навколо «Малого міста» складала близько 29 га.

Таким чином, Ізюмська фортеця являла собою величезний для того часу укріплений пункт, який за формою в плані повністю підпорядковувався природним особливостям. В цілому місто стало важливим форпостом на південних рубежах Московської держави, що значно покращувало положення міста Тора і торських соляних промислів, які виступали далеко на південь і знаходилися під постійною загрозою нападу з боку татар чи

⁹⁶ Парамонов А., Парийский А. Истоки каменной храмовой архитектуры Слободской Украины. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2012. – С. 12, 59-73.

запорожців. Його територія міцно перекривала мисовидне утворення підніжжя гори Кременець від русла р. Сіверський Донець до Кривого озера. Найбільш захищеним місцем в укріпленні залишалося «Мале місто», а на території новоствореного посаду почалося влаштування нових міських кварталів, підпорядкованих новому напрямку трасування фортифікацій південного укріпленого фронту. На ньому влаштували кутові бастіони з західного (Високий) та східного (Кримський) боків, а посередині - великий за розмірами Торський бастіон. Між Високим і Торським бастіонами спорудили Кримську браму.

Після утворення нового укріпленого посаду Ізюмської фортеці територія на південь від нього, що розміщувалася в старому «Великому місті» ближче до гори Кременець, залишається неосвоєною і навіть земляний вал, який її обмежував, занепадає.

Тож, даний містобудівний етап характеризується формуванням нового укріпленого посаду (навколо «Малого міста»), в межах якого розташовувались не тільки військово-адміністративні, а й громадські, торгівельні й релігійні установи з житловими кварталами. З розростання поселення торгівельні майдани, що початково існували в укріпленому посаді, з часом вже перестали зміщувались у затисненій забудовою фортеці і почали виноситись на передмістя, на низинні ділянки, що розташовувались вздовж стародавнього Ізюмського шляху (сакми) і на перевозі, де вже існували передмістя та слободи зі своєю інфраструктурою.

Поруч з соборним Спасо-Преображенським храмом у XVIII ст. знаходився також дерев'яний Покровський храм. А в північній частині міста недалеко від моста через Сіверський Донець стояв дерев'яний Миколаївський храм, побудований в 1704-1709 рр., а на площі форштадту перед в'їзною брамою до «Великого міста» - Воздвиженська церква (перша пол. XVIII ст.) – вони, окрім укріплень фортеці, були домінантами і акцентами у забудові «Великого міста» та форштадту.

Композиційно тип структури поселення у фортеці був секторно-замкнутим, його принципову схему з часом ускладнювали сельбищні території передмістя та слобод з півночі, що займали як правий берег річки, так і лівий. Протягом XVIII ст. дана сельбищна територія мала квартали крупної нарізки і малу щільність забудови, вздовж річки виникали окремі господарства. У зв'язку з цим система розселення вздовж річки характеризувалася розкиданістю. Ремісники селилися окремими родинами, резервуючи територію для господарських споруд. За річкою вже в XVIII ст. (а, можливо, і в кін. XVII ст.) виникли Підгородне, слободи Піски, Попівка, Гончарівка, Замостя та інші.

В укріпленому посаді невдовзі після зведення південного укріпленого фронту (фіксується на плані 1740 р.) сформувалася вулична мережа з функціональними зонами. Адміністративно-політичний центр примикав до «Замку» («Мале місто»), загальноміським центром була Соборна площа з культовими об'єктами, квартали житлової зони розміщувалися на окремих ділянках. Військовий гарнізон розташовувався в «Малому місті» та укріплені на горі («Сторожове містечко», «Маяцький редут»).

Об'ємно-просторова композиція визначала своєрідність Ізюму вже на перших етапах його існування. Вона відзначалась неповторним ландшафтом з унікальною горою, підніжжя якої огинав Сіверський Донець. Система укріплень, загальна структура та розпланування також зумовили певні особливості образу даного поселення. Ізюм початку - середини XVIII ст. за типом об'ємно-просторової композиції слід віднести до поліцентричного, оскільки у ньому важливу композиційну роль відігравали домінанти і комплекси, що ознакували центри трьох розпланувальних районів. Головні містобудівні домінанти розташовувалися в межах Середмістя (укріпленого посаду поруч з «Малим містом-замком»), на найвищих позначках рельєфу розміщувався «Маяцький редут» з баштою, а на низинних ділянках поруч з перевозом існував підпорядкований структурний елемент – форштадт з площами, акцентованими церквами св. Миколи та Воздвиженською.

На протязі даного періоду (кін. XVII – кін. XVIII ст.) об'ємно-просторова композиція змінювалася завдяки фортифікаційним вимогам. Як і в інших населених пунктах Слобожанщини їх реконструюють відповідно до засад нової європейської фортифікації. Влаштовуються нові бастіони та рavelіни. При цьому збільшується висота і товщина валів, з'являються земляні бруствери, дерев'яні башти обводяться бастіонами. Протягом цього етапу фортифікаційні комплекси поступово позбуваються рис архітектурних доміант і акцентів внаслідок ліквідації башт і збільшення потужності оборонних огорож, бастіонів і рavelінів. Натомість збільшується їх містобудівна роль як елементів, що членують і відмежовують структурні частини міського простору.

Геополітичні зміни, що сталися в кінці даного етапу, призвели до поступового занепаду фортифікаційного комплексу і зникнення його протягом наступного етапу. Проте його сліди збереглися в розпланувальній та об'ємно-просторовій структурі Ізюму і нині багато в чому визначають історичну своєрідність устрою міста на ряду з унікальним ландшафтом.

Середмістя отримало нові головні містобудівні доміанти (храми, дзвіниці, вежі), а низинний та верхній підпорядковані структурні елементи зазнали певних втрат і з часом зникли в об'ємно-планувальній структурі на наступних етапах розвитку міста.

На ранніх етапах розпланувальна мережа Ізюму розвивалася інерційно. Первісні шляхи і вулиці, трасування яких було жорстко зафіксоване фортечними брамами, надовго визначили розпланувальний каркас міста. Подальший розвиток відбувався шляхом механічного нарощення нових кварталів уздовж раніше визначених вуличних трас, а також шляхом подрібнення великих кварталів чи регулювання їх абрисів.

У середині - на початку другої половини XVIII ст. внутрішньою міською цитаделлю залишалося «Мале місто», яке мало не тільки земляний оборонний вал, але й дерев'яні стіни з фортечними вежами. Центральний майдан утворився вздовж укріплень східного фронту «Малого міста» на вісі

вулиці, що тягнулася від Кримської брами до Воздвиженської. Головними спорудами майдану були мурований Преображенський собор та дерев'яна Покровська церква. За лінією укріплень, як вище вказувалося, існували дві дерев'яні церкви в низинній частині. Таким чином, при підході до Ізюму по Ізюмському шляху з півночі або півдня відкривалися багатопланові композиції архітектурних доміант. У ті часи ландшафт міста зазнав значних змін: на р. Сіверський Донець по давньому броду спорудили греблю, вздовж берегів збудували водяні млини, крупорушки. Внаслідок цього річкова долина суттєво змінилася.

В ході адміністративної реформи 1765 р. Ізюмський Слобідський полк було перетворено в Ізюмський гусарський полк, Ізюм отримав статус міста⁹⁷, а в 1780 р. став центром Ізюмського повіту Харківського намісництва (в подальшому – Харківської губернії)⁹⁸ – адміністративний статус став одним із суттєвих чинників містобудівного розвитку на наступних етапах.

Перші проекти перепланування Ізюму, які було покладено в основу його подальших перетворень, розроблялися в 1785-1786 рр. губернським землеміром Густавом фон Буксгевденом. Зберігаючи сформовану структуру міста, його план будувався на сітці взаємно перпендикулярних вулиць. На території фортеці («Великого міста») дозволялося будувати лише кам'яниці. Територія «замку» («Малого міста») відводилася під квартал державних установ, що включали присутні місця, гостинний двір, поліцейське управління тощо. Проекти подібних адміністративних кварталів були спеціально розроблені для повітових міст Харківського намісництва. Однак військові міркування вимагали використання фортеці до кінця 80-х рр. XVIII ст., що змусило відкласти впровадження в життя нового регулярного плану міста. Ще в 1788 р тут знаходився комендант з прикомандированими з Києва артилерійським і піхотним загонами. У зв'язку з цим проєктований

⁹⁷ Изюм // Большая Советская энциклопедия / под ред. А.М. Прохорова. 3-е изд. – Т. 10. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – С. 120.

⁹⁸ Изюм // Большая Российская энциклопедия / редкол., гл. ред. Ю.С. Осипов. – Т. 11. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. – С. 62.

адміністративний корпус був зміщений на північну сторону торгової частини міській площі. Тут за типовим проектом, переробленим архітектором П.Л. Ярославським, були зведені присутні місця (не збереглися).

Міські квартали планувалося укрупнити, всередині валів їх передбачалося залишити тільки 9. Зовні межі даних кварталів підпорядковувались фортифікаційним напрямкам валу. В середині даних кварталів планувалося розширити і надати правильної геометричної форми площі з собором.

Таким чином, у кін. XVIII ст. у планувальній організації місто-фортеця вже доживало свого віку, хоча основні планувальні рубежі укріплення ще реконструювались. Основне значення надавалося системі громадського центру. Житлові квартали, що розташовувались нижче за рельєфом в північному напрямку також планувалося збільшити. За рахунок існуючої системи кварталів і рельєфу було запроєктовано перепланування 2 житлових районів з влаштуванням для кожного громадського центру з храмами. З півночі міську територію передбачалось обмежити прямим валом і ровом, що захищав міську територію від нападу і від щорічних повеней. Процес перепланування за планом 1786 р. тривав майже протягом століття. Назагал вдалося втілити все, що було ним передбачено, однак північна сторона так званої Циганської слобідки навіть на поч. XX ст. не отримала у повному обсязі завершеність, хоча трасувальні вісі головних вулиць вже були прямими.

Під кінець даного періоду, а саме близько середини XIX ст., завершується тривалий процес формування «річкового фасаду» міста, що розкривається з лівого берега Сіверського Донця. У цей час набув розвитку процес заміни містобудівних домінант – дерев'яних на муровані. При цьому дотримувалися вже згаданого раніше принципу ієрархічності. Головні домінанти міста, розташовані на мисах плато і вододілах, відзначали загальноміський центр. Другорядні домінанти, а власне – акценти, що відзначали форми рельєфу негативної кривизни (балки, долини), основні

шляхи й центри розпланувальних районів, були невисокими, лаконічних силуетів.

Протягом даного етапу (з 1780-х рр. до сер. XIX ст.) великого значення надавалося естетичній виразності міського силуету і панорам. Їхнє візуальне сприйняття уможливлювали відкриті простори перед міськими центрами районів і середмістям, які забезпечувалися наявністю річкової долини Сіверського Донця. У панорамі чітко простежувалась ієрархічна структура поселення: провідні доміанти і фортечні вали вказували на місце розташування власне міста. Архітектурні акценти в панорамах відзначали головні в'їзди до міста (башти з Воздвиженською й Кримською брамами, Покровський собор), напрями зростання сельбища (Воздвиженська церква в укріпленому посаді) і центри окремих розпланувальних ділянок – передмість, слобод, тощо.

Рядова забудова міста забезпечувала масштабний контраст з доміантами, залишаючись до кінця періоду садибною, одноповерховою, переважно дерев'яною. Результатом реконструктивних заходів стала запроваджувана з ініціативи і під контролем імперської влади постановка житлових будинків уздовж вулиць по червоних лініях.

В першій половині XIX ст. поступово зникають міські вали і процес реконструкції планувальної структури старого міста виходить на завершальний етап.

В 1809-1823 рр. було збудовано муровану Хрестовоздвиженську церкву⁹⁹ неподалік від місце розташування стародавньої Свято-Миколаївської церкви, на заміну якій була споруджена. Завдяки адміністративному статусу Ізюму як повітового центру, його архітектурно-просторова композиція на аналізованому етапі збагатилася низкою акцентів – головним чином, громадських споруд – повітовим училищем, поштовою станцією, присутніми місцями (у цій будівлі пізніше розмістилося

⁹⁹ Ізюм // Украинская Советская энциклопедия. – Т. 4. – К.: Украинская Советская энциклопедия, 1980. – С. 231.

казначейство)¹⁰⁰. На лівому березі Сіверського Донця в приміській слободі Піски в 1802 році зводиться мурована Вознесенська церква. У 1822 році Покровську церкву, що у минулому розташовувалась на площі «Великого міста», переносять на кладовище. В 1831 р. зведено потужну доміанту – другу дзвіницю Преображенського собору з теплим храмом на честь Тихвинської ікони Божої Матері.

У цей період процес перепланування міста в основному був закінчений, проте, як зазначалося вище, окремі райони продовжували формуватися. Скасування кріпацтва і наступні реформи створили умови для капіталістичного розвитку міста. На кін. ХІХ ст. тут розташовувався ряд підприємств харчової та легкої промисловості (цегельні, салотопні, воскобійні, масло бійні, винокурні заводи) – всього 15 заводів і фабрик з річним оборотом понад 300 тис. карбованців. У більшості це були дрібні промислові об'єкти, що розташовувалися на периферії тогочасного міста, як правило, в річковій долині, або вздовж Кривого озера. Повторюючи конфігурацію берегових ліній вздовж величезного мису, що утворювався вигином Сіверського Дінця, проходили шляхи, вздовж яких поступово збільшувалася забудова. Так утворювались низинні райони міста, де й виникали перші промислові підприємства.

Реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. привнесли зміни не лише в економіку міста, а й його соціальний та культурний розвиток. Це знайшло свій відбиток у містобудівній структурі Ізюму. Так, в 1891 р. вже існував Міський сад (нині парк біля міського Палацу культури). Раніше Міський сад називався Шовковичним садом. У ньому розводили шовковицю на корм шовкопряду¹⁰¹. А громадські будівлі, зведені в аналізований період (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) що стали акцентами у забудові середмістя, були представлені адміністративними, культурно-освітніми, медичними закладами –

¹⁰⁰ Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]. – Ізюм, 2017. – С. 15.

¹⁰¹ Дяченко М.Т. Ізюм // Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1967. – С. 537.

ремісничим училищем, жіночою гімназією, публічною бібліотекою, кінотеатром «Едісон», т.з. Міським будинком, Народним домом тощо.

Не дивлячись на те, що у міста завдяки торгівлі і кустарному виробництву була доволі потужна містоутворююча база і намічені планувальні перетворення вдалося виконати, в центральній частині присутність військового відомства, потім тюремного довгий час гальмувала розвиток інфраструктури на місці фортечного комплексу. На картах кін. ХІХ – поч. ХХ ст. добре видно величезні порожні простори, які довгий час не використовувались. Існують згадки про величезні рови та порохіві льохи – залишки фортеці, що довгий час заважали створенню впорядкованого середовища навколо Соборної площі. Основний розвиток і ущільнення планувальної структури відбувалися в низинних частинах міста. Тут виникали нові вулиці, що перетинали вже давно існуючі вздовж підніжжя гори. Нові вулиці мали виходи до води, головні з них перетинали водяний простір і виходили на протилежні береги, пов'язуючи місто з колишніми слободами, що іноді за чисельністю мало відрізнялися від Ізюму.

Особливості ландшафту не дозволяли розвиватися місту на горі, для влаштування нових міських районів підходили лише низинні території. Потенціал території історичного міста в річковому закруті вже не вмщував населення, яке постійно збільшувалося, тому міська забудова поширилась на території, розташовані на лівому березі Сіверського Донця і Кривого озера в західному напрямку, а також північному і східному.

В цей час добре простежуються результати господарювання окремих міських голів, купців, суддів та підприємців. З поч. ХХ ст. завдяки видатним особистостям міста, які відігравали значну роль в його економічному, суспільно-політичному житті, тут виникають громадські і житлові будівлі, які стали окрасою міста на довгий час і визначали його обличчя на даному етапі. Серед них у документах згадуються адвокат О.О. Дементьев (був міським головою 7 каденцій по 3 роки) і підприємець Жевержеев (міський голова з 1908 по 1917 рр.). Завдяки енергійній діяльності Деменьєва на

рубежі XIX і XX ст. вдалося стабілізувати бюджет міста та значно покращити благоустрій та зовнішній вигляд Ізюму (за його участі збудовано міську думу, приміщення жіночої гімназії, реальне училище та власний будинок в «українському стилі», засипано історичний яр – залишки фортеці, що перерізав місто навпіл, зроблено інвентаризацію усіх міських земель для виплати податків). Жевержеєв сприяв залученню іноземного капіталу в розвиток міської інфраструктури, будівництву залізниці і численних промислових підприємств у місті.

В 1910 р. через Ізюм було прокладено залізницю, при якій в 1912-1915 р. були збудовані Ізюмські головні залізничні майстерні (німецька фірма «Карл Брандт»), де працювало 500 осіб. Як згадувалося вище, територіальний потенціал міста на цей час було вичерпано, до того ж заплава Сіверського Донця була доволі розлогою і часто відбувалися повені. Було вирішено влаштувати залізничну станцію і провести залізницю в 4 км від тогочасних меж міста.

В районі вулиці Заводської формується робітниче селище Верхні Бараки (пізніше – Верхнє Селище), в забудові якого з'являються цегляні житлові будинки, а також три будинки для заводського керівництва. Північніше, за сучасною вул. Київською, було збудовано Військові Бараки для військових частин (в роки I світової війни майстерні виконували переважно замовлення військового відомства по ремонту рухомого складу для перевезення військ)¹⁰².

Найважливішим підприємством, заснованим у розпал Першої світової війни, став Ізюмський завод оптичного скла. На південно-східній околиці міста міська Дума виділила 22 десятини землі, де постав завод, що згодом став потужним підприємством регіону¹⁰³. Доволі дивним виглядає місце розташування даного підприємства, оскільки воно є відрізанним від залізниці, що, на наш погляд, становить значну проблему. Вірогідну відповідь на

¹⁰² Ізюмському паровозоремонтному – 50 лет. – Харьков, 1965. – С. 5, 49.

¹⁰³ Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине (1917-1927). – Изюм, 1927.

питання, чому саме в цьому місці виникла ідея будівництва потужного підприємства, слід шукати у використанні потенціалу виробництва, яке тут існувало на більш ранніх етапах розвитку промисловості. Засноване у 1915 р., підприємство почало давати продукцію лише у 1923 р.

Залізниця слугувала потужним поштовхом для розвитку торгівлі міста, однак найважливіше – вона дозволила сприяти розвитку промисловості.

У 1912 р. починають працювати електростанція і водогін. Електростанція розміщувалася неподалік від сучасного автовокзалу і охоплювала електропостачанням кілька центральних вулиць. Головні міські вулиці та Центральна площа освітлювалися електричними ліхтарями¹⁰⁴.

Після закінчення громадянської війни починається відновлення народного господарства. Вступають в дію завод оптичного скла і керамічної промисловості, два цегельних і фарбувальний заводи, кондитерська фабрика та два хлібозаводи. Територіально зростає та забудовується новими житловими будинками для робітників район вздовж Заводської вулиці, центром якого стає зведена в 1926 році будівля робітничого клубу.

У рамках програми ГОЕРЛО в Ізюмі мала бути побудована одна з 9 нових електростанцій (проект не було здійснено). На поч. 1920-х рр. будуються корпуси заводу оптичного скла, в 1923 р. було отримано перше оптичне скло. Поступово відроджувалась кустарна промисловість за рахунок надання в оренду, часто колишнім власникам. Уже 1922 р. в місті працювало 187 підприємств, переважно дрібних. Поряд з відбудованими підприємствами виникали нові на нових територіях. Аналіз картографії та німецької аерофотозйомки 1940-х рр. дозволяють зробити висновок про значне збільшення території міста в південно-східному і східному напрямку. Тут створюється промислова зона, навколо якої розростаються житлові квартали, що тягнуться навіть на східний бік гори Кременець (це житловий район з власною інфраструктурою для робітників ІЗОСу). В північному районі

¹⁰⁴ Авілов В. Спогади про старий Ізюм. – Ізюм [Рукопис]. Матеріали ІКМ. – 1970. – С. 42-43.

неподалік від залізничного вокзалу також розростається Верхнє Селище, засноване ще до революції, також значно збільшується західний район, де зростає площа приватного сектору.

У роки Другої світової війни місто зазнало значних руйнувань. Під час відступу радянських військ ізюмський винищувальний батальйон підірвав ряд стратегічних об'єктів. Серед них був і Преображенський собор. Німецькі окупанти перетворили в руїни паровозоремонтний завод, було знищено 100 комунальних і 1300 індивідуальних будинків, 4 середні школи, педучилище, лікарня, дитячі установи. 5 лютого 1943 р. Ізюм був звільнений. На території сучасного міського парку деякий час ще існувало німецьке кладовище.

До 1948 р. (за офіційними даними) промисловість міста досягла довоєнного рівня, розпочав відбудовуватись житловий фонд, побутові заклади, школи, бібліотеки, лікарні. У 1956 році знову став до ладу ІЗОС, реорганізований у приладобудівний завод, перетворившись в одне з провідних підприємств галузі з випуску оптичних лінз.

На лівому березі р. Сіверський Донець була закладена потужна промислова і комунально-складська зона, побудований завод будівельних матеріалів, меблева фабрика, комбінат залізобетонних виробів. Ізюмський спецлісгоспзаг - один з найбільших на Лівобережній Україні. Найбільш значним серед промислових підприємств був Ізюмський оптико-механічний завод; для його робітників у північно-східній частині міста було зведено окремий житловий район.

Внаслідок руйнувань, завданих під час війни, а, головним чином, через бажання надати місту вигляду «соціалістичного», була частково змінена розпланувальна структура історичного центру: зокрема, колишня головна Соборна площа була перетворена на міський парк, натомість розпланована нова Центральна площа, забудова якої здійснена в стилістиці, притаманній радянській архітектурі в 1950-1960-і рр.

У 80-х рр. ХХ ст. закінчено реконструкцію центральної площі міста, де був розміщений комплекс найважливіших адміністративно-громадських будівель Ізюму.

У 1985 році на горі Кременець, в 40-ту річницю Перемоги у Великій Вітчизняній війні був зведений меморіал воїнам, загиблим в боротьбі з гітлерівськими загарбниками (архітектори Л. Левін, Ю.Н. Градов, В.І. Лисенко, скульптор Ю.Л. Синкевич, конструктор Ф.В. Сусько). Він став новою містобудівною домінантою.

Територія міста у 1975 р. досягла 46,7 км². З'явилися нові мікрорайони – у районах ІОМЗУ та ІПЗ. Новим обличчям міста стали багатоповерхівки, зведені за типовими проектами, які позбавили місто індивідуальних рис. Темпи будівництва у порівнянні з періодом хрущовської «відлиги» на порядок зменшилися. Поступово функції замовника житлового будівництва переходили до виконкому міської ради. У 1973 р. припинено будівництво п'ятиповерхових будівель («хрущовок»)¹⁰⁵. Перевагу почали віддавати дев'ятиповерховим будівлям покращеного планування (райони вул. Київської, вул. Пролетарська, частково пр. Незалежності).

Сучасний період характеризується спробами відродження промисловості міста, яка пережила колапс у 1990-і рр., проте ставка на велике промислове виробництво себе не виправдала. За умов кризи відбуваються трансформації крупних підприємств і спад виробництва. Реконструюються окремі житлові і громадські будівлі. Збудовано пішохідний міст через річку Сіверський Донець, який за рахунок зовнішнього вигляду конструкцій відразу став новою домінантою низинної частини міста.

Таким чином, просторовий розвиток сучасної планувальної системи міста відбувався за рахунок розширення меж міста і освоєння прилеглих територій. Планувальна структура має розосереджену схему внаслідок особливостей структури ландшафту, а також особливостей історичного розвитку міста. Компактна (центрична) структура в Ізюмі зберігалася до поч.

¹⁰⁵ Там само. – С. 485.

XX ст. При збільшенні площі міста його центральна частина, де розташовувались адміністративні, культурно-освітні та медичні заклади, зазнала функціональних перевантажень і припинила справлятися з роллю єдиного центру комунікаційної системи. Тип планувальної системи міста – комбінований. У загальному характері трасування вуличної системи переважає прямокутна, яка не носить характеру жорстокої геометричної схеми, а враховує конкретні умови рельєфу, існуючі шляхи і типологічні особливості розпланування окремих районів.

Основу планувального каркасу містобудівної структури складають ландшафт і підпорядковані йому давні шляхи, що проходили через населений пункт в кількох напрямках. План 1786 р. було пристосовано до напрямку Ізюмського шляху, інші вулиці центральної частини зазнали певних перетворень і були підпорядковані принципам регулярності в даному плані.

Північний район, що локалізується навколо Верхнього Селища, отримав також регулярну схему, а західна частина міста, що включає історичні урочища Піски та Гончарівку (колишні передмістя або слободи), має мальовничу схему, що склалася історично. Об'єднання трьох окремих районів Ізюму неможливе через заболоченість заплави Сіверського Донця.

Внаслідок нівелювання в неповному обсязі залишків фортифікацій Ізюмської фортеці планувальна система певний час зазнавала деградації. До того ж, в радянський час було знівельовано низку основних домінант, які організовували міське середовище і слугували міськими орієнтирами. Окремі головні історичні міські вулиці втратили потужні композиційні і візуальні домінанти. Про трасувальні межі колишньої фортеці зараз нагадують окремі вулиці. Довгий час домінантами на фоні дрібномасштабної одноповерхової забудови залишалися культові споруди, розташовані в різних частинах міста. Після знищення ряду важливих архітектурно-містобудівних домінант та акцентів, на яких базувалася архітектурно-просторова композиція історичного середмістя, відбувся розрив спадкоємності в розвитку міста. До будівництва меморіалу на горі Кременець домінантою в центральній частині

міста довгий час залишався собор, проте після будівництва кутового житлового будинку в 1930-х рр. на сучасній пл. Джона Ленона, домінуючу роль собору було дещо нівельовано.

В 1968-1980-х рр. інститутами «Укрміськпроект» і «Харківпроект» було розроблено низку проектно-планувальних документів на поточне будівництво в Ізюмі (проект забудови мікрорайону № 56, № 60, Проект детального планування центральної частини (1972 р.), Схема районного планування Харківської області (1975 р.), Проект детального планування привокзального району (1972 р.), тощо). Серед них був і Генеральний план м. Ізюму («Харківпроект», 1968 р.). Новий генеральний план було розроблено для Ізюму інститутом «Харківпроект» в 1982 р. з розрахунком на 20-річний період. В ньому акцентувалась увага на проблемі складних інженерно-геологічних умов і потребі опрацювання рекомендацій територіального розвитку. Основним завданням була розробка напрямків територіального розвитку міста на період до 2000 р. На той час територія Ізюму складала 4707,6 га (мешканців 61,1 тис. осіб)¹⁰⁶.

Як у попередньому, так і у наступному генеральних планах припущення щодо значного розвитку містоутворюючої бази, розрахункової чисельності населення і територіального розвитку міста не виправдались. На реконструйованих територіях було збудовано 59% житлового фонду з 1968 до 1980 рр.

Відбувалися окремі спроби вирішення проблеми розриву спадкоємності розвитку міста, коли увага приділялася формуванню нового міського інтер'єру шляхом створення низки архітектурних акцентів. Однак, орієнтування лише на функціональне зонування у відриві від просторово-візуальної єдності, ігнорування композиційних властивостей рельєфу, екстенсивні методи будівництва не дозволили виправити ситуацію. Актуальним на сьогодні залишається вивчення складних аспектів проблем,

¹⁰⁶ Генеральный план г. Изюма Харьковской области / Дир. Охота И.А., Гл. инж. Хоменко С.У., ГАП Блох О.Б. - Ч. 1. Пояснительная записка. – Х., 1982. – С. 15.

пов'язаних з вторгненням нових великомасштабних і різнорідних за своєю стилістикою і функціональним призначенням споруд в образ і планувальну структуру міста на територіях традиційної забудови, для розробки коректних проектних рішень.

В результаті проведених історико-архівних, архітектурно-містобудівних та натурних досліджень було виділено основні типи міського середовища Ізюму.

1. Історичний центр Ізюму, що склався на поч. XVIII – у сер. XX ст., в якому регулярна планувальна схема вирішена відповідно до містобудівних принципів кін. XVIII – поч. XIX ст.;

2. Окремі цілісні фрагменти історичного середовища XIX – першої третини XX ст. за межами центру Ізюму (культові комплекси, зокрема, на Пісках, комплекс житлових будівель залізничників і паровозоремонтного заводу в районі залізничного вокзалу, комплекс житлових і промислових будівель заводу оптичного скла);

3. Райони комплексної житлової забудови з локальними громадськими центрами 1940-1990-х рр., що зводилися з використанням типових серій для масового будівництва (одноповерхові – приватний сектор, трьох-, п'яти-, дев'ятиповерхові);

4. Промислові райони, комплексне вирішення яких є втіленням архітектурних принципів 1950-1990-х рр.

В кожному з цих містобудівних утворень сформувався відповідний для свого часу традиційний характер середовища.

Як і в інших історичних населених пунктах України, містобудівний розвиток Ізюму мав поступальний характер, найбільш цінні об'єкти культурної спадщини (розпланування, історична забудова, пам'ятки архітектури і історії) знаходяться переважно в центральному історичному районі сучасного міста і відіграють провідну роль у визначенні його індивідуального образу.

Сформоване в кін. XVII - першій половині XIX ст. планування Ізюму збереглося до теперішнього часу і становить центральне ядро міста. Велику роль в забудові ряду центральних вулиць міста продовжує відігравати історична забудова XIX – поч. XX ст., яка в значній мірі визначає архітектурно-художній образ Ізюму.

2.2. Архітектурно-художні особливості історичної забудови

Історичне середовище центральної частини Ізюму в цілому має задовільний ступінь збереженості. Для історичного центру характерна різноманітність архітектурного середовища в стильовому, хронологічному і ціннісному відношенні, наявність соціокультурних нашарувань.

Особливості містобудівного розвитку Ізюму свідчать про те, що до теперішнього часу тут добре збереглася регулярна система історичного розпланування, значна кількість пам'яток та об'єктів культурної спадщини, великі цілісні фрагменти історичної забудови, які визначають неповторність архітектурного образу міста.

Історична забудова, що збереглася в межах міста, відображає в цілому загальні стилістичні тенденції в архітектурі поч. XIX – сер. XX ст. Це – класицизм, різні напрямки історизму та радянський неокласицизм. Важливими факторами серед низки місцевих особливостей, що впливали на розвиток міста, є еволюційний поступальний характер територіального розвитку Ізюму та своєрідний містобудівний потенціал території з неповторним ландшафтом, що став основою планувальної системи центральної частини на ранніх етапах існування поселення і був використаний під час закладення регулярної планувальної системи наприкінці XVIII ст.

Більшість об'єктів культурної спадщини, що визначають традиційний історичний характер міського середовища та архітектурний образ міста, розташовані в його центральній частині вздовж вулиць Старопоштова, Соборна, Покровська, на площі Джона Леннона, вздовж провулків

Георгіївського, Заболничного, Соборного. На значній відстані від центру в районі залізничного вокзалу знаходиться так зване Верхнє Селище, де збереглися також цікаві об'єкти архітектурної спадщини. Вознесенський собор знаходиться на Пісках – стародавньому історичному урочищі. В найстарішому промисловому районі міста – т.з. селищі ІЗОСу - також розташовані численні об'єкти культурної спадщини вздовж проспекту Незалежності.

Культові споруди міста представлені трьома пам'ятками архітектури національного значення. Всесвятська (Вознесенська) і Миколаївська (Воздвиженська) церкви, Преображенський собор залишаються активними елементами загальноміської панорами з боку Харківського шосе, послідовно сприймаються при під'їзді до міста. Особливо ефектний під'їзд до міста - зі сходу, коли після перетину вододілу гори, Преображенський собор виникає раптово, на близькій відстані, без конкуруючого з ним в панорамі комплексу меморіалу на горі Кременець. Силует собору сприймається при цьому на тлі великої долини Сіверського Донця.

На території колишньої фортеці по вул. Старопоштова, 20 збереглася найстаріша культова споруда – **Преображенський собор**. Будівля зазнала перебудов та змін первісного вигляду. Збудована в 1681-1685 рр. на пагорбі правобережжя р. Сіверський Донець на схилі гори Кременець, яка домінує над містом. Пам'ятка є архітектурною домінантою в забудові. Своєю розпланувально-просторовою структурою собор відтворює характерний для України XVII ст. тип хрещатої п'ятидільної дерев'яної церкви. У 1831 р. на північ від собору було зведено церкву на честь Тихвинської ікони Божої Матері, схожу на дзвіницю, а в 1886 р. з західного боку до собору було добудовано мурований двосвітний притвор і триярусну дзвіницю. Обидві дзвіниці створювали цікавий архітектурний ансамбль і стали помітними домінантами у навколишньому середовищі. В 1902-1903 рр. собор був перебудований за проектом інженера-архітектора М.І. Ловцова, який замінив завершення глав цибулинними маківками і стіни по верху прикрасив

кокошниками - храм втратив риси українського бароко і набув ознак «неовізантійського» стилю. В 1930-ті рр. та в 1941 р. ансамбль зазнав нищівної руйнації. В 1953-1955 рр. собор було реставровано. Під час реставрації йому надано первинного вигляду. Фасадний декор витримано в стилістиці українського відродження і бароко, собор являє визначну муравану пам'ятку етапу формування слобожанської архітектурної школи. Спасо-Преображенський собор є однією з найбільш ранніх збережених пам'яток архітектури міста Ізюм та Харківської області.

Миколаївська церква по вул. Соборна, 5 збудована в низинній частині Ізюму на території колишнього форштадту, неподалік від старовинної переправи (поруч з пішохідним мостом через Сіверський Донець) в 1809-1823 рр. Пам'ятка є архітектурним акцентом у забудові. Хрещатий одноверхий храм зведено в класицистичних традиціях за проектом харківського архітектора П.О.Ярославського. В середині XIX ст. була розширена за рахунок бічних прибудов у міжраменнях. Від дзвіниці, що примикає із західного фасаду довгий час зберігався тільки нижній ярус (дзвіниця була зруйнована під час Другої світової війни і відбудована в 2000-х роках). Церква відрізняється стриманістю оздоблення - пласкими потинькованими деталями, прорізним по тиньку стрічковим рустом, декоративними фронтонами над входами до бічних прибудов. Миколаївська церква найбільш виразно сприймається з західного і північного в'їзду до міста по Харківському шосе, продовжує і нині зберігати свою композиційно-домінуючу роль. Вона вдало вписується в ландшафт, акцентуючи вигин русла річки Сіверський Донець.

Пам'ятник архітектури 1826 рр. *Всесвятська (Вознесенська) церква* була побудована в колишній слободі Піски, яка нині злилася з містом. Спочатку церква мала вигляд класицистичної хрестовокупольної споруди, але в 1903 р. до неї були прибудовані бічні вівтарі і план храму набув прямокутної форми. Тоді ж було зведено нову дзвіницю. Розташована на перехресті двох вулиць, церква з триярусною дзвіницею в дусі історизму, є

центральним елементом архітектурного культового ансамблю на базарній площі, навколо якого розміщується одноповерхова громадська і житлова забудова.

В Ізюмі окрім християнських храмів, вірогідно, існували і культові споруди інших конфесій. Вважається, що всі інші культові споруди не збереглися. Нами під час інвентаризації акцентовано увагу на будівлю по вул. Соборна, 15, що в існуючих списках значиться як «Будівля казарми». Типологічно дана будівля 1792 р. будівництва нагадує споруду синагоги, тому слід ретельно дослідити даний об'єкт.

Громадська забудова. Зберігся ряд громадських будівель, які представляють історичний та архітектурно-стилістичний інтерес. Частина цих будівель є пам'ятками архітектури, інші ж пропонуються до взяття на державний облік. Громадські будівлі кін. XIX – сер. XX ст. зосереджені переважно в центральній частині міста вздовж вул. Старопоштової, Соборної, Покровської, Центральної, площі Джона Леннона. Окремі споруди 1930-1950-х рр. – палац культури, клуб, управління заводу, комплекс залізничної лікарні, розташовані в історичних промислових районах, прилеглих до центру (вздовж проспекту Незалежності) та поблизу залізничного вокзалу (вулиця Заводська).

Найбільш значними історичними громадськими об'єктами в місті є: будівля жіночої гімназії (1873 р.) по вул. Покровська, 34; корпус реального училища (1882 р.) по вул. Старопоштова, 22; будівля робітничого клубу тепловозоремонтного заводу (1926 р.), розташована у Верхньому Селищі по вул. Заводська, 3; Народний дім (1910 р.) по вул. Старопоштова, 39; міський палац культури (1950-ті р.) по пр. Незалежності, 64 в; будівля управління заводу оптичного скла (1930-і рр.) по пр. Незалежності, 66; земська управа (1910 р.) по вул. Старопоштова, 41; кінотеатр «Спартак» (1950-і рр.) на пл. Центральна, 2.

Архітектурна стилістика громадських будівель, відповідно до періоду їх будівництва, представлена різними напрямками стилю історизм, функціоналізм, радянський неокласицизм.

Громадські споруди кін. ХІХ – поч. ХХ ст. одно-двоповерхові, зведені з цегли, іноді потиньковані, розташовуються головними протяжними фасадами строго вздовж лінії забудови вулиці. Для них характерні симетричні фронтальні композиції фасадів з широким використанням різноманітних елементів цегляного декору. В архітектурі нечисленних громадських споруд радянського періоду (1920-1930-ті рр.) відчувається значний вплив стилю функціоналізм – для них притаманні крупні пропорції та відповідні членування фасадів, лаконічні форми, майже відсутні елементи декору.

Фасади післявоєнних громадських будівель мають упорядження в дусі декоративізму з елементами декору з бетону і цементу. Будинки культури, що побудовані в післявоєнний період, – яскраві зразки архітектури радянського неокласицизму. Робітничий клуб тепловозремонтного заводу під час післявоєнних реконструкцій також отримав риси декоративізму, хоча первинно мав конструктивістські характеристики. Громадські будівлі даного періоду двоповерхові, зведені з цегли, потиньковані та пофарбовані. Розташовуються зазвичай окремо зі значним відступом від червоної лінії забудови вулиць. Мають розвинені об'ємно-просторові та пластичні рішення, що підпорядковані центральній осі симетрії та ансамблевості. Архітектурні композиції базуються на ордерній системі. Фасади прикрашені колонними портиками або пілястрами, трикутними фронтонами з ліпниною, балюстрадами. В оточуючій одно-двоповерховій забудові такі об'єкти відіграють роль містобудівних акцентів (школа № 5 по пр. Незалежності, 57, баня по вул. Борисоглібська, 16/2).

Житлова забудова. Найбільш масовим типом забудови, який формує традиційний характер міського середовища історичних районів, є житлові будинки. Найбільш ранні житлові будівлі збереглися вздовж центральних вулиць: Соборна, Покровська і Донця-Захаржевського. Це двоповерхові

особняки заможних мешканців, зведені в класицистичних традиціях: будинок житловий (сер. ХІХ ст.) по вул. Соборна, 14 цегляний потинькований, з рустованим першим поверхом (висока цокольна частина); колишній будинок житловий Луценка (пер. пол. ХІХ ст.) по вул. Донця-Захаржевського, 16; житловий будинок Анашкіна (1875 р.) по вул. Покровська, 3; житловий будинок Кирилова (1867 р.) по вул. Покровська, 10; одноповерховий на високому цокольному поверсі житловий будинок (сер. ХІХ ст.) по вул. Соборна, 9.

Житлові будівлі кін. ХІХ – поч. ХХ ст. збудовані вже в різних напрямках стилю історизм: двоповерховий особняк (кін. ХІХ ст.) по вул. Соборна, 6 зведений з цегли і потинькований; будинок житловий (1880-ті рр.) по вул. Соборна, 31 у два поверхи.

Під час проведення натурних досліджень з'ясувалося, що окремі об'єкти потребують уточнення типологічної приналежності, оскільки будувалися як житлові будівлі, але паралельно використовувались як громадські: особняк і школа Бищенко (др. пол. ХІХ ст.) по вул. Пушкінська, 47 і житлова будівля – церковно-приходська школа (1870 р.) по вул. Соборна, 9. Окрім того, виявлено ще низку колишніх житлових будівель кін. ХІХ – поч. ХХ ст., які за архітектурними якостями пропонуються до постановки на державний облік: житлова будівля (поч. ХХ ст.) по пр. Георгіївському, 3; житловий будинок інженера Блізе (поч. ХХ ст.) по вул. Покровська, 57; житловий будинок міського голови Семикіна (кін. ХІХ ст.) по вул. Покровська, 5.

В архітектурних рішеннях житлових будинків окреме місце займають двоповерхові житлові будинки у так званому Верхньому Селищі, які збудовано вже за зовсім іншим принципом - на кілька родин: житловий будинок (1926 р.) по вул. Заводській, 60 та вул. Заводській, 66 (1913 р.); житловий будинок для медичних працівників по вул. Заводській, 2 (1910 р.). Тут збереглися і одноповерхові котеджі (1930-х рр.) на чотири родини по вул. Залізничній і трьохповерховий житловий будинок на 4 під'їзди (1930-1945 р.).

В межах загальноміського центру житлові будинки розташовуються вздовж червоної лінії забудови вулиці з невеличкими розривами. В межах селищ паровозоремонтного заводу одноповерхові котеджі заглиблені в середину прибудинкової ділянки, огороженої дерев'яним або металевим парканом. Найстаріші з вцілілих житлових будинків (пер. пол. XIX ст. – сер. XIX ст.) збудовані в класицистичних традиціях і мають врівноважені фронтальні симетричні композиції головних фасадів. Незначними ризалітами та кріповками підкреслюються осі симетрії фасадів житлових будинків кін. XIX – поч. XX ст. Також, на фасадах будинків цього періоду (переважно різних напрямків історизму) ризаліти та головні входи акцентуються порталами, парапетами, фронтончиками, часто використовуються елементи цегляного декору.

Значні та рядові історичні житлові будинки кін. XIX – поч. XX ст. розташовані вздовж червоних ліній забудови центральних вулиць міста поруч з пам'ятками і щойно виявленими об'єктами культурної спадщини, відрізняються від них більш простими композиціями та скромним архітектурним декором фасадів (іноді втраченим в періоди реконструкцій та перебудов).

Значна кількість одноповерхових житлових будинків споруджена з дерева (зрубна конструкція) в традиційних народних формах XIX – поч. XX ст. Площина фасадів потинькована, майже єдиною прикрасою фасадів є дерев'яні пілястри, що виступають з площини стіни по кутах і поміж дверними та віконними отворами в місцях перетину зрубною конструкції. Такі будівлі мають високий кам'яний цоколь, увінчуючий карниз і значний виступ даху, прями сандрики над вікнами, однак у більшості випадків первинний матеріал покрівлі і декоративне оздоблення втрачено, внаслідок чого споруди мають утилітарний вигляд.

Крім охарактеризованих вище будівель в місті під час проведення інвентаризації виявлено ряд споруд, які визначені на основному кресленнику як значна історична забудова і рядова історична забудова. Вони впливають

на формування історичного середовища міського центру і вимагають уваги та збереження. Серед них слід згадати 3-поверхові житлові будинки селища заводу оптичного скла, зведені в дусі функціоналізму в 1930-ті рр. на північно-західній стороні паркової зони (пров. Л.Толстого), низка 2-х поверхових котеджів 1930-1950-х рр. вздовж пр. Незалежності (пр. Незалежності, 59, 61, 63; житлова частина селища обмежена вул. Спортивною і пров. Спортивним).

На поч. 1950-х рр. в різних районах міста з'являються багатоквартирні житлові будинки за типовими проектами в стилістиці радянського неокласицизму (пр. Незалежності, 50). Окремі житлові будинки 1930-х рр. отримують риси радянського неокласицизму після реконструкцій 1950-х рр. (пров. Соборний, 9). На відміну від громадських споруд цього періоду, архітектурні композиції та пластика фасадів житлових будинків отримали більш спрощені рішення. Окремі післявоєнні житлові будинки зведено як локальні доміанти. За своїми габаритами та масштабом будівлі післявоєнного періоду доволі коректно вписані в оточуюче середовище довоєнного і навіть дореволюційного періоду, вони не дисонують з оточуючим історичним середовищем більш дрібного характеру.

Традиційна масова житлова забудова прилеглих до центру районів представлена невеликими одноповерховими житловими будинками, зведеними переважно в першій половині - середині ХХ ст. (більша частина з них зазнала ремонтів і перебудов як в післявоєнний час, так і в кін. ХХ ст.; дерев'яні та саманні конструкції ззовні обкладалися цеглою або тинькувалися, замінювалися матеріали покриття дахів, виконувалися прибудови). Прямокутні в плані споруди з двосхилими або вальмовими дахами розташовані як по червоній лінії забудови, так і в глибині ділянок. Їх головні фасади мають 3-4 вікна, головний вхід у більшості - з бічного фасаду. На окремих будинках вцілів дерев'яний різьблений орнамент, що прикрашає віконні отвори, фронтони і входи.

Промислові об'єкти. Серед промислових об'єктів, що розташовані в історичних районах міста, за архітектурними якостями виділяється завод оптичного скла, де зберігся адміністративний корпус та кілька промислових корпусів, зведених в 1930-х рр. в дусі раціоналізму. Найстарішим будинком промислового призначення є двоповерхова типографія Фліт (сер. ХІХ ст.), збудована в класицистичних традиціях. Неоготичних рис будівлі надають стрілчасті завершення вікон другого поверху, проте численні ремонти змінили первинні риси споруди. Збереглися потужні підвальні приміщення зі склепінчастими стелями і глибокими нішами у несучих зовнішніх стінах.

Еклектичні адміністративні та промислові корпуси збереглися на паровозоремонтному заводі, що розташовується в районі залізничного вокзалу. Вони добре сприймаються з пішохідного мосту і високих ділянок Верхнього селища.

У перебудованому вигляді збереглась споруда пивоварного заводу на Пісках, неподалік від Воздвиженської церкви. Початково споруда була вирішена в стилі історизму з елементами неороманського стилю та неоренесансу, проте в ході перебудов та ремонтів елементи декору, які надавали їх виразних стильових рис, були втрачені.

Збереглися окремі об'єкти ізюмського водогону, зокрема вхідна група верхнього басейну центральної частини міста (на горі Кременець, 1914 р.), а також вхідна група верхнього басейну у Верхньому селищі (вкрай незадовільний технічний стан) 1910 р. будівництва. Мережа водогону була прокладена в 1914 р. центральними і периферійними вулицями. Досі часто зустрічаються водорозбірні колонки, люки і гідранти 1910-1920-х рр.

Цікавим об'єктом збереженого оснащення електромережі дореволюційного періоду є трансформаторна башточка на вулиці Васильківського.

Об'єкти історії та монументального мистецтва. Найпомітнішою пам'яткою монументального мистецтва є значний за розмірами меморіал на горі Кременець. Площа меморіалу 7,5 га. На його території знаходиться

пам'ятник «Скорботна мати» та «Могила невідомого солдата». На центральній алеї, яка веде до меморіалу, встановлена військова техніка. Найпотужнішою складовою меморіалу, його вінцем є площа Пам'яті з монументальним об'єктом «Атака», що завдяки місцю розташування і значним розмірам з 1980-х рр. стала загальноміською домінантою.

Серед цікавих скульптурних зображень, присвячених військовим діячам, що відзначилися у 1941-1945 рр., слід вказати бюст двічі Героя Радянського Союзу А.К.Недбайла і пам'ятник генерал-лейтенанту П.В.Волоху, що виконано в традиціях радянського соцреалізму. Дані об'єкти відіграють роль локальних акцентів.

Фортифікаційні споруди. Об'єкти Ізюмських укріплень в центральній частині міста були знищені у XIX-XX ст. З усього колишнього фортифікаційного комплексу залишилися фрагменти валу і рову так званого «Великого міста», що тягнуться вздовж вул. Крутої з південно-східного боку міського кладовища. Проте фортифікації Ізюмських укріплень мали значний вплив на формування планувальної структури центральної частини міста. Трасувальні напрямки більшості вулиць на північному схилі гори Кременець закладено планами XVIII ст., які базувалися на планувальній структурі Ізюмської фортеці XVII ст., до того ж, значні території колишньої фортеці на сьогодні є незабудованими. В переліку пам'яток історії міста значиться об'єкт «Залишки Ізюмської фортеці». Детальний опис історичного вигляду фортеці та її впливу на формування планувальної структури міста наведено в п. 2.1 даного розділу.

Архітектурне середовище центральної частини Ізюму, за виключенням окремих втрат громадських і житлових об'єктів в радянську добу, має задовільну ступінь збереженості. Цьому сприяли особливості економічних, соціальних і культурних процесів, що вплинули на територіальний розвиток та характер забудови міста.

2.3. Характеристика елементів історичного озеленення та благоустрою

Комфортність міського середовища, окрім раціональності планувальної системи та оптимальних об'ємно-просторових параметрів забудови, визначається рівнем розвитку міської інфраструктури, важливою частиною якої є благоустрій та озеленення громадських просторів населеного пункту - центральних та рядових житлових вулиць, площ, парків, скверів.

З історичних відомостей, планів та фото з видами Ізюму початку ХХ ст. можна зробити висновок, що упорядкування та благоустрій громадських просторів розповсюджувались лише на територію історичного центру міста.

Указ 1817 р. "Об устройстве городов и селений" регламентував правила забудови і благоустрою та мав альбом типових проектів малих форм (профілі і розміри вулиць для провінційних міст, верстові і вказівні стовпи вздовж поштового тракту, шлагбауми, поліцейські і солдатські будки, ліхтарі, стовпи у тротуарів, обеліски у застав, вуличні мостові).

Поштовий тракт - стовпова дорога (колишній Ізюмський шлях) проходив через р. Сіверський Донець і далі по сучасним вул. Соборній і Старопоштової з півночі на південь. В подальшому саме ці вулиці стали головними і отримали найбільший рівень благоустрою. Тракт представляв собою поліпшену ґрунтову дорогу шириною 25-40 м, вздовж якої сформувалися головні площі міста і квартали найбільш значної забудови.

З 1786 р. було прийнято новий генплан міста. За його рішеннями була скорегована сітка вулиць і створено нові межі для площ. Вулиці прямі, сухі і широкі (опис 1837 р.). На їх прибирання і ремонт регулярно виділялися міською владою кошти. Величезний об'єм земляних робіт було виконано по зриттю валів та засипці ровів колишньої фортеці (в першу чергу район північно-східного бастіону - Цареборисівського). Глибокі рови і обвали обносили огорожею. Для торгівлі на нових площах були споруджені дерев'яні і кам'яні лавки, а по Великій вулиці - дерев'яні з обох боків. До 1834 р. було збудовано 5 дубових мостів через р. Сіверський Донець, Мокрий та Сухий Ізюмець, влаштовано дві гаті через заболочені ділянки. Через весняні повені мости постійно потребували відновлення та ремонту, тому

паралельно з мостами діяла паромна переправа. Озеленення вулиць та площ не передбачалося. Дерев та кущі розташовувалися в середині кварталів та на території громадських будівель. На ділянках приватних садиб влаштовували фруктові, шовковичні сади, городи та виноградники. Воду використовували з колодязів, річок і струмків. У 1845 р. на центральних вулицях було встановлено 44 стовпа з гасовими ліхтарями. В 1864 р. було створено Земську службу, яка займалася питаннями благоустрою.

У 1896 р. розпочалися дорожні роботи з мощення Поштового тракту (сучасні вул. Московська (слобода Піски), вул. Замостянська, вул. Велика Проспектна, вул. Старопоштова) бруківкою. Згодом було замощено інші центральні міські вулиці (сучасні вул. Покровська, вул. Донця-Захаржевського, пров. Соборний і т.д.). Міська дума зобов'язувала всіх домовласників влаштовувати по вулицях тротуари з плит, асфальту, цегли. Посадка декоративних дерев по вулицях теж покладалася на власників будинків. На головних вулицях пропонувалося висаджувати тополі, акації, ясени в один ряд з обох сторін. Приблизно у цей же період частина Соборної площі (південно-східна) була зайнята під міський сквер – він уже є на планах 1909-1910 рр.

У 1903-1907 рр. було виконано роботи по влаштуванню шосе на об'їзній дорозі до Славянська довкола гори Кременець (сучасні пр. Незалежності - вул. Приладобудівників - вул. Курортна). Полотно дороги було викладено камінням, створено кювети, лотки для водостоків, дерев'яний міст, стовпи, тощо.

У 1912-1914 рр. в Ізюмі починають працювати електростанція і водогін, створена перша комунальна структура (перший директор - інженер Єнгель). Електростанція знаходилась на Ярмарковій площі (на території сучасного автовокзалу) і охоплювала електропостачанням лише кілька вулиць у центрі міста. Дроти від електростанції тягнулись до розподільчих трансформаторних башт (одна з яких збереглась на перехресті вулиць Васильківського і Покровська). Центральні вулиці, Ярмаркову і Соборну

площі освітлювали електричними ліхтарями в абажурах, які були розвішані на дротах впоперек вулиць.

Дві артезіанські свердловини на Пісках качали воду в резервуари на горі Кременець (існують до сьогодні). По місту було встановлено 7 будок по продажу води. Також вода була проведена до громадських будівель і в заможні домоволодіння. Пізніше в місті було створено систему колонок, які подекуди працюють донині.

В 1910-і рр. було побудовано окрему автономну систему водопостачання і електростанцію для залізничної станції Ізюм, головних залізничних майстерень і селища залізничників. З 1928 р. місто забезпечувала електростанція ППЗ (паровозоремонтний завод). У 1937 р. відбулась електрифікація Пісок. Протягом 1921-1925 рр. електрична мережа поширилася з 14 до 22 км.

По закінченню періоду боротьби за владу в 1920 р. водопостачання відновилося. Але існуючих потужностей не вистачало, і на місці колишнього млина Дяченка була встановлена гідротурбіна, потужностей якої вистачало на один насос. Наприкінці 1920-х були постійні перебої з водою і світлом. З 1925 по 1933 рр. були прокладені водогони по сучасним вул. Замостянській, Лубченка, пр. Незалежності і на Кременецький квартал. У 1937 р. була пробита третя свердловина.

Після війни мережі водопостачання та електрики було відновлено. У 1957 р. почалися роботи по «Розширенню і реконструкції водогону Ізюму». Була прийнята двохзонна система водопостачання. Нижня зона охоплювала райони міста між оцінками поверхні 65.00-115.00 м і верхня зона - райони міста між оцінками 115.00-165.00 м. Вода була подана і в район «Верхнього селища». У зв'язку з розвитком і розширенням території міста в 60-70-х рр. ХХ ст. була проведена реконструкція насосної станції 2-го підйому, буріння артезіанських свердловин. У 1974 р. розроблено проект подачі води з Букинського водозабору. Водозабір був введений в експлуатацію в 1992 р.

До 1973 року місто не мало централізованої системи водовідведення. Промислові підприємства ІПЗ, ІТРЗ, ІОМЗ експлуатували свої малі системи каналізації, але це не забезпечувало прийому стічних вод від виробництв, які розширювалися. На сьогодні водовідведенням охоплено в основному райони багатоповерхової житлової забудови, промислові підприємства, а також приватний сектор, розташований поблизу самопливних каналізаційних колекторів.

Оскільки Ізюм розташовується на складному рельєфі - територія міста перерізується руслами річок Сіверський Донець, Мокрий і Сухий Ізюмець, чисельними протоками і озерами, то для транспортного й пішохідного зв'язку між районами міста будувалися мости. Перші дерев'яні мости з часом були замінені на металеві та залізобетонні. До нині зберігся тільки один такий історичний об'єкт – залізобетонний міст через Сіверський Донець (1946 р.), по якому проходить траса Е40, М03.

На території сучасного міста розташовано *3 парки, дендропарк, сквери, бульвари та великі озеленені території рекреаційного призначення*. Особливо в радянські часи питанням озеленення та паркового будівництва в промислових містах приділялась значна увага.

Найбільший і найстаріший *Центральний парк* розташовується на території колишніх Соборної і Ярмаркової площ (Верхній базар). До 1920-х рр. на торговому майдані періодично влаштовувались ярмарки, під час яких встановлювалися тимчасові крамниці, торгові павільйони, тощо. Загальний рівень благоустрою був низьким, територія не мала твердого покриття.

На плані 1909 р. в південно-східній частині площі показано Міський сквер (площею приблизно 100 x 100 м). Територія огороженого скверу була розділена на 4 нерівнозначні частини двома перпендикулярними алеями, на перехресті яких влаштовано круглу клумбу (збереглась донині). По периметру з трьох сторін (крім північної) проходила доріжка. Така структура надавала можливість розвитку скверу в північному напрямку. В північно-

східній частині скверу в 1914 р. було побудовано кінотеатр "Едісон" на 250 місць. Одноповерхова будівля в стилі модерн стала частиною скверу: територію було огорожено металевим парканом, влаштовано фонтан, розбито клумби та алеї, висаджено дерева.

В 1930-і рр. торгівлю було перенесено з Ярмаркової площі на околицю міста, так званий Вигін (сучасний Центральний ринок). Усю територію колишньої Ярмаркової площі було засаджено деревами, а вздовж вул. Великої влаштовано парк з меморіалом загиблим революціонерам (1919-1923 рр.) і перепланованим Міським сквером. До меморіалу було прокладено широку алею з деревами по обидві сторони. Її перетинала алея від Великої вулиці до колишнього Реального училища, на якій було встановлено пам'ятник. Благоустрій парку був мінімальний.

В період окупації міста 1942-1943 рр. значно постраждали кінотеатр та рослинність парку. В післявоєнні роки відновлення паркових споруд та форм озеленення проводилося в стилістиці радянського неокласицизму. Паркове середовище наповнили нові об'єкти та елементи благоустрою – танцювальний майданчик, балюстради, квітники, клумби, вази, фонтан зі скульптурою, паркові меблі, ліхтарі. В 1960-і рр. в північній частині парку було прокладено широку алею з клумбами від Центральної площі до Старопоштової вулиці. В 2014 р. на ній було встановлено пам'ятник Т.Шевченку (скульптори А.Рідний, А.Іванова).

На сьогодні територія центрального парку культури та відпочинку по вул. Соборна, 46 складає близько 4,5 га. Він розташований на площі Джона Леннона (колишня Радянська) і має складну Г-подібну в плані конфігурацію. Архітектурна стилістика паркового середовища, розпланувальна система і функціональне зонування території відповідає рішенням генпланів 1968 і 1982 рр. та проекту детального планування 1987 р. Основу планувальної композиції складають дві широкі перпендикулярні алеї. Покриття алей і доріжок різне: бетонна плитка, асфальтобетон, граніт, гравій. Елементи благоустрою розташовані вздовж алей: лавки, урни, ліхтарі і скульптурні

композиції (казкових героїв - "Солом'яний бичок" і "Іван-царевич та сірий вовк", пам'ятник Т.Г.Шевченку). На центральній алеї розміщено два меморіальних об'єкти: обеліск на братський могилі борців за владу Рад (пам'ятник історії) і пам'ятник радянським воїнам, загиблим в роки Великої Вітчизняної війни. Парк потребує реконструкції, яку заплановано на 2019 р.

Заводський парк біля міського Палацу культури (колишній Парк ім. Кірова) заснований як Міський сад в 1890-і рр. на місці Шовковичного саду першої пол. ХІХ ст. Новий сад було засаджено тополями, акаціями і ясенами, по периметру огорожено дерев'яним різьбленим забором, а з боку гори Кременець - тином. Біля входу знаходилась каса і будка сторожа. В парку розташовувалися літня естрада (проходили концерти та вистави), танцювальні й ігрові майданчики. Але через віддаленість від центральної частини міста, розмивання дороги в осінньо-зимовий період він майже не використовувався. Розпланувальна композиція складалась з головної алеї, яка йшла від суч. пр. Незалежності. В центрі саду алею перетинали перпендикулярна та діагональні алеї. В місці їх перетину було розбито круглий квітник.

В 1950-і рр. парк ім. Кірова було переплановано. По червоній лінії пр. Леніна (сучасного пр. Незалежності) і центру кварталу було побудовано Палац культури приладобудівного заводу (1955-1959 рр.). Архітектурна стилістика паркових споруд, малих архітектурних форм, розпланування, елементів озеленення та благоустрою була витримана в традиціях радянського неокласицизму. В плануванні парку застосовано регулярну класичну схему з чітким функціональним зонуванням території. Широка центральна алея по вісі палацу – головна композиційна вісь, прямувала зі сходу на захід і перетиналася двома перпендикулярними алеями. В північно-західній частині парку розмістили круглий танцмайданчик з одноповерховою будівлею кав'ярні. Територію парку було огорожено кам'яними стовпами з металевою решіткою, влаштовано два входи, симетричні відносно палацу, і браму.

На сьогодні Заводський парк, прямокутної в плані форми, займає територію близько 5,7 га і повністю зберіг межі і розпланування 1950-х рр. В 1990-і рр. на території парку утворилась спортивна зона (будівля дитячої спортивної школи, тенісні корти) і розмістилося дві кав'ярні. Нині з історичних споруд та малих форм парку збереглися лише окремі елементи: будівля танцмайданчика і фрагменти огорожі вздовж пр. Незалежності.

Парк "Залізничник" був створений в 1920-і рр. в селищі робітників паровозоремонтних майстерень. Територія парку (площею 2,7 га) складної в плані форми, розташована біля пругу крутого південно-західного схилу пагорба. В 1926 р. було побудовано будинок культури "Залізничник" (сучасний Палац молоді та підлітків). Споруди парку та зелені насадження були пошкоджені або знищені в період окупації 1941-1943 рр. В 1950-і рр. перед палацом було встановлено пам'ятник В.Леніну (знесений в 2014 р.). На сьогодні більша частина парку занята спортивною зоною: сучасна будівля спорткомплексу, стадіон, каток. Особливістю даного парку є переважно урбаністичний характер середовища з кількома доріжками і майданчиками перед палацом. У 1970-і рр. тут було встановлено бюст двічі Героя Радянського Союзу А.К. Недбайла. З малих архітектурних форм парку збереглися лише фрагменти огорожі вздовж крутого схилу та сходи до прохідної заводу.

Слід зазначити, що для всіх парків Ізюму, заснованих у 1930-і рр., періодом розквіту слід вважати сер. ХХ ст. Саме в цей період парки стали тим громадським простором, де засобами архітектури та ландшафтного дизайну створювалась святкова атмосфера та впроваджувалися активні форми відпочинку і культурного дозвілля населення.

В 1960-і рр. по сучасній вул. Соборній (колишній Великій), в кварталі зруйнованого під час війни Міського будинку і пожежної частини, було розплановано прямокутну (90 x 125 м) *Центральну площу* і збудовано міськвиконком. Благоустрій площі відповідав радянській ідеології. В центрі

було встановлено пам'ятник В. Леніну, фоном йому слугувала композиція з флагштоків, великого серпа і молота та дошки пошани. Покриття доріжок було виконано з бетонної плитки, по периметру висаджено ялинки та тополі, розбито квітники і газони. В 2016 р. пам'ятник Леніну було демонтовано. Влітку 2018 р. була проведена комплексна реконструкція елементів благоустрою Центральної площі – повністю замінено дорожнє покриття проїжджої частини, відновлено фасади колишньої жіночої гімназії (пам'ятка архітектури), тротуарною плиткою вимощені пішохідні зони, влаштовані квітники і газони, висаджено нові дерева, встановлені паркові меблі, прилади освітлення і декоративний знак міста.

Благоустрій *Привокзальної площі* було оновлено в 2012 р. Фасади залізничного вокзалу (1952 р.) були відреставровані, фонтан в центрі площі прикрашено скульптурою дівчини з левом, тротуари викладено тротуарною плиткою, встановлено лавки та вуличні ліхтарі.

В 1960-1970-і рр. вздовж пр. Леніна (сучасний пр. Незалежності) було розбито *бульвар*. По центральній алеї розміщено пам'ятники генерал-лейтенанту П.В. Волоху та робітникам приладобудівного заводу. *Сквер* утворився і на розі вул. Пушкінська і пр. Незалежності.

Головна вулиця міста - Велика Проспектна (Свердлова, суч. вул. Соборна) шириною 25 м з проїздом по осі, обмеженим з обох боків бордюрними каменями, була добре спланована, мала широкі тротуари, які біля крамниць та магазинів вимощувалися тротуарною плиткою. Вздовж пішохідних тротуарів в ряд висаджувалися декоративні дерева. В 1900-і рр. земляну проїзну частину було викладено бруківкою (на сьогодні прихована під численними шарами асфальтобетону). Інші центральні вулиці (Покровська, Донця-Захаржевського, Героїв Чорнобильців, Замостянська, провулки Соборний і Покровський) меншої ширини (18-20 м) також мали схожий рівень благоустрою.

Вулиця Старопоштова найбільш широка - в червоних лініях близько 40 м. В 2017 р. було проведено ремонт проїзної частини траси М03, Е40 - вул.

Старопоштова і мосту через річку Сіверський Донець (довжина 210 м): замінено бортові камені, бар'єрну огорожу, металеві конструкції пофарбовано.

Поряд з місцем розташування дерев'яного мосту (збереглися деякі мостові стовпи) в 2004 р. було побудовано металевий пішохідний міст через річку Сіверський Донець. В 2018 р. було завершено капітальну реконструкцію: замінено дерев'яний настил, встановлено лавки з навісами, ліхтарі, несучі конструкції пофарбовано. На збереженій ділянці історичної кам'яної набережної біля мосту було встановлено пам'ятний знак "Місце битви Володимира Мономаха з половцями 1111 р.". По вул. Наддонецькій розташовано Міський пляж.

Відмінною рисою архітектури Ізюму є оформлення в'їздів садиб у вигляді вхідних і в'їзних арок. Глухі паркани садиб з цегли тинькувалися і білилися. На деяких будинках збереглися домові та вуличні ліхтарі, страхові таблички, різьблені елементи фасадів (фронтони, карнизи, фризи, вхідні двері, сандрики, ставні), ковані навіси.

Крім традиційних форм озеленення громадських просторів - площ, вулиць, бульварів, парків та скверів, значний відсоток озеленення міста складають фруктові садки приватних садиб. Велику площу в межах міста займають території зелених насаджень загального користування. Здебільшого мішані гілчасто-широколисті та гілчасті посадки розташовані в долині річки Сіверський Донець.

В цілому існуючий рівень благоустрою центральних районів характеризується як посередній, периферійних – як незадовільний та низькій. Ступінь збереженості історичних елементів благоустрою міста – низька.

2.4. Архітектурно-просторова композиція та пейзажно-видова структура історичного центру м. Ізюм

Базовими факторами для формування архітектурно-просторової композиції міста є ландшафтні особливості рельєфу та водні артерії.

Річка Сіверський Донець, яка протікає міською територією на відрізьку близько 12 кілометрів, є важливою планувальною вісьсю, яка ділить місто на дві частини: більш високий крутий правий берег і пологий лівий. Річка в межах міста робить різко виразну петлю на північ, яка огинає гору Кременець (177,3 м) з трьох боків (окрім півдня). Широка долина річки (до 3,5 км) ще більше підкреслює цю різницю. На правому березі розташована більша частина міста і історичні райони: Центр, Нижнє місто, Підворки (Підгірки), Циганська, селище ІЗОС (заводу оптичного скла), хутір Веприцький та сучасні мікрорайони, а на лівому - слободи Гончарівка, Уступ, Замостя, Звіринець, Піски, Гнидівка, Залізничний вокзал, Верхнє селище, хутір Підлужний та сучасні мікрорайони.

Петля Сіверського Донця, вигини та коліна його лівих приток Мокрого і Сухого Ізюмця, а також чисельні балки та байраки формують багатогранну підоснову для архітектурно-просторової композиції сучасного Ізюму.

Історична забудова переважно зосереджена в межах історичних районів міста. Масиви житлової забудови 1960-1990-х років локалізуються в центрі, у південному і північно-східному напрямках від центру міста. У містобудівній структурі Ізюму сучасний центр співпадає з історичним Центром, який пов'язаний з заходу, півночі і сходу магістральними вулицями з центрами історичних селищ (Піски, Залізничний вокзал), де також збереглися історичні будівлі кінця ХІХ – сер. ХХ ст. Загальноміській центр в цілому зберіг регулярну розпланувальну систему з елементами вільної структури та історичний характер забудови.

Планувальна композиція історичного центру Ізюму, що є складовою частиною загальної регулярної містобудівної системи, отримала виразно лінійний характер вздовж двох берегів Сіверського Донця. Три поздовжніх (вул. Велика Проспектна - пров. Бульварний (сучасна вул. Соборна); вул. Московська - вул. Покровська (сучасна вул. Покровська); вул. Єкатерининська - вул. Поштова (сучасна вул. Старопоштова) і 5 поперечних вулиць (вул. Перехресна (сучасна вул. Героїв Чорнобильців); вул. Поромна;

вул. Дворянська (сучасна вул. Васильківського); складають розпланувальний каркас історичного Центру міста і основу його архітектурно-просторової композиції.

Перший композиційний центр Ізюму сформувався на лівому березі р. Сіверський Донець. Тут були споруджені укріплення для прикриття броду через річку (1663 р. - фортеця Я.Чернігівця). В центрі укріпленого містечка було побудовано дерев'яну Покровську церкву.

В 1681 р. було заплановано зведення на правому березі Сіверського Донця у підніжжя гори Кременець великої земляної фортеці. В її центрі розмістився композиційний та адміністративний центр нового міста. Ним стала Соборна площа в центрі Ізюмської Великої фортеці. Ця торгова площа сформувалася навколо перенесеної з лівого берега дерев'яної Покровської церкви і кам'яного Преображенського собору (1684 р.). Між форштадтом і стінами земляної фортеці утворилась Ярмаркова площа, в центрі якої знаходилась дерев'яна приходська церква. Квартали фортеці і форштадту мали різну форму і вільне планування. В цій складній структурі виділялася найширша вулиця - Велика. Вона з'єднувала Соборну площу з торговою площею на березі Сіверського Донця, яка пізніше отримала назву Нижній базар. Вигідне розташування біля броду, а згодом дерев'яного мосту сформували ще один композиційний центр. В центрі майдану розташовувалася приходська Миколаївська церква (1704-1709 рр., 1751 р.), яка у першій третині ХІХ ст. була замінена на храм Воздвиження Хреста Господнього. Вона замикала перспективи сучасних вул. Покровської та мосту. На протилежному березі в слободі Замостя було зведено дерев'яну Вознесенську церкву.

Рішеннями генплану 1786 р. було змінено планувальну структуру (вільному плануванню було надано регулярний характер), територію Великої фортеці та форштадту (їх укріплення планувалося зрети, однак поступовий процес їх ліквідації розтягнувся майже на 100 років і відбувався переважно природним шляхом) розплановано під нові площі і вулиці (площі отримали

прямокутні абриси). Соборну і Ярмаркову площу було об'єднано в один торговий простір. На поч. ХІХ ст. Покровську церкву було перенесено на міське кладовище, а церкву на Ярмарковій площі - розібрано. Тепер площа мала розкриття на річкові простори Сіверського Донця. Новий адміністративний і композиційний центр почав формуватися по периметру новоствореної площі: пошта (1817 р.); Земська лікарня (1860-і рр.); типографія Фліт (сер. ХІХ ст.); будинок Дементьєва (1870-і рр.); Міський дім (1903 р.); електростанція (1914 р.). Також на території площі розташовувались такі будівлі: казначейство (поч. ХІХ ст.); Реальне училище (1882 р.); кінотеатр "Едісон" (1914 р.) з Міським сквером.

Композиційну роль Преображенського собору було посилено ще двома висотними об'ємами: дзвіницею собору (1886 р.) і Тихвинською церквою (1831 р.). Комплекс культових споруд в районі торгового майдану протягом майже 100 років відігравав роль загальноміських доміант та утворював центральне композиційне ядро старого міста. Він завершував перспективи сучасних вулиць Старопоштової, Донця-Захаржевського, Васильківського, Капітана Орлова, Дементьєва.

Розвиток отримав і інший композиційний вузол - Нижній базар. Замість дерев'яної церкви на початку сучасної вул. Соборної було зведено нову кам'яну Хрестовоздвиженська церкву (1821 р.) і згодом дзвіницю (сер. ХІХ ст.). Перенесення церкви на нову ділянку - вище за рельєфом і на вул. Соборну посилює її роль як міської доміанти.

Тож на початку ХХ ст. в історичній частині міста утворилася складна архітектурно-просторова композиція. Головна міська доміанта на Соборній площі візуально і композиційно була зв'язана з локальними доміантами в єдину систему. В панорамах міста вертикальні об'єми храмів серед 1-3 поверхової забудови формували завершену композицію, і слугували орієнтирами для мешканців і подорожніх.

В 1930-1940-і рр. ця система була частково порушена (були знищені Тихвинська церква (1936 р.), дзвіниця Преображенського собору (1942-1943

рр.). Також під час війни було частково зруйновано сам собор (в 1953-1955 рр. храм було відбудовано, але без дзвіниці), значну кількість громадської і житлової забудови, що формувала ансамбль площі (пошта, казначейство, Міський будинок, електростанція, кінотеатр, корпус Земської лікарні, будинок Дементьєва).

Радянська влада намагалася сформувати ідеологічно новий центр міста, нівелюючи старі орієнтири. Площа була перетворена на Центральний парк. Вид на Преображенський собор зі Старопоштової вулиці було перекрито кутовим 3-4-х поверховим житловим будинком (кін. 1930-х рр.). Аналогічно види з вул. Першотравневої на Хрестовоздвиженську церкву було екрановано будівлею середньої школи №1 (1960 р.).

В 1950-і рр. було вирішено на місці зруйнованих Міського будинку і пожежної частини створити нову площу. На першому етапі була сформована її південна межа (кінотеатр "Спартак", кутові житлові будинки (вул. Соборна, 39 і вул. Покровська, 36)). Роботи завершилася в 1960-і рр. зведенням міськвиконкому, який сформував північну межу площі. Нова прямокутна (90 x 125 м) Центральна площа виходила на вул. Соборну і Центральний парк. В центрі було встановлено пам'ятник В. Леніну, фоном якому слугував дворовий фасад колишньої жіночої гімназії (нині поліклініка). В 2016 р. пам'ятник Леніну було демонтовано, а влітку 2018 р. була проведена комплексна реконструкція елементів благоустрою Центральної площі. Вісь вул. Паромної і алеї парку тепер зафіксована двоповерховою будівлею колишньої гімназії (пам'ятка архітектури місцевого значення).

Історична система внутрішніх міських локальних акцентів історичного Центру збереглася частково. Кути кварталів в багатьох випадках акцентовано житловими та громадськими будинками 2-5-ти поверхів з підвищеними об'ємами на кутах (вул. Соборна, 31; вул. Старопоштова, 39, 37; вул. Замостянська, 1; вул. Заводська, 66; пр. Незалежності, 13, 50, 62; вул. Капітана Орлова, 45; вул. Борисоглібська, 1, 16).

В інтер'єрі міського середовища будівлі, зведені у 1960–1990 рр., за рахунок спрощених силуетів і невиразних фасадів, акцентами не сприймаються. На їх фоні акцентами стають 2-3-х поверхові історичні будівлі з виразним індивідуальним виглядом і складними композиціями фасадів (вул. Соборна, 6; вул. Покровська, 3, 5, 10, 19; вул. Пушкінська, 41; вул. Старопоштова, 22, пл. Джона Леннона, 6, 10; вул. Гагаріна, 2; вул. Донця-Захаржевського, 16; вул. Замостянська, 3; вул. Заводська, 60). Акцентами в міському просторі сприймаються також об'єкти, на які направлено осі вулиць (вул. Покровська, 34, 57; пр. Незалежності, 13). Деякі з цих акцентів є пам'ятками архітектури та історії.

Житлові масиви 9-ти поверхових будинків домінують в міському просторі: 2-й мікрорайон (пр. Незалежності, вул. Різдва, вул. Капітана Орлова), Бараки (вул. Київська), ІОМЗ (вул. Пролетарська, вул. В.Висоцького). Окремі 9-ти поверхові адміністративні і житлові будинки, розташовані по периметру історичного Центру, сприймаються як нові загальноміські доміанти в панорамах міста (вул. Лубченка, 18; недобудова по пров. Каретний).

Значну роль в архітектурно-просторовій композиції історичного середмістя відіграють малі архітектурні форми (монументи, пам'ятники, фонтани, сходи, оглядові майданчики, тощо). Вони фіксують композиційні і візуальні осі, є акцентами в міському середовищі і зазвичай мають художньо-ідеологічний контекст. Більша частина таких форм розташована в парках (Центральний, Залізничник) і скверах (пр. Незалежності), на площах і є пам'ятками історії: військові меморіали (на горі Кременець, пр. Незалежності), скульптури видатних діячів (пам'ятник генералу П.В.Волоху, бюсти А.К.Недбайла, Т.Г.Шевченка), пам'ятні знаки (Місце битви Володимира Мономаха з половцями). Головною сучасною доміантою міста є монумент "Атака", який знаходиться на вершині гори Кременець і входить до складу меморіального комплексу.

Негативним фактором в архітектурній композиції історичного центру є сучасна забудова, яка екранує пам'ятки архітектури та історії.

Композиційний центр історичного селища Піски співпадає з сучасним центром селища і розташовується на перетині двох магістральних вулиць - вул. Московська і вул. Чумацька - вул. Європейська. Головною домінантою району була і залишається Всесвятська церква (перша третина ХІХ ст., сучасний Свято-Вознесенський собор), розташована на схилі пагорба (сучасна вул. Московська, 30). В 1916 р. по вул. Чумацька, 12 (500 м від собору) було побудовано високий корпус пивзаводу, який став локальною домінантою району. Але через утилітарні фасади і промислові форми не сприймається домінуючим. Компактну структуру селища Піски фіксують історичні будівлі, розташовані в районі перехрестя магістральних вулиць.

Композиційний центр історичного селища Залізничний вокзал співпадає з сучасним і розташовується на перетині двох магістральних вулиць - вул. Суходольська і вул. Заводська. Локальною домінантою району залишається Палац культури "Залізничник" (пам'ятка архітектури), розташований в однойменному парку. Історичні будівлі вздовж цих магістралей і на примикаючих вулицях формують ядро селища залізничників.

Композиційний центр історичного селища ІЗОС розташовується в районі міського Палацу культури, який є локальною домінантою району. Будівля знаходиться на території Заводського парку. Історичні будівлі розташовані в кварталах навколо парку і вздовж сучасного пр. Незалежності.

Розвиток архітектурно-просторової композиції Ізюму проходить по планувальних осях та композиційних вузлах з Центру у віддалені райони (які сформували власні композиційні системи). При розчленовано-груповій

планувальній структурі об'єднати їх разом досить складно, тож головну композиційну роль приймають на себе відкриті простори (в першу чергу долина р. Сіверський Донець), водно-зелені клини річкових долин та балок. З них формується велика природно-ландшафтна система, яка додатково скріплює композиційну побудову міста.

Складна композиція формує унікальну пейзажно-видову структуру міста. Місто розкривається поступово, у вигляді панорам, які змінюють одна одну. *Панорамне розкриття пам'яток* історичного Центру міста спостерігається з лівого берега річки Сіверський Донець. Загальна панорама міста Ізюм розкривається з високих точок відкритих просторів на околицях міста (з трас на Харків, Куп'янськ, Славянськ). Силует міста формують архітектурні домінанти, які підносяться над середнім рівнем забудови.

Цінні пейзажні утворення частково збереглися вздовж русел річок Сіверський Донець, Мокрий і Сухий Ізюмець, балки Сухої, з включенням сучасних парків: Центрального, Заводського, Залізничника, дендропарку, комплексної пам'ятки природи - гори Кременець, масивів зелених насаджень загального користування, а також ландшафтів Регіонального ландшафтного парку "Ізюмська лука" (розташованого на захід від межі міста). Панорамні види на забудову міста та долину річки розкриваються з оглядових майданчиків на горі Кременець.

Видові осі, в основному, співпадають з осями вулиць і проспектів історичного Центру, візуально пов'язані з історичними загальноміськими та локальними домінантами (найголовніші - вулиці Соборна, Старопоштова, Донця-Захаржевського, Харківська, Московська, Чумацька). Вісі вулиць Старопоштова і Телевізійна замкнуті сучасним монументом "Атака", розташованим на горі Кременець. Деякі локальні домінанти розташовані на візуальних осях на території парків або площ (міський Палац культури в Заводському парку; Палац культури "Залізничник" в однойменному парку, жіноча гімназія на Центральній площі). В архітектурній композиції центру

Ізюму візуальні осі вулиць інколи зафіксовано історичними будівлями - акцентами (пров. Соборний, вул. Гагаріна, вул. Паромна, пр. Незалежності).

Видові фронти проходять вздовж вулиць, скверів (пр. Незалежності), парків (Центральний, Заводський), площ (Д. Леннона, Центральна), з берегів річки Сіверський Донець. Найбільш розвинуті видові фронти проходять по вулицях Соборна, Старопоштова - траса М03, Закузнечна, Замостянська, Дубовий гай - через значний перепад рельєфу з них відкриваються панорамні види на забудову Історичного центру і гору Кременець.

Домінантами загальноміського значення з розвиненими зонами композиційно-видового впливу є Преображенський собор, Воздвиженська церква та монумент «Атака», які розташовані в історичному ядрі Ізюму. Найбільш розвинену зону композиційно-видового впливу радіусом 2,5-3 км має монумент «Атака» через своє розташування на верхівці гори Кременець. Розвинена зона композиційно-видового впливу Преображенського собору та Воздвиженської церкви – до 500-700 м. В найближчому оточуючому середовищі центральної частині міста за рахунок щільної прилеглої забудови, що іноді екранує види на ці пам'ятки, зона їх оптимального сприйняття обмежується 200-300 м. Домінуюча роль об'ємів Преображенського собору та Воздвиженської церкви (домінанти першого порядку) в міському середовищі повною мірою проявляється на панорамах міста, які розкриваються з підвищених точок рельєфу на горі Кременець, а також з пішохідного та залізобетонного мостів, де завдяки широкій долині р. Сіверський Донець містобудівна роль цих об'єктів виразно унаочнюється.

Домінанти другого порядку – Вознесенський собор (Всесвятська церква) з високою дзвіницею, Палац культури залізничників та міський Палац культури на території селища ІЗОС розташовані також на околицях міста в оточенні переважно одно-, двоповерхової забудови. Домінуюча роль цих об'єктів розповсюджується на території віддалених містобудівних утворень колишніх селищ і не впливає на формування об'ємно-просторової композиції центрального району Ізюму. Зона візуального сприйняття

Вознесенського собору визначена в радіусі 300-800 м, що обумовлено його розташуванням на підвищенні рельєфу та на перетині кількох трас, наявності площі перед храмом.

Виразності архітектурно-просторової композиції центральної частини Ізюму надають також громадські споруди кін XIX – поч. XX ст. (ремісниче училище, жіноча гімназія, Народний дім, земська управа, тощо), які є містобудівними акцентами в оточуючому середовищі. Зони їх композиційного впливу в залежності від габаритів та особливостей розташування варіюють від 100 до 300 м.

Розташовані на території селища ІЗОС пам'ятник генералу Волоху та робітникам приладобудівного заводу, що загинули в роки Другої світової війни, а також пам'ятник А.К.Недбайлу в парку «Залізничник» мають більш обмежені зони візуального впливу - від 40 до 100 м.

Широкі панорами міста розкриваються з північних схилів Кременецької гори, на фоні форм антропогенного ландшафту виявляються містобудівні доміанти та архітектурні акценти. Абсолютні відмітки видових фронтів 140 та 200 м, перепад висот складає від 30 до 100 м. Основні зони видимості міських панорам знаходяться на відстані 1,2 км та 1,8 км від центру міста.

Архітектурно-просторова композиція досліджуваної території потребує коригування в частині відновлення втрачених доміант та елементів важливих містобудівних утворень з метою відновлення цілісності сприйняття історичного центру.

РОЗДІЛ 3. КОМПЛЕКСНА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА ОЦІНКА ТЕРИТОРІЇ м. ІЗЮМ

3.1. Узагальнена оцінка культурної спадщини міста

На сьогоднішній день на території м. Ізюм загальна кількість об'єктів культурної спадщини, що перебувають на державному обліку, становить **30 об'єктів**, при цьому один з них не був виявлений під час натурних досліджень. 10 з них є пам'ятками архітектури, 3 з яких мають статус пам'яток національного значення, 7 місцевого; ще два об'єкти мають подвійну видову приналежність – є пам'ятками архітектури та історії місцевого значення. 12 об'єктів є пам'ятками історії місцевого значення, 2 - пам'ятками археології місцевого значення, 1 - пам'яткою монументального мистецтва місцевого значення. Три об'єкти мають статус щойно виявлених об'єктів за видовою ознакою «археологія» - два поселення та курганна група. Ще один об'єкт – гора «Кременець» - є комплексною пам'яткою природи, репрезентує природно-заповідний фонд України на території міста.

За результатами натурних обстежень міста, вивчення картографічних, іконографічних та писемних джерел до постановки на державний облік пропонуються ще ряд об'єктів культурної спадщини, що мають безумовну історико-культурну цінність, в яких знайшла відбиток історія міста і країни в цілому. Всього *до постановки на облік* пропонується **18 об'єктів** за видовою ознакою «архітектура», «історія», «археологія». Переважно пропоновані до постановки на облік об'єкти репрезентують житлову та громадську забудову міста другої половини XIX – 20-х рр. XX ст., окрім того, серед них є три археологічні об'єкти та один історичний.

3.1.1. Археологічна спадщина.

На час розроблення Історико-архітектурного опорного плану м. Ізюм на території міста на державному обліку перебувають 2 пам'ятки археології

місцевого значення та 3 щойно виявлених об'єкта культурної спадщини за видом «археологія».

Вигідне географічне розташування м. Ізюм, ландшафт та наявність на горі Кременець сировини для виготовлення знарядь праці із кремнію було привабливим для прадавньої людини. Заселення означеної території починається за доби палеоліту. Знайдені археологічні об'єкти відносяться до різних періодів та археологічних культур – неоліт, бронза, скіфській час, раннє середньовіччя, XVII-XIX ст.

Зацікавленість щодо археологічної спадщини Ізюмщини з боку дослідників та ентузіастів зростає у зв'язку із проведенням XII Археологічного з'їзду, що проходив у Харкові в 1902 р¹⁰⁷. Однак, ажіотаж навколо історії краю був швидкоплинним.

Перші системні роботи з виявлення археологічних об'єктів на території, що займає м. Ізюм та безпосередньо до неї прилеглої, пов'язані з ім'ям М.В. Сібільова. Перебуваючи на посаді директора Ізюмського історичного музею, М.В. Сібільову вдалося зацікавити та долучити громадськість до вивчення давньої історії Ізюмщини. Починаючи з 1920 р. протягом десятиліття ним та послідовниками (С.Ф. Таранов, Ю.В. Богданович)¹⁰⁸ були проведені систематичні археологічні розвідки території м. Ізюм, відкрито та повторно обстежено 13 поселень (стоянок). Однак, незважаючи на проведені роботи із введення у науковий обіг даних стосовно відкритих поселень, наразі локалізувати на місцевості згадані об'єкти не є можливим. В першу чергу, через те, що орієнтиром для встановлення місцезнаходження поселень дослідниками було обрано історичні топоніми, вживання яких припинилося до нашого часу. Окрім того, наявний картографічний матеріал не містить означені топоніми.

¹⁰⁷ Городцов В.А. Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174.

¹⁰⁸ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини. - Випуск II. – Ізюм, 1926. – С. 4.

Стоянка 1, м. Ізюм. Відкрита С.Ф. Тарановим на поч. 20-х рр. ХХ ст.¹⁰⁹ У 1924 р. проведені розкопки П.П. Єфименком. Протягом 1925 р. та 1948 р. проведені розвідки шляхом збирання підйомного матеріалу М.В. Сібільовим¹¹⁰ та С.М. Одинцовою відповідно¹¹¹. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, на дюні першої надзаплавної тераси, біля садиб Водоріза та Крамаренка¹¹². Культурна приналежність – неоліт, бронза. Розміри не встановлені.

Стоянка 2, м. Ізюм. Відкрита М.В. Сібільовим на поч. 20-х рр. ХХ ст.¹¹³ У 1924 р. проведені розкопки П.П. Єфименком. Протягом 1925 р. та 1948 р. проведені розвідки шляхом збирання підйомного матеріалу М.В. Сібільовим та С.М. Одинцовою відповідно¹¹⁴. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, на дюні першої надзаплавної тераси, біля (між) озер Губівське та Очеретовате¹¹⁵. На сьогодні на лівому березі р. Сіверський Донець існує озеро Губа. З огляду на те, що топонім «Губівське» міг еволюціонувати до «Губа», цілком імовірно, що Стоянка 2, м. Ізюм наразі частково забудована та входить у межі пам'ятки археології місцевого значення Поселення Ізюм. Культурна приналежність – неоліт, бронза. Розміри не встановлені.

Стоянка 3, м. Ізюм. Відкрита М.В. Сібільовим на поч. 20-х рр. ХХ ст., повторно обстежена ним у 1925 р. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, на дюні першої надзаплавної тераси, на захід від садиби Водоріза. Культурна приналежність – неоліт¹¹⁶. Розміри не встановлені.

¹⁰⁹ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 23.

¹¹⁰ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 9.

¹¹¹ Одинцова С.М. Отчет о разведках по Донце младшим научным сотрудником Института археологи с 16 по 26/VII 1948 г. // НА ІА НАНУ, 1948/18. – С. 1-2.

¹¹² Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 23.

¹¹³ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 23.

¹¹⁴ Одинцова С.Н. Отчет о разведках по Донце младшим научным сотрудником Института археологи с 16 по 26/VII 1948 г... – С. 1-2.

¹¹⁵ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 23.

¹¹⁶ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 9, 23.

Стоянка 4, м. Ізюм. Відкрита М.В. Сібільовим на поч. 20-х рр. ХХ ст.¹¹⁷ У 1924 р. проведені розкопки П.П. Єфименком. Протягом 1925 р. та 1948 р. проведені розвідки шляхом збирання підйомного матеріалу М.В. Сібільовим та С.М. Одинцовою відповідно. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, на заливному лузі, зі сходу межує з озером Оступ, а на заході - із озером Очеретоватим, з півдня - зі струмком, що витікає з озера Очеретовате та впадає у р. Сіверський Донець, з півночі - з луками, що відносяться до сл. Гончарівка¹¹⁸. Наразі в межах м. Ізюм знаходиться урочище Уступ (частково заболочено). Цілком ймовірно, що Стоянка 4, м. Ізюм частково забудована та входить у межі пам'ятки Поселення Ізюм. Культурна приналежність – неоліт, бронза, скіфській час, I тис. н.е. (можливо салтівська, пенківська або роменська культури), XVII-XVIII ст. М.В. Сібільовим відзначено наявність великої кількості кремнієвих знарядь, що, можливо, свідчить про існування на об'єкті макролітичної майстерні¹¹⁹. Приблизна площа – 0,4 га¹²⁰.

Стоянка 5, м. Ізюм. Відкрита М.В. Сібільовим на поч. 20-х рр. ХХ ст.¹²¹ Дослідження здійснені в 1925 р. (шурф) М.В. Сібільовим. Протягом 1948 р. С.М. Одинцовою були проведені розвідки шляхом збирання підйомного матеріалу. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, на заливному лузі, між піщаною терасою садиби Водоріза та озером Колодковате. За 350-400 м на північний захід від Стоянки 4, м. Ізюм¹²². Зважаючи на розташування, цілком ймовірно, що Стоянка 5, м. Ізюм частково забудована та входить у межі пам'ятки Поселення Ізюм. Культурна приналежність – неоліт, бронза. Приблизні розміри – 90 x 60 м¹²³.

¹¹⁷ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 23.

¹¹⁸ Одинцова С.Н. О неолите Донца // НА ІА НАНУ, 1948/16. – С. 3-4.

¹¹⁹ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 5.

¹²⁰ Одинцова С.Н. О неолите Донца... – С.2.

¹²¹ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 23.

¹²² Одинцова С.Н. О неолите Донца... – С.4.

¹²³ Одинцова С.Н. О неолите Донца... – С.4.

Стоянка 6, м. Ізюм. Відкрита М.В. Сібільовим на поч. 20-х рр. ХХ ст., повторно обстежена ним у 1925 р. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, на дюні першої надзаплавної тераси, біля озера Вільхове. Культурна приналежність – неоліт¹²⁴. Розміри не встановлені.

Стоянка 7, м. Ізюм. Відкрита М.В. Сібільовим на поч. 20-х рр. ХХ ст., повторно обстежена ним у 1925 р. Культурна приналежність – неоліт. Розташована в м. Ізюм, Соборна площа¹²⁵. Наразі входить до меж пам'ятки Поселення Ізюм. Розміри розповсюдження неолітичного культурного шару не встановлені.

Стоянка 8, м. Ізюм. Відкрита П. П. Єфименком на поч. 20-х рр. ХХ ст.¹²⁶ Протягом 1925 та 1948 рр. проведені розвідки шляхом збирання підйомного матеріалу М.В. Сібільовим¹²⁷ та С.М. Одинцовою відповідно¹²⁸. Розташована на правому березі р. Сіверський Донець, біля води, в місцевості під назвою Плахотівка¹²⁹ (можливо, населений пункт). Культурна приналежність – неоліт. Розміри не встановлені.

Стоянка 9, м. Ізюм. Відкрита М.В. Сібільовим на поч. 20-х рр. ХХ ст., повторно обстежена ним у 1925 р.¹³⁰ Т. Крупа у 2006 р. провела розвідку на горі Кременець шляхом збору підйомного матеріалу¹³¹. Розташована на правому березі р. Сіверський Донець, на вершині гори Кременець. Також на горі Кременець було зафіксовано місце для видобутку кремнію, значну кількість кремнієвих знарядь та відходів від їх виробництва¹³². З огляду на місце розташування, об'єкт є частиною пам'ятки Поселення Ізюм. Точна

¹²⁴ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 9, 23.

¹²⁵ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 9, 23.

¹²⁶ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 23.

¹²⁷ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 9.

¹²⁸ Одинцова С.Н. Отчет о разведках по Донце младшим научным сотрудником Института археологи с 16 по 26/VII 1948 г... – С. 3.

¹²⁹ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 23.

¹³⁰ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 9, 23.

¹³¹ Крупа Т.Н. Об археологических разведках на территории города Изюм и Изюмского района в 2006-2007 гг.// Археологічні дослідження в Україні. – К., 2006-2007. – С. 188.

¹³² Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 8.

локалізація та розміри не встановлені. Культурна приналежність – палеоліт, неоліт.

Стоянка 10, м. Ізюм. Відкрита С.М. Одинцовою шляхом розвідки (зібрано підйомний матеріал) у 1948 р. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, у центрі сл. Гончарівка (станом на 1948 р.), на піщаній дюні¹³³. Наразі входить до території пам'ятки Поселення Ізюм. Точна локалізація об'єкта не встановлена. Приблизний діаметр – 50 м (65-70 кроків¹³⁴).

Стоянка 1, сл. Гнидівка. Відкрита М.В. Сібільовим на поч. 20-х рр. ХХ ст., повторно обстежена ним у 1925 р. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, навпроти військових бараків, у с. Піски¹³⁵. Наразі історична забудова Гнидівки та Пісків розташована в межах пам'ятки Поселення Ізюм¹³⁶. Культурна приналежність – неоліт. Локалізація та розміри не встановлені.

Стоянка 1, сл. Гончарівка. Відкрита М.В. Сібільовим у 1925 р. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, в урочищі Заїмка. Культурна приналежність – неоліт¹³⁷. Розміри не встановлені.

Стоянка 2, сл. Гончарівка. Відкрита М.В. Сібільовим у 1925 р. Розташована на лівому березі р. Сіверський Донець, в урочищі Болтуновщина. Культурна приналежність – неоліт¹³⁸. Розміри не встановлені.

Стоянка біля хут. Наддонецький, багатощарове поселення в урочищі Бондариха, а також поселення епохи бронзи біля с. Діброви територіально

¹³³ Одинцова С.Н. Отчет о разведках по Донце младшим научным сотрудником Института археологи с 16 по 26/VII 1948 г... – С. 3.

¹³⁴ Одинцова С.М. Отчет о разведках по Донце младшим научным сотрудником Института археологи с 16 по 26/VII 1948 г... – С. 3.

¹³⁵ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 9, 23.

¹³⁶ Военно- топографическая карта Западной части Российской империи : губ. Харьковской. – Военно-топографическое Депо. 1846-1863. – ряд XXIV. – лист 15.

¹³⁷ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 14, 23.

¹³⁸ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 14, 23.

відносяться до м. Ізюм¹³⁹, однак на даний час до меж міста не входять (згідно картографічного матеріалу ІАОП).

В окрему групу об'єктів археологічної спадщини слід виділити поховальні споруди – кургани. У відповідності до військово-топографічної карти Західної частини Російської імперії (так званої карти Шуберта), в сучасних межах м. Ізюм (згідно картографічного матеріалу ІАОП) фіксувалися 15 курганних насипів¹⁴⁰. 8 із них розташовувалися вздовж дороги на північ від сл. Гнидівка та 7 - на схід вздовж дороги від сл. Гнидівка. У 1901 р. до м. Ізюм Московським археологічним товариством був відряджений проф. Ю.В. Готьє з метою здійснення археологічного дослідження означеної території¹⁴¹. В результаті ним було розкопано певну кількість курганних насипів. У 1973 р. співробітниками Інституту «Укрземпроект» під час геодезичної зйомки були зафіксовані лише 7 курганів з 15: у звітах вони значаться як кургани біля с. Бабенкове Бригадирівської сільради Ізюмського району Харківської області¹⁴². Наразі, через брак даних, встановити, які з 8 «втрачених» курганних насипів було досліджено, а які були забудовані, складно. На державному обліку із зазначеної кількості курганів перебуває 7 об'єктів – кургани №№ 1-7, з них: *1 є пам'яткою археології місцевого значення – курган №7 та 6 - щойно виявленими об'єктами культурної спадщини за видом «археологія» – кургани №№ 1-6.* Вони розташовані на планкорному плато високого лівого берега р. Мокрий Ізюмець, на північно-східній околиці м. Ізюм, вздовж автошляху м. Ізюм – с. Підвисоке. Стан об'єктів був обстежений К.Г. Варачовою та Н.В. Корохіною у 2007 р. (визначено локалізацію на місцевості

¹³⁹ Шрамко Б. А., Михеев В. К., Грубник-Буйнова Л. П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – Харьков: Наукова думка, 1977. – С. 96.

¹⁴⁰ Военно-топографическая карта Западной части Российской империи: губ. Харьковской... – ряд XXIV. – лист 15.

¹⁴¹ Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини... – С. 3.

¹⁴² Схемы планов землепользователей Изюмского района Харьковской области с нанесением памятников археологии. – Харьков, 1973. – С. 12.

та встановлені розміри). У 2011 р. було проведено повторне обстеження стану збереженості Г.Є. Свистуном та К.Ю. Пеляшенком¹⁴³.

Окрім курганів, на державному обліку перебуває *пам'ятка археології місцевого значення* – поселення Ізюм. Укріплене поселення на місці теперішнього м. Ізюм було засноване на так званому Ізюмському шляху на горі Кременець над долиною при впадінні річок Мокрого Ізюмця та Сухого Ізюмця до р. Сіверський Донець. Виникнення міста пов'язане з іменем балаклійського козацького полковника Якова Чернігівця, який близько 1673 р. заснував на лівому березі р. Сіверський Донець укріплене поселення, назване Ізюмом. У 1681-1682 рр. за ініціативи харківського козацького полковника Григорія Донець-Захаржевського на мисі правого берега р. Сіверський Донець у вигині річки звели більшу за розміром фортецю, що прилягала до північного схилу гори Кременець¹⁴⁴.

Фортеця м. Ізюм являла собою складну фортифікаційну споруду, що утворилася з двох незалежних укріплених центрів, об'єднаних між собою¹⁴⁵. Обидва вони були розташовані на правому березі р. Сіверський Донець, в межах сучасного міста. Більша за площею фортифікація була розташована північніше, в районі історичного центру сучасного міста, а менша – на вершині гори Кременець¹⁴⁶. Посад та передмістя м. Ізюм з трьох боків (за виключенням південного) оточували фортецю, а також займали великі площі на протилежному – лівому – березі р. Сіверський Донець¹⁴⁷. Всі вони розташовані в межах сучасної території міста.

Поверхня поселення переважно забудована. Культурний шар частково пошкоджено підземними комунікаціями та чисельними переплануваннями. У 2008 р. К.Ю. Пеляшенком було закладено шурф в районі вул. Пушкінська, у

¹⁴³ Історична довідка. Курганна група / ОКЗ «ХНМЦОКС», Г.Є. Свистун. – 2011. – С. 1.

¹⁴⁴ Вечерський В. В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – С. 272.

¹⁴⁵ Военно-топографическая карта Западной части Российской империи: губ. Харьковской... – ряд XXIV. – лист 15.

¹⁴⁶ Паспорт об'єкта культурної спадщини Поселення Ізюм / ОКЗ «ХНМЦОКС», В.В. Дідик. – 10.01.2014. – С. 2.

¹⁴⁷ Военно-топографическая карта Западной части Российской империи: губ. Харьковской... – ряд XXIV. – лист 15.

якому знайдені уламки посуду XVIII-XIX ст. на глибині 0,0-0,4 м. Також, на глибині 0,4-0,7 м фіксуються уламки ліпного посуду бронзової доби¹⁴⁸.

Щойно виявлений об'єкт культурної спадщини «Ізюм, вул. Пушкінська» територіально належить до пам'ятки «Поселення Ізюм».

До Переліку об'єктів культурної спадщини віднесено ***щойно виявлений об'єкт археології – «Поселення Ізюм, вул. Балаклійська»***. Відкрита шляхом шурфування К.Ю. Пеляшенком у 2008 р. Знаходиться в м. Ізюм поряд із зоною приватної забудови, на північній околиці міста. В топографічному відношенні – піщана дюна в заплавної частині лівого берега р. Мокрий Ізюмець. Культурна приналежність – доба бронзи. Археологічний матеріал (уламки ліпного посуду, кістки тварин та шматки глиняної обмазки) фіксується на глибині 0,20-0,50 м¹⁴⁹.

Також у межах міста слід відзначити ряд перспективних об'єктів, які пропонуються для взяття під охорону держави, а саме: «Поселення Ізюм, вул. Урицького», «Поселення Мокрий Ізюмець-2», «Поселення Мокрий Ізюмець-3» (останні два лише частково входять до меж міста).

Поселення Ізюм, вул. Урицького було відкрите К.Ю. Пеляшенком у 2008 р. в ході розвідки, було зібрано підйомний матеріал – кераміку доби бронзи. Розташоване на лівому березі р. Сіверський Донець, на дюні першої надзаплавної тераси¹⁵⁰. Можливо, є однією із стоянок, яку відкрив М.В. Сібільов на поч. 20-х рр. XX ст.

Поселення Мокрий Ізюмець-2 було відкрите в 2006 р. Т. Крупою шляхом збирання підйомного матеріалу. Розташоване на лівому березі р. Мокрий Ізюмець (притока р. Сіверський Донець). Культурна приналежність

¹⁴⁸ Шрамко І.Б., Голубєва І.В., Задніков С.А., Пеляшенко К.Ю. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р. // НА ІА НАНУ, 2009. – С. 45.

¹⁴⁹ Шрамко І.Б., Голубєва І.В., Задніков С.А., Пеляшенко К.Ю. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р... – С. 44.

¹⁵⁰ Шрамко І.Б., Голубєва І.В., Задніков С.А., Пеляшенко К.Ю. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р... – С. 44.

– неоліт, бронзова доба¹⁵¹. До меж міста входить лише незначна частина його території, більшість – поза межами Ізюму.

Поселення Мокрий Ізюмець-3 було відкрите в 2007 р. Т. Крупою шляхом збирання підйомного матеріалу. Розташоване на лівому березі р. Мокрий Ізюмець (притока р. Сіверський Донець). Культурна приналежність – салтівська культура¹⁵². Частина території поселення виходить за межі міста.

Враховуючи вищезгадане, території, що займають об'єкти археологічної спадщини «Поселення Ізюм, вул. Урицького», «Поселення Мокрий Ізюмець – 2», «Поселення Мокрий Ізюмець – 3» пропонуються віднести до зони охорони археологічного культурного шару.

3.1.2. Об'єкти культурної спадщини за видом «архітектура».

В адміністративних межах міста на державному обліку перебуває низка пам'яток архітектури, 3 з яких мають статус пам'яток національного значення, 9 – місцевого значення (дві з них мають подвійну видову ознаку).

За функціональним використанням серед пам'яток архітектури три відносяться до культових споруд, п'ять - до громадських будівель, ще чотири об'єкти є зразками житлової забудови міста. В хронологічному відношенні пам'ятки датуються кін. XVII – сер. XX ст.

Територіально більшість пам'яток архітектури розташовані в центральній частині міста і разом зі значною та рядовою історичною забудовою формують його традиційне середовище. Деякі пам'ятки розташовані в колишніх слободах і селищах, які згодом увійшли до меж міста.

В архітектурно-просторовій композиції міста пам'ятки виступають переважно в ролі домінант (загальноміського та локального значення) та акцентів.

¹⁵¹ Крупа Т.Н. Об археологических разведках на территории города Изюм и Изюмского района в 2006-2007 гг... – С. 191-192.

¹⁵² Крупа Т.Н. Об археологических разведках на территории города Изюм и Изюмского района в 2006-2007 гг... – С. 192.

До *культурових споруд* належать:

Всесвятська церква (Спасо-Вознесенський собор), I пол. XIX ст. (пам'ятка архітектури національного значення), розташована по вул. Московська, 30.

Збудована на місці старої, дерев'яної церкви на території колишньої слободи Піски, що увійшла до складу міста. Хрестова в плані церква в 1903 р. була розширена добудовою бічних приділів. У цей же період було добудовано ще один ярус дзвіниці.

Вирішена в стилі класицизму, цегляна, потинькована, прямокутна в плані, тринавна, з трансептом, однобанна з дзвіницею над західним притвором. Центральна частина перекрита напівсферичним склепінням на високому круглому барабані, що лежить на вітрилах та попружних арках, які спираються на потужні пілони. Центральна нава та трансепт перекриті півциркульними склепіннями на попружних арках, бічні нави та перший ярус дзвіниці – хрестовими склепіннями. Стіни фасадів членовано пілястрами та завершено антаблементом з розвинутим карнизом. Головний та бічні входи акцентовані чотириколонними портиками із спареними колонками та трикутними щипцями. Барабан членовано півколонками коринфського ордера, над антаблементом влаштовано аттик, оздоблений припіднятою напівсферичною главою з круглою декоративною главкою.

Дзвіниця чотириярусна. Декор нижнього ярусу ідентичний до фасадів церкви. Декор квадратного другого ярусу обмежений карнизом та наличниками віконних прорізів, третій восьмигранний ярус по сторонах світу прикрашений плоскими портиками з пілястрами коринфського ордера та трикутним фронтоном над антаблементом¹⁵³.

Миколаївська церква, 1809-1823 рр. (пам'ятка архітектури національного значення), розташована по вул. Соборна, 5.

¹⁵³ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. –Т. 4. – К., Будівельник, 1986 . – С. 102

Збудована в стилі класицизму, цегляна, потинькована, хрестова в плані з напівкруглою апсидою, однобанна. В кожному приділі – двоколонний портик тосканського ордера з західної сторони та квадратна в плані вівтарна частина – зі східної. Нава церкви перекрита напівсферичною банею на високому круглому барабані, що лежить на вітрилах та попружних арках, які підтримують потужні пілони, апсида-конхою, притвор та приділи – півциркульним склепіннями. Фасади, окрім східного, членовані пілястрами, частково рустовані та завершені фронтонами.

В інтер'єрі храму баня з барабаном та вітрила оздоблені тематичним орнаментальним розписом, стіни вкриті масляним живописом¹⁵⁴.

Преображенський собор, 1681-1685 рр. (пам'ятка архітектури національного значення), розташований по вул. Старопоштова, 20.

Собор є першою мурованою спорудою м. Ізюм, збудованою на території Ізюмської фортеці. В 1886 р. собор було розширено за рахунок прибудови із західного боку об'єму трапезної з дзвіницею. Протягом 1902-1903 рр. собор було перебудовано під керівництвом цивільного інженера Ловцова М.І. Було розібрано бічні світлові грушоподібні бані і замість них надбудовані декоративні цибулясті, змінено форму центральної бані, надбудовані кокошники, внаслідок чого будівля набула невластивих їй рис «псевдоросійського стилю». Під час Другої світової війни були зруйновані східна і західна глави собору та притвор із дзвіницею. В 1953-1955 рр. тривали реставраційні роботи в Преображенському соборі (автор проекту реставрації – М. Говденко), під час яких храму було повернуто первинний вигляд.

Собор вирішений у стилі «українського бароко». Мурований, потинькований та побілений. У плані храм має форму рівнораменного хреста з п'ятигранними рукавами, що групуються навколо центрального квадрату. На цій планувальній основі зведено п'ятибаштовий об'єм собору, увінчаний п'ятьма двозаломними банями. Чотири малих бані, орієнтованих по сторонах

¹⁵⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР... – С. 103.

світу, групуються навколо найвищої центральної бані, завдяки чому утворюється пірамідальна ярусна композиція. Зовнішній декор собору позначений лаконізмом і графічністю. Храм оперізує аркатура, яка візуально розділяє будівлю на два яруси. Грані собору на кутах акцентовані лопатками та оформлені колонками, які в середній частині закінчуються профільованими базами-гірками. Аналогічними подовженими колонками оформлені віконні прорізи, над якими розташовано фігурні фронтончики. Кожен з ярусів гранчастих об'ємів храму увінчує карниз з чотирьох зубчастих рядів цегли, викладеної з напуском. Західний, південний та північний входи до храму ідентичні та оформлені порталами. Двірні прорізи оздоблені крученими різьбленими колонками, які несуть архітрав, увінчаний архівольтом.

Цілісність інтер'єру собору утворено завдяки широким попружним аркам, стягнутим парними залізними затяжками. Внутрішній простір собору підпорядкований вертикальному розкриттю з метою ілюзорного збільшення висоти внутрішнього простору. Це досягнуто стрункими об'ємами та своєрідною конструкцією склепінь, відкритими в інтер'єр світловими підбанниками. Витягнуті по вертикалі дзеркальні склепіння за формою подібні до зрізаних восьмигранних пірамід з плоскими гранями. Дахи і бані по дерев'яних кружалах, а також крокви покриті міддю. В інтер'єрі стіни покриті сучасним розписом¹⁵⁵.

Громадська забудова представлена наступними об'єктами:

Реальне училище по вул. Старопоштова, 22 побудовано в 1882 р. в стилі історизм. У 1896 р. північне крило було подовжено двоповерховим об'ємом у тій же стилістиці. В 1920-1930-ті рр. у будівлі реального училища розташовувався технікум і робфак, у роки війни - шпиталь. Під час бойових дій будівля зазнала значних руйнувань, її відновлення тривало п'ять років і

¹⁵⁵ Паспорт об'єкта культурної спадщини «Преображенський собор», 2016 р. Архів Департаменту містобудування та архітектури Харківської обласної державної адміністрації.

завершилося 1947 р. В 1960-і рр. південне крило подовжили об'ємом спортзалу на 12 прорізів. Нині в будівлі колишнього реального училища розташовується середня школа №4.

Двоповерхова цегляна пофарбована в два кольори (білий та охристий) будівля, П-подібна в плані, розташована в кварталі Центрального парку. Головний фасад розвернуто на вул. Соборну. Дворовий фасад і в'їзд на територію - з вул. Старопоштової. Дах вальмовий. По вертикалі всі фасади розчленовано цокольним, підвіконним, між'ярусним (широкий пояс з поребриком) та вінцевим (з машикулами, поребриком і дентикулами) карнизами.

Головний симетричний фасад на 19 осей прорізів в традиційній п'ятичастковій схемі, має три ризаліти з трикутними щипцями, з яких центральний виділено підвищеним об'ємом. Центральний ризаліт на 3 осі прорізів підкреслено чотирма фланкуючими лопатками на два поверхи. Вхідний лучковий проріз прикрашено порталом (трикутний фронтон і антаблемент на пілястрах). Два вітражних лучкових вікна, розташованих симетрично входу, прикрашені профільованим наличником і містяться в прямокутних нішах. Три напівциркульні вікна другого поверху з великою площею скління ажурними рамами і вітражами обрамляють профільований наличник, архівольти спираються на горизонтальний фриз з підвіконними нішами з дентикулами і трьома виступами. Трикутний щипець доповнено сьома слуховими "вікнами"-нішами між ступінчастими кронштейнами. На даху симетрично до щипця влаштовано дві люкарни. Бокові ризаліти на 2 осі прорізів тричасткові, центральна частина виділена трикутним щипцем зі ступінчастими кронштейнами і фланкуючими лопатками на другому поверсі. Вікна другого поверху спарено загальним архівольтом. По шість лучкових прорізів між ризалітами на першому поверсі прикрашено профільованим наличником, на другому - архівольтом, профільованим наличником з перепадом і підвіконною нішею. Наріжні кути усіх трьох ризалітів

розкріповано. Стіни першого поверху мають горизонтально-стрічкове рустування, цоколь облицьовано плиткою.

Лівий (південний) бічний фасад на 8 осей прорізів трьохчастковий з центральним ризалітом на дві осі прорізів. Аналогічно оформлено і правий (північний) бічний фасад на 20 осей прорізів. Він розділений трьома ризалітами (по 2 осі прорізів) на сім майже симетричних частин (3+2+5+2+6+2+3 осей прорізів). Перший ризаліт абсолютно ідентичний ризаліту на лівому фасаді. Інші два відносяться до прибудови 1896 р., яка сильно виступає за лінію первісного фасаду. Другий ризаліт спроектований умовно як центр бічного фасаду, але за архітектурним рішенням повністю відрізняється від інших ризалітів. Він оформлений як рядова стіна, виділена підвищеним об'ємом і аттиком з трикутною нішею, який фланкують два стовпи з пірамідальним завершенням. Третій ризаліт аналогічний першому.

Дворовий фасад центральної частини симетричний тричастковий на 20 осей прорізів. Центральний ризаліт на 8 осей має виступаючу частину на два прорізи, яка виділена підвищеним об'ємом і трикутним щипцем. Дворовий фасад північного крила асиметричний чотирьохчастковий на 16 осей прорізів має два ризаліти (на 2 та 4 осі прорізів). Архітектурне оформлення бічних і дворових фасадів аналогічне оформленню головного фасаду (тільки в трикутних щипцях розташовані по 5 слухових "вікон"-ніш). В цілому фасади будинку являють собою яскравий приклад "цегляного стилю".

На сьогоднішній день будівля втратила: на північному фасаді у середньому ризаліті, де розташовувався домовий храм, прикрашену розп'яттям циркульну люкарну; огорожу навколо території училища. Цоколь облицьовано сучасною плиткою типа "кабанчик" у вигляді орнаменту.

Завдяки об'ємним параметрам, виразному архітектурному вирішенню та розташуванню на колишній Соборній площі міста, значним незабудованим територіям навколо, відіграє роль акценту в архітектурно-просторовій композиції центральної частини міста.

Жіноча гімназія по вул. Покровська, 25 побудована в 1903 р. в стилі неокласицизм. Двоповерховий прямокутний в плані будинок зведено на місці виходу на Соборну площу засипаного Червоного яру. Будівля споруджена за проектом губернського архітектора Михайла Івановича Ловцова (1850-1907). Після революції використовувалася як будинок відділу народної освіти, педагогічний технікум, табір для військовополонених, а з 1971 р. - центральна міська лікарня.

Головний симетричний фасад тричастковий з центральним ризалітом на 3 осі прорізів, який виділено підвищеним об'ємом і аттиком. Півциркульний проріз входу акцентовано порталом (дві колони тримають трикутний фронтон з масивним антаблементом). По боках від входу розташовані два прямокутних вікна, простінки між прорізами рустовані. Другий ярус ризаліту поділено. Чотири півколони другого поверху тримають антаблемент (архітрав, фриз з кронштейнами і вінцевий карниз з дентикулами). Наріжні кути виділено лопатками. Три вітражних півциркульних вікна прикрашено архівольтами, карнизом, прямокутною підвіконною нішею.

Дві крайні частини головного фасаду на 7 осей прорізів мають вікна на першому поверсі - лучкові, на другому - півцикульні. Вікна згруповано на дві частини (4+3) рустованою широкою лопаткою. Вікна першого поверху заглиблені відносно виступаючого русту (надвіконний руст імітує клиноподібні "камені" віконних перемичок), другого поверху - прикрашено архівольтами, лопатками і прямокутними підвіконними нішами. Наріжні кути 2-го поверху зафіксовано рустованими лопатками. Стіни першого поверху мають горизонтально-стрічкове рустування, другого - гладкі. Цоколь потинькований. По вертикалі фасади розчленовано цокольним, міжярусним (профільованим), повіконним (крім дворового фасаду) та вінцевим (з кронштейнами і дентикулами) карнизами.

Торцеві фасади тричасткові, північний первісний фасад (1 вісь прорізів) відмінний від південного (на 5 осей прорізів). Центральний ризаліт

фасадів на одну вісь прорізів (1 поверх - лучкове вікно, 2 поверх - вітражне півциркульне вікно). Ризаліт виділено по висоті, його вінчає трикутний аттик, фланкують рустовані лопатки. По його стінам симетрично ризаліту розташовані на першому поверсі - по одній прямокутній ніші з врізаними в них півциркульними архівольтами на лопатках, на другому - по одній квадратній ніші з сандриком на карнизах, наличником і підвіконним карнизом. Після Другої світової війни на південному фасаді було пробито по два прорізи з кожної сторони і в ризаліті влаштовано вхід.

Дворовий симетричний фасад на 19 осей прорізів виходить на Центральну площу і має вихід по центру. Вікна згруповано відносно центральної осі на п'ять частин: центральна - 5 прорізів, проміжні - по 4 прорізи, крайні – по 3 прорізи. Декор вікон першого поверху аналогічний головному фасаду, на другому поверсі стіни рустовані до лінії опори півциркульних віконних перемичок. В інтер'єрі збереглися оригінальні металеві сходи з клепанними балками і кованими балясинами, оздоблені гасовими ліхтарями.

Завдяки об'ємним параметрам, виразному архітектурному вирішенню та розташуванню на Центральній площі міста, значним незабудованим територіям навколо, відіграє роль акценту в архітектурно-просторовій композиції центральної частини міста.

Народний дім по вул. Старопоштова, 39 побудовано в 1903 р. Одноповерхова потинькована будівля, Г-подібної форми в плані, зведена в 1903-1910-х рр. за проектом інженера Л. Ф. Макухіна та художника О. Б. Висоцького в якості будівлі народного дому-театру в стилі модерн (стиль імітує елементи давньоруського дерев'яного зодчества). У повоєнний час у будинку розміщувався готель «Кременець», а згодом - міський відділ міліції.

Головний фасад асиметричний п'ятичастковий потинькований, з трьома ризалітами, дах вальмовий. Центральний ризаліт на одну вісь прорізів виділено трикутним фронтоном з дентикулами, який спирається на наріжні

декоративні кронштейни з нішами. Прямокутний вхідний проріз у півциркульній ніші накрито підвісним кованим навісом.

Правий ризаліт, трохи вищий і більший в плані, має високий цоколь (через перепад відміток). Його бічний фасад (8 осей прорізів) аналогічний за оформленням головному (3 осі прорізів). Стіни розчленовано лопатками, між якими розташовані лучкові вікна. Головний декор - високий фриз - розташований підвінцевим карнизом у вигляді причеліни - "різної лиштви" (точкові, прямокутні та трикутні ніши, прямі і косі кронштейни над лопатками). Наріжні кути фризу виділено більш масивними кронштейнами і розкріпованими вирізами. Вінчає ризаліт профільований карниз з поребриком.

Лівий ризаліт на 3 осі прорізів має композицію, аналогічну головному фасаду правого ризаліту, але менший по висоті фриз (відсутні точкові "прорізи") і вінцевий карниз (з дентикулами). Такий же фриз проходить і по проміжним частинам головного фасаду.

Бічний фасад лівого ризаліту повністю утилітарний. Стіну з чотирма віконними прорізами вінчає карниз з двома рядами дентикул. Дворовий фасад складний: до правого ризаліту прибудовано два нижчих вхідних об'єми. Фасади утилітарні, вінцевий карниз з подвійним рядом дентикул.

На сьогоднішній день будівля втратила: світовий ліхтар у вигляді башти з шатром та шпилем; ступінчастий фронтон центрального ризаліту; декоровані аттики над ризалітами та на північному фасаді, півциркульній вхідний проріз і навіс, огорожу. З півдня до пам'ятки прибудовано сучасний адміністративний корпус.

Робітничий клуб тепловозремонтного заводу за адресою: в'їзд Ювілейний, 3 (вул. Заводська, 3) побудовано в 1926 р. в стилі конструктивний модерн. Будинок розташований на брівці крутого схилу і є архітектурною домінантою району Ізюм-Вокзальний, що сформувався у 1920-ті рр. Прямокутний в плані двоповерховий об'єм будівлі складається з трьох нав різної висоти (по типу базиліки). Центральна нава більш широка і

перекрита склепінням-оболонкою. Глядацький зал освітлюється вікнами другого ярусу (стрічкове скління). Бокові нави перекриті односкатним дахом.

Головний симетричний фасад на 11 осей прорізів, трьохчастковий з центральним ризалітом, завершується розірваним трикутним фронтоном (об'єм центральної нави). Ризаліт на 3 осі прорізів має заглиблену центральну частину та виступаючі вертикальні "пілони", які виділено вінцевим карнизом з дентикулами і двома тягами. До заглибленої частини прибудовано прямокутний вхідний об'єм, який утворює великий балкон другого поверху і бетонне наскрізне огороження по периметру. Вхідний прямокутний проріз розділено двома круглими колонами на три частини - вхідні двері і два вікна. Ще по два вікна розташовано на торцях вхідного об'єму. На другому поверсі по центру розташовано величезний півциркульний проріз, розділений на 6 частин двома простінками і прямою перемичкою. Проріз обрамляє широкий простий наличник. Над півциркульним вітражем розміщено овальне слухове віконце з датою "1926 р.". Вікна пілонів розташовані в прямокутній ніші на два поверхи (на першому поверсі - прямокутний проріз, на другому - півциркульній). Бічні симетричні нави на 4 осі прорізів мають трьохступінчасті аттики. Прямокутні вікна прикрашено лише міжвіконними нішами. В кутах центральної нави і бічних влаштовано трикутні тамбури виходів з балконами на 2-у поверсі і глухим огороженням.

Бічні фасади на 16 осей прорізів розділено 3 осями прорізів виходів (високі півцикульні вікна і прямокутні виходи виділені фланкуючими лопатками) на чотири частини (2+3+5+3). Вікна першого поверху - лучкові (архівольт і підвіконі ніші), другого - прямокутні (підвіконі ніші). Вінцевий карниз простий, цоколь - рустований.

Дворовий фасад аналогічний головному в геометрії і відрізняється в оформленні. Центральна нава глуха, замість пілонів - вузькі лопатки, відсутній вхідний тамбур, тамбури прямокутні і без балконів, на першому поверсі відсутні вікна. До головної нави прибудовано об'єм котельні.

Будинок культури за адресою: проспект Незалежності, 63 збудований у 1936 р. з елементами конструктивізму. Двоповерховий, цегляний, дах – чотирихилий, покритий хвилястими шиферними листами. Кути та центральний вхід акцентовано лопатками. Над центральним входом розташовувався невеликий балкон, який згодом було демонтовано. На цей час будівля виконує роль рядового об'єкта в оточуючому архітектурному середовищі.

Житлова забудова представлена наступними пам'ятками:

Особняк Савиної по вул. Соборна, 6 побудовано в другій пол. ХІХ ст. в стилі історизм. До 1950-х рр. використовувався як житловий будинок з аптекою, згодом тут було розміщено: на першому поверсі - офісні приміщення, а на другому - редакцію газети (нині - "Обрії Ізюмщини").

Двоповерховий потинькований, П-подібний в плані, дах вальмовий. Головний симетричний фасад на 5 осей прорізів. По вертикалі фасад розчленовано надвіконним (повторює лінію вікон) поярусним (профільований), підвіконним і вінцевим карнизами (профільований з півциркульними кронштейнами). Наріжні кути зафіксовано лопатками з прямокутними нішами (на 2 поверсі - вставлена півколонка з канелюрами).

Вікна лучкові, на 1-му поверсі прикрашені профільованими наличниками, підвіконними карнизами і нішами, на другому - профільованими наличниками, архівольтами, надвіконними та підвіконними прямокутними нішами з ромбовидними заглибленнями. Бічні і дворовий (на 4 осі прорізів) фасади утилітарні, мають лише профільований вінцевий карниз.

На сьогоднішній день до особняка прибудовано: з північного фасаду двоповерховий об'єм сходової клітки, з південного - вхідний тамбур, з дворового фасаду - гаражі.

Житловий будинок І. Ізвєкова по вул. Соборна, 31 зведено в сер. ХІХ ст. в стилі історизм. Збудований ізюмським купцем І. Ізвєковим, в 1890-ті рр. було прибудовано об'єм сходової клітини. Будинок використовувався

як банк, магазин швейних машин «Зінгер», пошта, будинок споживчої спілки, житловий будинок.

Кутовий двоповерховий, потинькований прямокутний в плані, дах вальмовий. Фасади по вул. Соборна на 5 осей прорізів, по вул. Героїв Чорнобильців - на 8 осей прорізів виділено в центральних частинах аттиками. Фасад по останній вулиці має ризаліт (виступаючий об'єм сходової клітини), який за декором повністю відрізняється від первісних фасадів: прямокутний вхід накрито двосхилим кованим навісом, на другому поверсі - спарені вузькі лучкові вікна.

Фасади поділені пілястрами (на 1 поверсі - рустованими зі спареними прямокутними отворами, на другому - зрізаними наріжними кутами і круглим отвором над фризом). По вертикалі фасади розчленовано цокольним, між'ярусним (профільованим) та вінцевим (профільованим з фризом, трикутною формою виділено крайні осі прорізів) карнизами.

Лучкові вікна першого поверху обрамлені профільованим наличником, підвіконним карнизом і нішею. На другому поверсі вікна прикрашено значно складніше: два типи декору чергуються з різним кроком. На фасаді по вул. Соборна - один за одним, а по іншому - через два. Лучкові вікна прикрашено профільованим наличником з перепадом, лучковим сандриком на кронштейнах і зубчастою підвіконною нішею (перший тип - розташований в крайніх осях); або корончастим сандриком (з п'яти кокошників) і трьома підвіконними прямокутними нішами. Дворові фасади утилітарні.

На сьогодні на фасаді по вул. Соборна закладено прорізи в крайніх осях.

Житловий будинок по вул. Заводська, 66 побудовано в 1913 р. у стилі конструктивний модерн як житло для інженерно-управлінського складу головних паровозних майстерень в районі Верхнього Селища.

Двоповерховий цегляний, багатоквартирний, прямокутний в плані, дах вальмовий, цоколь - рваний камінь. Розташований в центрі огороженої території. Головний симетричний фасад на 13 осей прорізів п'ятичастковий з

центральним ризалітом на одну вісь і трикутним слуховим вікном. Вхід виділено прямокутним порталом з датою "1913 р.", в якому розташовано два прорізи: нижній прямокутний вхід і верхнє вікно сходової клітини. На другому поверсі - два спарених вузьких вікна з клиновидними каменями перемичок. Крайні виступаючі частини на дві осі прорізів кожна. Прямокутні вікна всіх частин головного фасаду однакові: перший поверх прикрашено клинчастими сандриками і підвіконними нішами, другий - клинчастими сандриками, підвіконним карнизом з трьома нішами-трикутниками (вікна 2 поверху розрізає декоративний фриз з прямокутними фільонками). Відносно осі фасаду на другому поверсі розміщено по одному балкону з металевим огороженням (через один проріз від ризаліту).

Дворовий фасад на 11 осей прорізів п'ятичастковий з центральним сильно виступаючим і підвищеним по висоті ризалітом на одну вісь і бічними виступами на 2 осі. Декор стін і вікон аналогічний головному фасаду. В ризаліті розташовуються: дворовий прямокутний вхід з кованим навісом і два вікна по вертикалі. На бічних стінах ризаліту влаштовано вузькі вікна для освітлення вхідного тамбуру.

Житловий будинок по вул. Заводська, 60 побудований в 1926 р. у стилі конструктивний модерн як житло для інженерно-управлінського складу головних паровозних майстерень в районі Верхнього Селища.

Двоповерховий цегляний (біла та червона цегла, бетоні перемички), багатоквартирний, прямокутний в плані, дах вальмовий.

Головний симетричний фасад на 14 осей прорізів п'ятичастковий, має два підвищених ризаліти на одну вісь з датою "1926 р.". В кожному ризаліті розташовано прямокутний вхід до під'їзду з кованим навісом і три вітражних вікна (верхнє - півциркульне).

Центральна частина на 6 осей прорізів розчленована лопатками на два поверхи, між якими розташовані прямокутні вікна (прикрашено оштукатуреними підвіконними нішами, бетонними перемичками зі звисами та нішами з червоної цегли над вікнами другого поверху). Дворовий фасад

на 20 осей прорізів за декором аналогічний головному. Відмінності: не має ризалітів, прямокутні вікна чергуються з двома вузькими вікнами. Третину вікон закладено. Бокові фасади тричасткові з центральним ризалітом з димарем. Ризаліт фланкують лопатки і півциркульна ніша на два поверхи. Бічні частини розчленовано по вертикалі трьома нішами: великою центральною з червоної цегли і двома потинькованими малими.

За результатами натурних обстежень міста виявлено ще **14 об'єктів** культурної спадщини, які мають безумовну історико-культурну цінність і **пропонуються до постановки на державний облік** за видом архітектури. За функціональним використанням їх можна поділити на громадські, промислові і житлові. Серед них:

Земська управа по вул. Старопоштової, 19. Два окремих будинки першої пол. XIX ст. в стилі класицизм у 1910 р. було об'єднано в одну будівлю, з прибудуванням триповерхового центрального об'єму в стилі модерн. Будівлю реконструйовано за проектом земського інженера Любарського. В 1950-ті рр. тут розташовувалися районна дитяча бібліотека і архів, з 1966 р. - медичне училище (нині - коледж).

Комплекс складається з трьох будинків різних стилів і висоти. Права будівля в стилі класицизм двоповерхова, потинькована, П-подібна в плані, дах вальмовий. Головний фасад на 7 осей прорізів на першому поверсі має горизонтально-стрічкове рустування, другий розділено пілястрами. Прямокутні вікна прикрашено підвіконними карнизами і нішами. Бічний фасад на 4 осі прорізів має багатший декор. Вікна першого поверху лучкові з профільованим наличником, другого - прямокутні (частково закладені) з профільованим наличником, з сандриками, нішами. По вертикалі фасади розчленовано поярусним та вінцевим профільованими карнизами. Дворовий фасад на 5 осей утилітарний.

Ліва будівля вирішена в стилі історизм, потинькована, Г-подібна в плані, дах вальмовий. Головний фасад на 9 осей прорізів на першому поверсі має горизонтально-стрічкове рустування, другий розділено пілястрами.

Центральні три вікна другого поверху півциркульні, інші - прямокутні (прикрашені підвіконними карнизами і нішами). Бічний фасад на 9 осей прорізів більш декорований, п'ятичастковий (зрізано центральний щипець зі ступінчастими кронштейнами). Другий поверх поділено пілястрами з декором у вигляді пера. Півциркульні і лучкові вікна мають профільований наличник, подвійний підвіконний карниз, рустовані простінки.

Центральний триповерховий об'єм зведений в стилі модерн, прямокутний в плані, з двосхилим дахом. Головний фасад на 6 осей прорізів двочастковий. Права частина на одну вісь дещо виступає (у минулому була виділена трикутним щипцем): в ній розташовано прямокутні прорізи входу і двох вітражних вікон сходової частини (нині закладені склоблоками). Надвіконну нішу прикрашено ліпним декором з двох вінків. Заглиблена частина розділена на другому і третьому поверхах шістьма пілястрами коринфського ордеру. Вікна прямокутні з підвіконними нішами.

Дворовий фасад з жовтої цегли на 4 осі прорізів розділено лопатками на три поверхи. Прямокутні вікна прикрашено бетонними перемичками, підвіконними карнизами з кронштейнами і нішами з 4 вертикальними прямокутниками.

Є цікавим зразком громадської будівлі Ізюму сер. ХІХ – поч. ХХ ст. і являє собою інтерес з точки зору еволюції історичної забудови в середмісті протягом зазначеного періоду.

Особняк і школу Бишенко по вул. Пушкінська, 47 побудовано в другій пол. ХІХ ст. в стилі історизм. Одноповерховий кутовий цегляний будинок, П-подібний в плані, дах вальмовий. Фасади по вул. Пушкінська на 9 осей прорізів і по пров. Муравському на 8 осей прорізів ідентичні за декором. Первісні лучкові вікна зменшені прямими перемичками і перетворені на прямокутні. Вікна прикрашені архівольтами з замковими каменями в прямокутних нішах, підвіконними карнизами і нішами. Міжвіконні простінки рустовано. По вертикалі фасади розчленовано цокольним і вінцевим (з

дентикулами) карнизами. Вхід розташовано з дворового фасаду, до якого примикають одноповерхові сучасні прибудови.

Є цікавим зразком житлового будинку заможного міщанства передмістя Підварок.

Житловий будинок по вул. Старопоштова, 37 побудовано в кін. XIX ст. в стилі історизм. На сьогоднішній день тут розташовано військкомат. Одноповерховий кутовий цегляний, П-подібний в плані, дах вальмовий. Асиметричний фасад по пров. Георгіївському на 11 осей прорізів п'ятичастковий (права частина на 6 осей збудована пізніше). Крайні частини на дві осі виділено пілястрами (прикрашені в середній частині меандром і кронштейном) та аттиками з півциркульними нішами. Аналогічно акцентована вхідна група (п'ята вісь від перехрестя). Асиметричний фасад по вул. Старопоштовій на 9 осей прорізів трьохчастковий. Крайні частини на дві осі виділено аналогічно іншому фасаду (пілястри з кесонами). Вікна на обох фасадах лучкові, прикрашені профільованими наличниками, архівольтами з замковими каменями, підвіконними нішами-кесонами. Міжвіконні простінки рустовано. По вертикалі фасади розчленовано цокольним, підвіконним, поярусним і вінцевим (з високим фризом з фігурними нішами) карнизами. Дворовий фасад утилітарний.

Є яскравим зразком забудови середмістя Ізюму періоду другої половини XIX ст.

Кінотеатр «Спартак» на пл. Центральна, 2 побудовано в 1950-і рр. в стилі радянський неокласицизм. Проект розроблений як типовий в 1949 р. архітектором З.О. Брод (в 1950 р. отримав I премію на архітектурному конкурсі по РРФСР).

Двоповерховий кінотеатр на 300-330 місць, потинькований, прямокутної в плані форми, дах вальмовий. Композиція головного фасаду симетрична, трьохчасткова. По центру розташована двоповерхова лоджія вхідного портика, яка завершується декоративним мезоніном з розірваним трикутним фронтоном і півциркульним прорізом. Наріжні кути лоджії

фіксують пілястри іонічного ордеру, а дві колони посередині тримають високий антаблемент з вінцевим карнизом з дентикулами. Заглиблена стіна лоджії на 3 осі прорізів завершується півциркульним вікном. Інші вікна прямокутні. Вхід виділено портиком (профільований наличник, сандрик на кронштейнах і пілястрах). Бічні частини головного фасаду фіксують спарені пілястри іонічного ордеру.

Бічні фасади однакові, трьохчасткові з центральним ризалітом, в якому розташована двоповерхова ніша з двома 3/4 колонами, пілястрами по кутах і трьома осями прямокутних прорізів. Крайня ліва частина на один прямокутний проріз вікна прикрашена надвіконною півциркульною нішею на карнизі з кронштейнами. На крайній правій частині розташовані 4 прямокутні ніші з півциркульними нішами зверху. Дворовий фасад симетричний на 3 аналогічних ніші.

Будинок є зразком громадської забудови міста періоду 1950-х рр., формує забудову Центральної площі, ілюструє той її образ, який планувався у період післявоєнної відбудови міста і початку її формування.

Міський палац культури по пр. Незалежності, 64 побудовано в 1959 р. в стилі радянський неокласицизм. Проект розроблений як типовий архітектором Варакіним. Двоповерховий Палац культури розрахований на 600 місць, потинькований, прямокутної форми в плані, дах двосхилий.

Композиція головного фасаду симетрична, трьохчасткова з центральним ризалітом, який прикрашено портиком (8 колон коринфського ордеру, масивний антаблемент, трикутний фронтон з декоративним картушем і карнизами, з іоніками і листками). Ризаліт на 5 осей прорізів розділено на 7 частин пілястрами декоративного ордеру. На першому поверсі розташовані три прямокутних входи, над якими знаходяться декоративні медальйони. По краях входів розміщені півциркульні ніші. П'ять прямокутних вікон другого поверху прикрашено підвіконними карнизами з кронштейнами. На крайніх частинах головного фасаду розташовується по одній осі віконних прорізів (1 поверх - профільований наличник, сандрик і

підвіконна ніша, 2 поверх - підвіконний карниз). Бічні фасади на 19 осей прорізів розділено на три частини вертикальними прорізами виходів і півциркульних вікон сходових клітин. Прямокутні вікна першого поверху за декором чергуються парами (профільований наличник, сандрик і підвіконна ніша, 2 поверх - підвіконний карниз) з вікнами без декору. Дворовий фасад більш утилітарний, трьохчастковий, центральна частина заглиблена і ніби то вирізана. Над покрівлею дворового фасаду височіє прямокутний об'єм сценічної коробки.

Будинок є яскравим зразком громадської забудови 1950-х рр., архітектурною домінантою селища ІЗОС.

Будівлю управління заводу оптичного скла по пр. Незалежності, 66 побудовано в 1930-і рр. в стилі функціоналізм. Трьохповерховий будинок з високим цокольним поверхом, потинькований, П-подібний в плані, дах вальмовий. В 1950-і рр. первісний двоповерховий об'єм було надбудовано третім поверхом. Головний симетричний фасад трьохчастковий з центральним підвищеним ризалітом. У ризаліті розміщено: перший поверх - 3 прорізи (вхід з парадними сходами і два вузьких вікна), другий - балкон і 4 вузьких прорізи, третій - 4 вузьких віконних прорізи. Бічні частини по 6 осей прорізів ніби то перетікають в бічні фасади на 6 осей прорізів (наріжні кути головного фасаду скруглено). Прямокутні вікна на фасадах розташовані з однаковим кроком (вікна цокольного поверху менші по висоті). По вертикалі фасади розчленовано цокольним, над- і підвіконними та вінцевим карнизами (горизонтальне членування фасадів підкреслено кольором). Цокольний поверх оформлено тиньковим рустуванням.

Будівля є виразним зразком стилю функціоналізм, який побутував дуже короткий час. Споруди, зведені у цьому стилі, в Центральній та Східній Україні зустрічаються дуже нечасто, тим більше у невеликих містах.

Дача І.А.Тіме по вул. Закузнечна, 42 побудована в 1910 р. у стилі модерн і має розкриття на р. Сіверський Донець. Одноповерховий будинок з мезоніном, потинькований, складної форми в плані, вільно розташований на

ділянці, з вальмовим дахом. Кутова ділянка відділяється огорожею з кованими решітками, калиткою і воротами. З 1951 р. будинок займала ізіумська семирічна школа, медичне училище, станція юних техніків.

Головний фасад асиметричний, на 7 осей прорізів, тричастковий. Центральний ризаліт у вигляді п'ятигранного еркера на два поверхи з входом і мезоніном. Головний вхід виділено порталом (трикутний фронтон на двох колонах тосканського ордеру), прямокутним ганком с цегляними стовпами (коване огороження втрачено) і парадними радіусними сходами. На скошених гранях розташовано по прямокутному вікну (прикрашено підвіконним карнизом і квадратною нішею). На другому поверсі - п'ять вікон (на кожній грані по одному), оздобленими над- і підвіконними нішами, перемичкою і карнизами. Вінчає мезонін карниз з дентикулами і трикутний аттик з круглим слуховим вікном.

Ліва частина фасаду на 3 прорізи розділена на дві частини лопатками: крайнє квадратне і два прямокутних вікна, крім ніш і карнизу, прикрашені трикутними сандриками на кронштейнах. У правій частині фасаду розташовано лише одне квадратне вікно з аналогічним декором.

Бічний південний фасад на 4 прямокутні віконні прорізи має дві прибудови: котельня в цокольному поверсі з односкатним дахом і одноповерхова пізня прибудова, врізана в об'єм первісної крытої тераси. Бічний північний фасад на 5 осей прорізів, тричастковий, з центральним ризалітом і трикутним фронтоном з дентикулами. Три прямокутні ідентичні вікна виділено єдиним лінійним сандриком на кронштейнах, підвіконними карнизами та нішами. Ризаліт фланкують спарені лопатки. Крайнє праве вікно - квадратне з виступаючою перемичкою, підвіконним карнизом і нішею. Майже аналогічний фасад - дворовий (6 осей прорізів).

Також будинок має центральний ризаліт з трикутним фронтоном, але три вікна не мають декору (тільки ніші) і стіни позбавленні рустування. Ще два прямокутних вікна розташовані з правої сторони фасаду з декором,

аналогічним центральному фасаді. Квадратне вікно зліва симетрично по куту вікну на бічному фасаді.

Стіни всіх фасадів оздоблено цегляним стрічковим рустом на висоту біля 2 метрів, цоколь - каменеподібне рустування по тиньку. Вінчає перший поверх карниз з дентикулами. В цоколі є вхід і 4 квадратних вікна з дворового і південного фасадів.

Будівля є яскравим зразком особняка у стилі модерн, єдиним, що зберігся на території м. Ізюм.

Типографія Фліт, площа Джона Леннона, 6, середина XIX ст.
Двоповерховий будинок промислового призначення, зведений у середині XIX ст., ілюструє історичну забудову колишньої Соборної площі. Споруда вирішена в романтичному стилі з елементами неоготики, про що свідчать стрілчасті вікна. Стилiстичне вирішення фасаду в цілому наслідує палац Святополк-Мирських у Геївці (м. Люботин Харківської обл.). До 1917 р. у будинку розміщувалась типографія і палітурна майстерня, власником яких був Шломо Іоса Георгійович Фліт, міщанин м. Бердичева, а також власник черепичного заводу, а у 1920-х - орендар Першої Радянської друкарні м. Ізюм. Тож у 1920-ті рр. будинок продовжував використовуватися в якості друкарні, згодом став базою Товариства сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву. З 1960-х рр. його приміщення займає районний будинок культури, тут проводилися концерти і кіносеанси, розміщувалися каси кінотеатру. Нині в будівлі розташовуються відділ освіти та відділ культури і туризму Ізюмської районної адміністрації.

Фасад будинку потинькований. Декоративні елементи (вертикальні тяги) скриті під шаром цементного тиньку (тинькування - остання чверть XX ст., тоді ж було зроблено дрібний руст першого поверху, нехарактерний для будинків XIX ст.). Вертикальне членування фасаду здійснене за рахунок тонких горизонтальних тяг. Верхній ярус фасаду завершується пласким фризом і геометричним карнизом. Вікна першого поверху - простої прямокутної форми. Вікна другого поверху - стрілчасті. Автентичні ажурні

дубові рами замінені на склопакети. Будинок має розгалужену дворівневу систему підвалів з еркерами.

Споруда являє інтерес як складова історичної забудови Соборної площі, зразок забудови другої половини ХІХ ст. історичного середмістя, який має достатньо виразне архітектурне вирішення.

Усі охарактеризовані вище будівлі потребують додаткових досліджень при підготовці облікової документації до постановки на державний облік та проходження процедури постановки на згаданий вище облік відповідно до чинного законодавства.

3.1.3. Об'єкти культурної спадщини за видом «історія».

На час розробки Історико-архітектурного опорного плану в адміністративних межах Ізюму на державному обліку перебуває 12 пам'яток історії місцевого значення та 1 комплексна пам'ятка, до складу якої входять 2 пам'ятки історії та 1 пам'ятка історії, монументального мистецтва місцевого значення.

Пам'ятки історії Ізюма представлені похованнями, пам'ятними знаками, визначними місцями та будинками, історія яких пов'язана з відповідними історичними подіями.

Найстарішою за хронологічною глибиною пам'яткою історії місцевого значення на території міста є **Місце битви Володимира Мономаха з половцями в 1111 р.**

У 1111 р. відбувся похід об'єднаних сил київського князя Святополка Ізяславича, чернігівського князя Давида Святославича та переяславського князя Володимира Мономаха проти верхньодонецького угруповання половців на чолі з ханами Шаруканом та Осенем. Під час цього походу 21 та 22 березня були здобуті половецькі міста Шарукань і Сугров, які виконували роль головних баз кочовиків у зимовий період.

27 березня біля річки Сальниці відбулась вирішальна битва, під час якої половецькі війська на чолі з ханом Шаруканом були вщент розгромлені.

Внаслідок цієї поразки, значна частина половців була вимушена залишити Північне Причорномор'я та переселилась до Північного Кавказу і Грузії.

Також з цією територією та хронологічним періодом пов'язана інша пам'ятка історії місцевого значення – **Місце розташування дружини Ігоря Новгород-Сіверського 1185 р.**

23 квітня 1185 р. руські дружини на чолі з новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем виступили в похід проти половців. На р. Оскіл війська Ігоря об'єднались з військами його брата Всеволода та попрямували до р. Сальниці, неподалік від якої 9 травня розбили табір.

На згадку про ці події, на березі р. Сіверський Донець було встановлено пам'ятний знак – брила необробленого граніту на прямокутному гранітному постаменті. На чоловічій стороні брили – барельєфне зображення меча та викарбовано пам'ятний напис.

Варто відзначити, що локалізація обох вищезгаданих об'єктів є гіпотетичною, умовною. Вона обґрунтовується дослідниками прив'язкою до Ізюмського шляху та бродів через Сіверський Донець. І навіть гіпотетична локалізація розміщає місця згаданих вище подій на лівому березі р. Сіверський Донець (там вони і показані на основному кресленні Історико-архітектурного опорного плану), натомість пам'ятні знаки на згадку про ці події встановлені на правому березі річки, в центрі міста. Враховуючи гіпотетичність локалізації місця історичних подій та відсутність предмету охорони у пам'ятних знаків, обидва зазначені вище об'єкти не рекомендуються до внесення до Державного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини.

Залишки Ізюмської фортеці, збудованої в 1681 р. (пам'ятка історії місцевого значення) розташовані на горі Крем'янець.

Як вже було згадано в історичній довідці (Розділ 1.1), будівництво фортеці розпочалось навесні 1681 р. козаками на чолі з полковником Г. Донець-Захаржевським під керівництвом воєводи Г. Косагова.

Ізюмська фортеця складалась з трьох частин: т.з. Великого та Малого міст, Замку. Загальна довжина укріплень всіх трьох частин, що мали 23 башти, станом на 1681 р. складала 1756 сажнів (близько 3800 метрів). З зовнішнього боку захисної стіни «Малого міста» був викопаний рів глибиною понад 4 м. Вздовж його дерев'яно-земляного укріплення розташовувалось 8 башт, одна з яких була в'їзна. Довжина захисної стіни «Замку» або «Маяцького редуту» складала близько 468 м та нараховувала 3 башти, 1 з яких була в'їзною. «Велике місто» займало велику територію між горою Кременець та «Малим містом», а двома іншими сторонами прилягало до р. Сіверський Донець і ставка. Основними укріпленнями були земляний вал з дерев'яним палісадом, по периметру яких розташовувались в'їзні та глухі башти.

Фортеця мала досить щільну, регулярно розплановану забудову з п'ятьма поздовжніми та шістьма поперечними вулицями. Мала чіткий поділ на громадську зону, що прилягала до «Малого міста», та житлову зону, центром якої був мурований Спасо-Преображенський собор, зведений 1681-1685 рр.

Наприкінці XVIII ст. фортеця втратила своє стратегічне значення і протягом XIX ст., під час перепланування міста на засадах класицистичної регулярності, фортечні укріплення були ліквідовані. У наші дні на горі Кременець збереглися фрагменти земляних валів та ровів фортеці, розташовані поруч з історичним кладовищем.

Низка об'єктів культурної спадщини за видом «історія», що перебувають на державному обліку в адміністративних межах міста Ізюм, пов'язані з періодом боротьби за владу протягом 1917-1923 рр.

Будинок, у якому в 1917 р. містився штаб Червоної гвардії Ізюмських залізничних майстерень (пам'ятка історії місцевого значення) розташована по вул. Генерала Кульчицького, 17.

Після лютневих подій 1917 р. та повалення царизму, з середини березня в Ізюмі при залізничних майстернях було організовано Раду робітничих депутатів. З кінця серпня 1917 р. за ініціативи більшовиків в місті почала формуватися Червона гвардія, штаб якої розташовувався в згаданому будинку.

Власне сам будинок був зведений на початку ХХ ст. Був одноповерховим, цегляним, на стрічковому цегляному фундаменті. Проте, у 2000-х рр. будинок був знесений. Таким чином, наказом Міністерства культури України від 04.06.2019 р. № 445 «Будинок, у якому в 1917 р. містився штаб Червоної гвардії Ізюмських залізничних майстерень» не підлягає до занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Також на території міста розташовані дві братські могили 1917-1923 рр., які є пам'ятками історії місцевого значення: **Братська могила борців за владу Рад, 1919 р., 1923 р.** (пл. Джона Леннона) та **Братська могила борців за владу Рад** (гора Крем'янець). В згаданих братських могилах поховані представники радянської влади, більшовики, червоноармійці. На братських могилах встановлені типові пірамідальні обеліски, увінчані червоною зіркою.

Проте, слід зазначити, що від 09.04.2015 р. набрав чинності Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (далі по тексту – Закон «Про декомунізацію»). Враховуючи це, згадані пам'ятки історії місцевого значення доцільно пропонувати для зняття з державного обліку, як такі, що присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії та у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР та присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях.

Окрім цього, в Ізюмі наявні ще дві будівлі, що мають статус пам'яток історії місцевого значення: **Будинок, у якому в лютому 1918 р. відбулося**

засідання фракції більшовиків I повітового з'їзду Рад (вул. Старопоштова, 22) та **Будинок, у якому в лютому 1918 р. відбувся перший повітовий з'їзд Рад** (вул. Старопоштова, 39). При цьому слід зазначити, що будинки за згаданими адресами перебувають на державному обліку ще і як пам'ятки архітектури місцевого значення – **Реальне училище, 1882 р.** та **Народний будинок 1910-і рр.** відповідно.

Враховуючи наведене, дві зазначені вище пам'ятки архітектури та історії місцевого значення пропоновано зняти з державного обліку за видовою ознакою «історія» як такі, що підпадають під дію Закону «Про декомунізацію».

До наступної умовної хронологічної групи пам'яток історії місцевого значення можна віднести об'єкти, пов'язані з подіями Другої світової війни 1939-1945 рр., окупацією Ізюму гітлерівськими військами та боями за місто 1942-1943 рр. Пам'ятки цього періоду представлені індивідуальними та масовими похованнями, пам'ятниками та пам'ятними знаками.

Найбільш масштабною та фундаментальною пам'яткою історії цього періоду є **Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів-визволителів на горі Крем'янець**. До складу зазначеного комплексу входять: **братська могила радянських воїнів, могила невідомого воїна та монумент «Атака»**.

Площа меморіального комплексу – 7,5 га. На верхніх позначках гори Кременець у 1988 р. було встановлено **монумент «Атака»**, який являє собою три залізобетонні різного розміру стели, між двома з яких на висоті 7 м закріплено 17-фігурну скульптурну композицію атакуючих воїнів, яких супроводжують зграї ластівок. Матеріал скульптур – листова мідь. Висота кожної людської фігури – 3,8 м, стел – 26,5 м, 11,5 м та 6,5 м. Автори: скульптори – Л. Афанасьєва, Ю. Сінкевич, архітектори – Ю. Градов, Л. Левін, В. Лисенко, інженер-конструктор – В. Сусько. Монумент є загальноміською домінантою.

Перед монументом «Атака» розташована **могила невідомого воїна**, яка являє собою залізобетонну нішу квадратної форми, що облицьована плитами червоного мармуру. У нижній частині ніші влаштовано вічний вогонь.

В **братській могилі радянських воїнів**, яка розташована в нижній частині північного схилу гори Кременець, на міському кладовищі, поховані близько 2500 бійців, які загинули під час боїв за Ізюм у 1941-1943 рр. У 1951 р. на могилі був встановлений пам'ятник «Скорботна мати». Могила являє собою два різного розміру трикутника, з'єднаних між собою. Трикутники облицьовані гранітними плитами. По периметру більшого трикутника встановлено меморіальні дошки з прізвищами похованих воїнів. В середині меншого трикутника розташована скульптура жінки, що стала на коліно та лівою рукою покладає на могилу квіти. Висота скульптури – 2,3 м, матеріал – залізобетон, облицьований листовою міддю.

Поруч розташований ще один трикутник, обнесений залізобетонним бордюром. В середині трикутника – могила **радянського воїна Г.Я. Ульянова** (пам'ятка історії місцевого значення) та 18 невідомих бійців, що загинули під час визволення міста у 1943 р. На могилі влаштовано невеликий земляний насип з встановленим на ньому хрестом. Враховуючи наведене, пропонується коригування назви згаданої пам'ятки на «Могила захисника Вітчизни Г.Я. Ульянова та 18 невідомих бійців».

Окрім згаданих вище, на території Ізюму розташовані ще дві братські могили 1942-1943 рр., які перебувають на державному обліку як пам'ятки історії місцевого значення.

Братська могила (1942-1943 рр.) розташована на кладовищі по вул. Північній. В братській могилі поховані 83 радянських воїни зі складу 35-ї та 44-ї стрілецьких дивізій та близько 20 мирних жителів, страчених гітлерівцями під час окупації. На могилі встановлено пам'ятник-стелу та меморіальні плити з прізвищами похованих.

Могила капітана В.В. Басова та техніка-лейтенанта В.Ф. Сердюка (1942 р.) розташована на кладовищі по вул. Шекспіра.

В братській могилі поховані члени екіпажу винищувача ЛАГ-3, які загинули під час повітряного бою 19 травня 1942 р. На могилі встановлено пірамідальний обеліск, на чоловічій площині якого – фотографії загиблих і табличка з меморіальним написом.

Окрім згаданих вище, на території міста розташовані ще дві пам'ятки історії місцевого значення, присвячені подіям 1941-1945 рр.

Пам'ятник генерал-лейтенанту П. В. Волоху (пам'ятка історії місцевого значення) розташований у сквері на проспекті Незалежності.

Петро Васильович Волох (30.12.1896 р. – 25.08.1943 р.) – генерал-лейтенант танкових військ, командуючий бронетанковими і механізованими військами Південно-Західного фронту. В ході проведення Донбаської наступальної операції, південніше міста Ізюм 25 серпня 1943 р. П.В. Волох загинув під час нальоту гітлерівської авіації. Похований в Москві на Новодівочому цвинтарі.

10 вересня 1950 р. в Ізюмі було встановлено пам'ятник П.В. Волоху. Генерал-лейтенант зображений на повний зріст, вдягнений у військову форму. В правій, зігнутій на рівні грудей руці, тримає бінокль, в лівій – планшет. Перед чоловою площиною прямокутного постаменту, на верхній сходинці триступінчатого п'єдесталу встановлено скульптурну композицію у вигляді схилених бойових прапорів та меморіального вінка. П'єдестал по периметру обнесено фігурною огорожею, яка складається з 12 гранітних тумб, з'єднаних бронзовим поруччям, оздобленим зображенням лаврових вінків, з вписаними в них зірками. Автори: скульптор – Мотовилов Г.І., архітектор – Поляков Л.М.

Пам'ятник є акцентом скверу, в якому розташовується, та пр. Незалежності. При складання облікової документації при внесення даного об'єкту до Державного реєстру, пропонується розширити видову приналежність – до історії додати монументальне мистецтво.

Пам'ятник робітникам приладобудівного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни (пам'ятка історії місцевого значення), розташований на проспекті Незалежності, 57.

Пам'ятник являє собою двофігурну скульптурну композицію озброєних робітника та солдата на повний зріст, встановлених на прямокутному, облицьованому плитами червоного граніту, постаменті. Позаду пам'ятника на невисокій, облицьованій плитами червоного граніту, стінці закріплені меморіальні дошки з прізвищами загиблих робітників заводу та викарбувані дати «1941» та «1945».

Пам'ятник є акцентом в архітектурно-просторовій композиції пр. Незалежності.

Отже, історико-культурна спадщина міста, представлена нерухомими об'єктами культурної спадщини, що мають статус пам'яток історії місцевого значення, відображає події, пов'язані з державним ладом та суспільним життям, подіями політичного та соціально-економічного характеру, розвитком науки, культури міста та країни.

Типологічно пам'ятки історії представлені:

масовими та поодинокими похованнями осіб (розташованих як на території міських кладовищ, так і за їх межами);

будівлями (спорудами), пов'язаними з діяльністю та функціонуванням певних громадських установ;

спорудами (витворами), пам'ятними (визначними) місцями, пам'ятниками та пам'ятними знаками.

3.1.4. Об'єкти культурної спадщини за видом «монументальне мистецтво».

В адміністративних межах м. Ізюм, окрім згаданого вище монументу «Атака», який перебуває на державному обліку як пам'ятка з подвійною видовою ознакою – «історія, монументальне мистецтво», розташована ще одна пам'ятка монументального мистецтва місцевого значення - **Бюст двічі**

Героя Радянського Союзу А. К. Недбайла, встановлений на вул. Київській, напроти Палацу молоді та підлітків «Залізничник».

Недбайло Анатолій Костянтинович (28.01.1923 р. – 13.05.2008 р.) уродженець м. Ізюм, військовий льотчик, командир ескадрильї 75-го гвардійського штурмового авіаційного полку 1-ї гвардійської штурмової авіаційної дивізії 1-ї повітряної армії 3-го Білоруського фронту. Генерал-майор авіації (1970 р.), генерал-лейтенант авіації (2004 р.). Двічі Герой Радянського Союзу, кавалер ордену Леніна (двічі), Червоного прапора (тричі), Олександра Невського, Вітчизняної війни 1-го ступеня (тричі), Вітчизняної війни 2-го ступеня (двічі), Червоної зірки (двічі).

Бронзове портретне погруддя Недбайла А.К. (1949 р.) встановлено на вертикальному прямокутному залізобетонному постаменті, який в нижній частині облицьовано гранітними плитами. В погрудді, виконаному в стилі соціалістичного реалізму, відображено героїчний пафос воєнної доби. Льотчик зображений в офіцерському парадному кітелі з деталізовано відображеними державними нагородами на ньому.

На овальному виступі чолової сторони постаменту – барельєфні зображення орденів «Золотої Зірки» та «Ордену Леніна» та викарбовано текст Указу Президії Верховної Ради СРСР. Пам'ятник встановлено на прямокутну ступінчасту основу з гранітних плит.

Висота погруддя – 1,65 м, постаменту – 2,5 м. Автори: скульптор – Н.І. Абакумцев, архітектор – В.М. Таушканов

3.1.5. Історико-культурні заповідники, об'єкти природно-заповідного фонду

На території міста відсутні державні історико-культурні заповідники. Проте на території міста на державному обліку перебуває комплексна пам'ятка природи місцевого значення – Гора Кременець (Артемівське лісництво, кв. 117-118; Піщанське лісництво, кв. 13). Її межі юридично не встановлені.

3.2. Аналіз діючих зон охорони пам'яток культурної спадщини.

На момент розроблення цього історико-архітектурного опорного плану на території міста відсутні затверджені відповідно до чинного законодавства зони охорони пам'яток культурної спадщини.

3.3. Загальна характеристика історичних ареалів міста

Межі історичного ареалу м. Ізюм визначено вперше у цій роботі на підставі натурних досліджень, аналізу історичних даних, наявних архівних джерел з урахуванням сучасної містобудівної ситуації.

Історичний ареал м. Ізюм охоплює історичну частину міста у межах XVIII – поч. XX ст., де в значній мірі збереглося історичне розпланування, запроваджене генеральним планом 1786 р., частково архітектурно-просторова композиція, яка складалась протягом кін. XVII - поч. XX ст., спостерігається найбільша концентрація пам'яток (у тому числі дві з них мають статус пам'яток архітектури національного значення – Преображенський собор і Хрестовоздвиженська церква) та об'єктів культурної спадщини. Саме з цієї території розпочався безперервний розвиток міста, який триває до цього часу, тобто в містобудівній історії Ізюму це є найбільш давно освоєна ділянка. У межах запропонованого історичного ареалу знаходиться основний громадський простір міста – площі Центральна та Джона Леннона, вул. Соборна.

Межі історичного ареалу проходять:

від вул. Першотравневої по проїзду до вул. Покровської; по вул. Покровській до перетину з вул. Героїв-Чорнобильців; по вул. Героїв-чорнобильців до перетину з вул. Соборною; по вул. Соборній на південь до Центрального майдану; вздовж північної межі Центрального майдану, по доріжці до вул. Покровської; по вул. Покровській та вздовж південної межі Центрального майдану до вул. Соборної; по вул. Соборній на південь, до перетину з провулком Соборним; вздовж південної межі площі Джона Леннона до вул. Старопоштової; по вул. Старопоштовій на південь до Георгіївського

провулку; по Георгіївському провулку та вул. Залікарняній на північ, вздовж східної межі території автовокзалу до вул. Донця-Захаржевського; по вул. Донця-Захаржевського та доріжки, що веде вздовж берегової лінії до вул. Першотравневої.

На території історичного ареалу м. Ізюм розташовані пам'ятки, об'єкти, які пропонуються до постановки на державний облік, частково збереглася значна та рядова історична забудова, а саме:

Пам'ятки національного та місцевого значення

№ п.п.	Найменування пам'ятки	Датування	Місцезнаходження	Вид пам'ятки
1.	Братська могила борців за владу Рад	1919 р., 1923 р.	пл. Джона Леннона	пам'ятка історії
2.	Гімназія	1870-і рр.	вул. Покровська, 34	пам'ятка архітектури
3.	Миколаївська церква (Хрестовоздвиженська)	1809-1823 рр.	вул. Соборна, 5	пам'ятка архітектури
4.	Особняк	Сер. XIX ст.	вул. Соборна, 6	пам'ятка архітектури
5.	Будинок жилий	1880-і рр.	вул. Соборна, 31	пам'ятка архітектури
6.	Преображенський собор	1681-1685 рр.	вул. Старопоштова, 20	пам'ятка архітектури
7.	Будинок, у якому в лютому 1918 р. відбулося засідання фракції більшовиків I повітового з'їзду Рад» Реальне училище	1918 р. 1882 р.,	вул. Старопоштова, 22	пам'ятка історії, архітектури
8.	Народний будинок Будинок, у якому в лютому 1918 р. відбувся перший повітовий з'їзд Рад	1910-і рр., 1918 р.	вул. Старопоштова, 39	пам'ятка архітектури, історії
9.	Поселення Ізюм	XVII-XIX ст.	Вся територія історичного ареалу	пам'ятка археології

Об'єкти, що пропонуються до постановки на державний облік

№№ з/п	Найменування об'єкта	Датування	Місцезнаходження
1.	Типографія Фліт	Сер. ХІХ ст.	пл. Джона Леннона, 6
2.	Земська управа	Сер. ХІХ ст., 1910 р.	вул. Старопоштова, 41
3.	Особняк 1870-х рр. Церковно-приходська школа	1870-і рр.	вул. Соборна, 9
4.	Будинок житловий	сер. ХІХ ст.	Вул. Соборна, 14
5.	Особняк	др. пол. ХІХ ст.	вул. Соборна, 19

РОЗДІЛ 4. ПРОЕКТНО-РЕГУЛЯТИВНИЙ РОЗДІЛ

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів) навколо них повинні встановлюватися зони охорони пам'яток: охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони охорони археологічного культурного шару. Межі та режими використання зон охорони пам'яток визначаються науково-проектною документацією на основі історико-архітектурного опорного плану та затверджуються центральним органом у сфері охорони культурної спадщини – для пам'яток національного значення, місцевим органом у сфері охорони культурної спадщини – для пам'яток місцевого значення.

З огляду на це в даному проектно-регулятивному розділі визначено:

1. Основні принципи системи охоронного зонування території міста.
2. Межі територій та зон охорони пам'яток.
3. Режими використання територій та зон охорони пам'яток.
4. Межі та режими використання історичних ареалів.

4.1. Основні принципи системи охоронного зонування території м. Ізюм

Зони охорони пам'яток є складовою частиною охоронного зонування як містобудівного засобу збереження культурної спадщини. До охоронного зонування, крім зон охорони пам'яток, належать території пам'яток.

Виходячи з наведеної вище класифікації території міста за ступенем історико-культурної цінності визначена така номенклатура територій і зон охорони пам'яток:

1. Території пам'яток.
2. Комплексні охоронні зони.
3. Охоронні зони дискретно розташованих пам'яток.

4. Зони регулювання забудови I і II категорії, як комплексів пам'яток історичного середмістя, районів ІЗОСу та Ізюм-Залізничний вокзал, так і дискретно розташованих пам'яток.

5. Зона охорони археологічного культурного шару.

6. Зона охоронюваного ландшафту.

Згідно з чинним законодавством ці території спеціально виділяються з метою захисту традиційного характеру середовища окремих пам'яток, комплексів (ансамблів). При визначенні номенклатури, меж і режимів використання територій зон охорони пам'яток ми керувались такими засадами: зони охорони пам'яток, зокрема комплексні, визначались, виходячи з наявності в місті пам'яток архітектури національного значення, пам'яток архітектури, археології, історії, монументального мистецтва місцевого значення, взятих на державний облік відповідно до законодавства. При цьому також враховувались добрий стан збереження традиційного середовища частини історичного центру та історичних районів, що сформувались на початку – у середині ХХ ст., а також територіальне розміщення об'єктів культурної спадщини, що пропонуються до взяття на державний облік за видом «архітектура», значної історичної забудови, наявність в значній мірі збереженого історичного розпланування усєї історичної частини міста.

Територія пам'ятки - це земельна ділянка, на якій розташована пам'ятка і яка пов'язана з нею історично і функціонально та забезпечує її збереження і функціонування як об'єкта культурної спадщини.

Території пам'яток належать до земель історико-культурного призначення (визначаються відповідно до чинного законодавства).

Охоронна зона – територія, що виділяється для збереження найближчого середовища пам'ятки, головним чи суттєвим елементом якого вона є, а також для створення оптимальних умов огляду пам'ятки, забезпечення належного її функціонування, охорони від вібрацій, забруднень, затоплення, підтоплення та інших негативних техногенних і

природних впливів. Для забезпечення збереження окремо розташованих пам'яток культурної спадщини та їх найближчого оточення встановлюються охоронні зони для кожної з них. Режим використання території, встановлений у цих зонах, має забезпечити фізичне збереження, сприятливе візуальне сприйняття пам'яток, їх доцільне використання, впорядкування (благоустрій) території.

Комплексна охоронна зона встановлюється з метою охорони й доцільного використання неповторного архітектурно-містобудівного утворення. Комплексна охоронна зона створюється як зона спеціального режиму охорони і використання найбільш цінних з історико-архітектурного та містобудівного погляду територій для збереження їх індивідуального образу.

Така комплексна система охорони, на відміну від дисперсної (коли визначається багато охоронних зон – для кожної пам'ятки окремо), дозволяє зберегти цілісність і неповторність всього історичного середовища, тобто – традиційний характер середовища, як це вимагається чинним законодавством.

У м. Ізюм визначено **чотири комплексні охоронні** зони: для пам'яток північної частини історичного центру міста, південної частини історичного центру та Меморіального комплексу на горі Кременець, пам'яток вздовж просп. Незалежності та комплексу пам'яток селища залізничників.

При визначенні зон охорони, як комплексної, так і дисперсних, враховувалися добрий стан збереження традиційного середовища окремих ділянок історичного центру та селища залізничників початку – середини ХХ ст., значна концентрація пам'яток архітектури, історії та монументального мистецтва, територіальне розміщення об'єктів культурної спадщини, що пропонуються до взяття на державний облік за видом «архітектура», значної історичної забудови, наявність в значній мірі збереженого історичного розпланування історичної частини міста, а також розлога зона візуального впливу Преображенського та Вознесенського соборів, Хрестовоздвиженської

церкви та Меморіального комплексу на честь воїнів-визволителів на горі Кременець.

Окрім того, окрема охоронна зона діаметром 50 м встановлена навколо пам'ятки археології Кургану №7, розташованого на північній околиці міста.

Зони регулювання забудови – це території, які оточують комплексну охоронну зону і охоронні зони окремо розташованих пам'яток, або прилягають до них. Ці зони призначені для збереження традиційного характеру середовища, тобто історично сформованої структури міста, закріплення в ній і в ландшафті провідного значення пам'яток архітектури (архітектурних акцентів і містобудівних домінант), для збереження масштабних співвідношень в розплануванні й забудові, забезпечення архітектурної єдності нових будівель з історично сформованим середовищем.

На території міста нами визначено дві зони регулювання забудови – **I-ї категорії (суворого регулювання забудови)** та **II-ї категорії (загального регулювання забудови)** з відповідним режимом використання території. *Зона регулювання забудови I категорії* встановлена навколо комплексних охоронних зон пам'яток історичного центру міста (у т.ч. розташованих на горі Кременець), селища ІЗОС. Подібна зона визначена навколо комплексної охоронної зони пам'яток селища залізничників. Обидві складаються з кількох ділянок, однак мають єдиний режим використання. До цієї зони віднесені ділянки, які безпосередньо прилягають до комплексних або дисперсних зон охорони, на яких добре збереглось історичне розпланування і частково історична забудова, на які поширюється зона візуального впливу найбільш цінних з точки зору формування архітектурно-просторової композиції історичного центру міста пам'яток архітектури – культових споруд. Подібна зона визначена навколо зони охорони пам'ятки архітектури національного значення Вознесенського собору в історичній місцевості Піски – однак у цьому випадку історична забудова в оточенні пам'ятки збереглась погано, більше того, тут спостерігається значна кількість дисонуючих споруд, що вимагає санації даної території; до елементів

збереженого традиційного середовища можна віднести лише частково розпланування та традиційний тип забудови – переважно одноповерховий садибний; при цьому візуальний вплив об'єкту значний, високий виразний силует собору має сприймається з далеких відстаней, є безумовною домінантою історичної місцевості Піски і однією з візитівок м. Ізюм. Тож метою встановлення зон регулювання забудови I і II категорії було закріплення у середовищі провідної ролі Вознесенського собору, збереження цінних панорам, візуальних точок та вісей розкриття на нього, впорядкування оточуючої його території.

Історична частина Ізюму розташована в петлі русла річки Сіверський Донець, частково у її долині, частково у підніжжя гори Кременець, частково на зазначеній горі (нагірне укріплення). Сама гора є безумовною містобудівною домінантою; її абрис, річкове плесо виступають у більшості міських панорам, становлячи єдиний природно-архітектурний комплекс з розпланувальним каркасом та історичною забудовою середмістя, є складовою його архітектурно-просторової композиції.

Окрім того, з терас схилів гори, її верхів'їв відкриваються найбільш цінні з естетичної та історичної точки зору панорами на річкову долину Сіверського Донця, меандр річки, історичну частину міста та окремі пам'ятки, перш за усе домінанти та акценти. Тому згадані вище схили гори, річкове узбережжя, що прилягають до забудови історичної частини міста, віднесено до *зони охоронюваного ландшафту*.

Зона охорони археологічного культурного шару – топографічно визначена територія чи водні об'єкти, в яких містяться археологічні об'єкти культурної спадщини або можлива їх наявність.

У м. Ізюм визначена зона охорони археологічного культурного шару з єдиним режимом використання, яка встановлена навколо щойно виявлених об'єктів культурної спадщини за видом «археологія» та об'єктів, що пропонуються до взяття на облік за видом «археологія».

На території міста існує збереглося кілька *історичних кладовищ*. Вони не мають спеціального пам'яткоохоронного статусу і охороняються у відповідності до Закону України «Про поховання та похоронну справу».

У м. Ізюм пропонується визначити один *історичний ареал*, який охоплює історичну частину міста в межах кін. XVII – поч. XX ст., де в значній мірі збереглося історичне розпланування, запроваджене генеральним планом 1786 р., частково архітектурно-просторова композиція, яка складалась протягом кін. XVII - поч. XX ст., спостерігається найбільша концентрація пам'яток (у тому числі дві з них мають статус пам'яток архітектури національного значення – Преображенський собор та Хрестовоздвиженська церква) та об'єктів культурної спадщини. Саме з цієї території розпочався безперервний розвиток міста, який триває до цього часу, тобто в містобудівній історії Ізюму це є найбільш давно освоєна ділянка. В межах запропонованого історичного ареалу знаходиться основний громадський простір міста – площі Центральна та Джона Леннона, вул. Соборна.

4.2. Межі територій пам'яток та режими їх використання

Території пам'яток	Опис меж територій	Опис режимів використання територій
<p><i>Робітничий клуб тепловозремонтного заводу, 1926 р., вул. Заводська, 3;</i></p>	<p>На південному сході – вздовж пішохідної доріжки; на південному заході та північному заході – вздовж металевого парканчика; на північному заході – вздовж фасаду будівлі спортивного комплексу.</p>	<p>Забезпечується: 1. фізичне збереження пам'ятки, утримання у належному технічному стані; 2. сприятливий для пам'ятки гідрологічний режим, пожежна безпека, захист від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів; Забороняється: 1. будь-яка містобудівна діяльність, яка не пов'язана з реставрацією, музеєфікацією та реабілітацією пам'ятки, прокладенням чи реконструкцією інженерних мереж, необхідних для її функціонування;</p>
<p><i>Народний будинок, 1910-і рр., Будинок, у якому в лютому 1918 р. відбувся перший повітовий з'їзд Рад, вул. Старопоштова, 39</i></p>	<p>З півночі – вздовж Георгіївського провулку; з сходу та півдня – вздовж фасадів будинку № 39; з півночі – по периметру дворової території та тильним фасадам внутрішньо квартальної забудови до провулку Георгіївського.</p>	<p>2. проводити нове будівництво та роботи, що можуть зашкодити пам'ятці; 3. розміщення на пам'ятці та її території реклами і МАФів. Дозволяється: 1. реставрація і реабілітація пам'ятки без збільшення її висотних параметрів, проведення поточних ремонтів та робіт з улаштування ефективної гідроізоляції фундаментів та стін пам'ятки; 2. прокладання та обслуговування інженерних мереж за умови дотримання трас уже існуючих комунікацій, а також глибини їх залягання.</p>

<p><i>Будинок житловий, 1926 р., вул. Заводська, 60;</i></p>	<p>На сході - вздовж проїзду до вул. Залізничної; на півдні – вздовж вул. Заводської; на заході та півночі – вздовж огорожі навколо городів.</p>	<p>Забезпечується: 1. фізичне збереження пам'ятки, утримання у належному технічному стані; 2. збереження розпланування та історичного упорядження (благоустрою); 3. сприятливий для пам'ятки гідрологічний режим, пожежна безпека, захист від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів; Забороняється: 1. проводити нове будівництво та роботи, що можуть зашкодити пам'ятці;</p>
<p><i>Будинок житловий, 1913 р., вул. Заводська, 66;</i></p>	<p>На півдні – вздовж вул. Заводської; на заході – вздовж вул. Київської; на півночі та сході – вздовж паркану навколо прибудинкової території.</p>	<p>2. будь-яка містобудівна діяльність, яка негативно впливає на стан об'єктів культурної спадщини, зведення нових будинків і споруд, які негативно впливають на композиційну значущість пам'яток; 3. розміщення на пам'ятці та її території реклами і МАФів. Дозволяється: 1. проведення робіт з реставрації і реабілітації пам'ятки, проведення поточних ремонтів;</p>
<p><i>Всехсвятська церква (Вознесенський собор), I пол. XIX пол., вул. Московська, 30;</i></p>	<p>Вздовж вул. Московської та по периметру огорожі навколо садиби № 30.</p>	<p>2. прокладання та обслуговування інженерних мереж за умови дотримання трас уже існуючих комунікацій, а також глибини їх залягання; 3. проведення робіт щодо упорядження та озеленення території за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини;</p>
<p><i>Гімназія, 1870-і рр., вул. Покровська, 34;</i></p>	<p>В межах прибудинкової території і проходить: зі сходу – вздовж вул. Покровської; з півночі, півдня та заходу – вздовж пішохідних доріжок.</p>	<p>4. реконструкція інших будівель і споруд на території без збільшення їх висотних параметрів та планувальних габаритів, а також компенсційне будівництво замість знесених малоцінних та дисгармонійних будівель у рамках проекту регенерації території відповідної пам'ятки.</p>

<p><i>Миколаївська церква (церква Воздвиження Хреста Господнього), 1809-1823 рр., вул. Соборна, 5;</i></p>	<p>По периметру парканів та огорожі навколо садиби № 5.</p>	
<p><i>Особняк, сер. XIX ст., вул. Соборна, 6;</i></p>	<p>В межах садиби № 6 по вул. Соборній.</p>	
<p><i>Будинок житловий, 1880-і рр., вул. Соборна, 31;</i></p>	<p>З заходу – вздовж вул. Соборної; з півночі – вздовж вул. Героїв-Чорнобильців; зі сходу – вздовж внутрішньоквартального проїзду; з півдня – вздовж огорожі та внутрішньоквартального проїзду.</p>	
<p><i>Преображенський собор, 1681-1685 рр., вул. Старопоштова, 20;</i></p>	<p>По периметру огорожі навколо садиби № 20.</p>	

<p><i>Реальне училище, 1882 р., Будинок, у якому в лютому 1918 р. відбулося засідання фракції більшовиків I повітового з'їзду Рад, вул. Старопоштова, 22;</i></p>	<p>З півночі та півдня – вздовж пішохідних доріжок парку; зі сходу – вздовж пішохідної доріжки парку та східної межі спортивного майданчика; з заходу – вздовж вул. Старопоштової.</p>	
<p><i>Будинок культури, 1936 р., пр. Незалежності, 63</i></p>	<p>Межа проходить вздовж доріжок по периметру озелененої території навколо будинку</p>	<p>Забезпечується: 1. фізичне збереження пам'ятки, утримання у належному технічному стані; 2. сприятливий для пам'ятки гідрологічний режим, пожежна безпека, захист від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів; Забороняється: 1. будь-яка містобудівна діяльність, яка не пов'язана з реставрацією, музеєфікацією та реабілітацією пам'ятки, прокладенням чи реконструкцією інженерних мереж, необхідних для її функціонування; 2. проводити нове будівництво та роботи, що можуть зашкодити пам'ятці; 3. розміщення на пам'ятці та її території реклами і МАФів. Дозволяється: 1. реставрація і реабілітація пам'ятки без збільшення її висотних параметрів, проведення поточних ремонтів та робіт з улаштування ефективної гідроізоляції фундаментів та стін пам'ятки; 2. прокладання та обслуговування інженерних мереж за умови дотримання трас уже існуючих комунікацій, а також глибини їх залягання.</p>

<i>Місце битви Володимира Мономаха з половцями 1111 р., вул. Закузнечна; Місце розташування дружини Ігоря Новгород-Сіверського 1185 р., вул. Закузнечна</i>		Режим для даних пам'яток не визначався, оскільки їх місце розташування визначено гіпотетично.
<i>Братська могила борців за владу Рад, 1919 р., 1923 р., пл. Джона Леннона;</i>	В межах впорядкованої території, на якій розташована пам'ятка	Заборонена будь-яка діяльність, що може зашкодити пам'ятці. Дозволяється лише реставрація, реконструкція (за проектами, погодженими у встановленому порядку), благоустрій.
<i>Могила радянського воїна Г.Ульянова, 1943 р., гора Крем'янець;</i>	По периметру бордюру, яким обнесено земляний насип.	
<i>Братська могила борців за владу Рад, 1919 р., гора Крем'янець;</i>	Визначена в межах прямокутного майданчика, на якому встановлено обеліск.	

<p><i>Пам'ятник робітникам приладобудівного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни, 1941-1945 рр., пр. Незалежності, 57</i></p>	<p>Межа проходить вздовж підніжжя сходів та периметру меморіальної стіни.</p>	
<p><i>Бюст двічі Героя Радянського Союзу А.К.Недбайла, 1949 р., вул. Київська;</i></p>	<p>Межа території проходить по периметру бордюру, яким обнесено прямокутний майданчик, в межах якого встановлено пам'ятник.</p>	<p>Заборонена будь-яка діяльність, що може зашкодити пам'ятці. Дозволяється лише реставрація, реконструкція (за проектами, погодженими у встановленому порядку), благоустрій. У разі, коли до території пам'ятки відноситься впорядкована ділянка, дозволяється проведення робіт щодо упорядкування та озеленення території за проектами, погодженими з органами охорони культурної спадщини.</p>
<p><i>Пам'ятник генерал-лейтенанту П.В.Волоху, 1943 р., 1950 р.</i></p>	<p>Межа території проходить по периметру прямокутного, облицьованого гранітними плитками майданчика, в межах якого встановлений пам'ятник.</p>	
<p><i>Залишки Ізюмської фортеці, 1681 р., гора Крем'янець</i></p>	<p>Територія пам'ятки визначена по підніжжю збережених фрагментів земляних валів фортеці.</p>	<p>Забезпечується: 1. фізичне збереження пам'ятки, утримання в належному технічному стані; 2. сприятливий для пам'ятки гідрологічний режим, захист від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;</p>

		<p>Забороняється: будь-яка містобудівна діяльність, яка не пов'язана з реставрацією, музеєфікацією та реабілітацією пам'ятки.</p> <p>Дозволяється: реставрація і реабілітація пам'ятки, влаштування ефективної гідроізоляції та протизсувних робіт, благоустрій (за проектами, погодженими у встановленому порядку).</p>
<p><i>Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів-визволителів, 1941-1943 рр., південно-східна частина гори Крем'янець</i></p>	<p>Враховуючи, що складова зазначеного комплексу – Братська могила радянських воїнів, розташована окремо на значному віддаленні від інших складових, територія для них визначається окремо.</p> <p>Братська могила радянських воїнів – територія пам'ятки визначена по периметру бордюру, яким обнесено територію навколо могильного насипу та пам'ятника.</p> <p>Могила невідомого воїна та Монумент «Атака». Територія пам'ятки визначена: з півночі, заходу</p>	<p>Забезпечується: 1. фізичне збереження як комплексу в цілому, так і окремих його складових, утримання в належному технічному стані; 2. сприятливий для пам'ятки гідрологічний режим, захист від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;</p> <p>Забороняється: будь-яка містобудівна діяльність, яка не пов'язана з реставрацією, музеєфікацією та реабілітацією пам'ятки; благоустроєм її території</p> <p>Дозволяється: реставрація і реабілітація пам'ятки, влаштування ефективної гідроізоляції та протизсувних робіт, благоустрій (за проектами, погодженими у встановленому порядку).</p>

	та сходу – вздовж верхньої кромки плато, з півдня – по прямій, від східної до західної доріжки, що ведуть до майданчика на плато.	
<i>Братська могила, 1942-1943 рр., вул. Північна, кладовище;</i>	Межа проходить по периметру бордюру, яким обнесено могильний насип	Заборонена будь-яка діяльність, що може зашкодити пам'ятці. Дозволяється лише реставрація, реконструкція (за проектами, погодженими у встановленому порядку), благоустрій.
<i>Могила капітана В.В. Басова та техника-лейтенанта В.Ф.Сердюка, 1942 р., вул. Шекспіра, кладовище</i>	В межах огорожі навколо могили	
Поселення Ізюм	У межах, що визначені картографічним матеріалом. Орієнтовно межі проходять від вул. Спортивної по пров. Спортивному до просп. Незалежності. Від просп. Незалежності через промислову зону до Заводського парку та далі до пров. Тихий. Від пров.	Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» (далі – Закон) пам'ятки археології перебувають виключно в державній власності. Пам'ятки археології містяться в наземних і підземних обсягах та нерозривно пов'язані із землею. Землі, на яких розташовані пам'ятки археології, перебувають у державній власності. Однак, при встановленні режиму використання даної пам'ятки враховується, що на момент набуття об'єктом – поселення Ізюм, статусу пам'ятки землі, які займає об'єкт, відповідно чинного законодавства, перебували у приватній та

	<p>Тихий по вул. Г.Жуковського через гору Кременець до вул. Старопоштової. Від вул. Старопоштової перетинає вул. Верхньо-Крем'янецьку та Крем'янецький квартал до р. Сіверський Донець та далі 600 м вздовж річки. Від р. Сіверський Донець до вул. Петруковича до вул. Леваневського. Від вул. Леваневського, перетинаючи вул. Переяславську, Гастело, Чехова до вул. Рокосовського. Вздовж вул. Рокосовського до вул. Л.Александрової та далі перетинає площу Гончарівську, вул. З. Космодем'янської до вул. Ентузіастів. Від вул. Ентузіастів через шосе М03, Е40 до північної частини картодрому та</p>	<p>комунальній власності та у подальшому не були викуплені (витребувані) у державну власність як того вимагає Закон.</p> <p>Забезпечується: Збереження пам'ятки по всій площі та глибині залягання культурного шару. Не перешкоджання будь-яким роботам з виявлення, обліку та вивчення археологічних об'єктів або предметів. Вільний доступ на територію пам'яток археології для представників органу охорони культурної спадщини Фізична і юридична особа, у користуванні або володінні якої знаходиться пам'ятка/частина пам'ятки зобов'язана: вжити заходи для запобігання загрозі знищення, руйнування, пошкодження пам'ятки за власні кошти та за погодженням з органом охорони культурної спадщини; підтримувати пам'ятку в належному стані за власні кошти; забезпечити збереженість пам'яток на землях, якими вони користуються; використовувати пам'ятку відповідно до охоронного договору, який укладається з відповідним органом охорони культурної спадщини. Проведення будь-яких робіт на пам'ятці здійснюється лише за дозволом відповідного органу охорони культурної спадщини.</p> <p>Забороняється: Проведення будь-яких робіт на пам'ятці без дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини. Містобудівні чи ландшафтні перетворення, будівельні,</p>
--	---	--

	<p>через вул. Зарічну до вул. Лугова. Від вул. Лугова через вул. Бугристу до вул. Сумської та далі до вул. Червоногірської. Від вул. Червоногірської через вул. М.Петренка, вул. Чумацька, пров. Фруктовий, вул. Басейну, вул. П'єра Береговуа до вул. Павлова та далі по вул. С. Тюленіна через вул. Загородня, вул. Шкільна до лісового масиву та пров. Загороднього. Від пров. Загороднього до вул. Московська вздовж пров. Партизанський через вул. І. Мирошниченка, вул. Чкалова, вул. Балаклійську до закінчення пров. Криничного. Від пров. Криничного через р. Мокрий Ізюмець, вздовж пров. Генерала Недбайла та площі Револуції далі по провулку Північному через</p>	<p>земляні роботи, прокладання інженерних мереж та інші роботи, які порушують ґрунтовий покрив без проведення наукового археологічного дослідження.</p> <p>Змінювати призначення пам'ятки, її частин та елементів;</p> <p>Передавати пам'ятку, частину пам'ятки у приватну та комунальну власність;</p> <p>Передавати пам'ятку/ частину пам'ятки у користування чи управління без погодження з відповідним органом охорони культурної спадщини. Проекти землеустрою щодо відведення земельних ділянок погоджуються відповідним органом охорони культурної спадщини (згідно чинного законодавства).</p> <p>Дозволяється:</p> <p>Проведення будівельних, меліоративних, шляхових, земляних та інших робіт за умови обов'язкового здійснення перед зазначеними роботами наукового археологічного дослідження пам'ятки. Фінансування означених наукових археологічних досліджень здійснюється за рахунок замовника робіт.</p> <p>Проведення робіт з консервації, музеєфікації пам'ятки/ частини пам'ятки, за проектами, погодженими у встановленому порядку.</p> <p>Здійснення наукових археологічних досліджень.</p> <p>Збереження недоторканих (резервних) ділянок культурного шару для їх дослідження у майбутньому.</p> <p>Здійснювати роботи із благоустрою території, проведення сільськогосподарських робіт з порушенням ґрунтового</p>
--	--	---

	<p>вул. Північну, вул. О. Матросова, вул. Генерала Недбайла та вздовж вул. Суворова до пров. Гайдара. Вздовж пров. Гайдара через пров. Суворова до вул. Ломоносова. Далі вздовж р. Сухий Ізюмець, залізничний вокзал та пров. Сухий Ізюмець через вул. Некрасова до вул. Горького та далі до парку «Залізничник» та вздовж вул. Суходольської та Європейської до р. Мокрий Ізюмець. Далі через вул. Московську, вул. Степана Разіна, пров. Червоногірський до вул. Зарічна. Від вул. Зарічна через пров. Володимира Мономаха до вул. Замостянська та далі вздовж вулиці через р. Сіверський Донець вздовж пров. Зарічного через вул. Першотравневу, вул.</p>	<p>покриву не глибше 40 см (без проведення наукового археологічного дослідження). Виконання протизсувних заходів, за умови обов'язкового проведення перед зазначеними роботами наукового археологічного дослідження. Прокладання та обслуговування інженерних мереж за умови дотримання трас уже існуючих комунікацій, а також глибини їх залягання (без проведення наукового археологічного дослідження). Ремонт та обслуговування існуючих автомобільних шляхів, тротуарів та алей за умови збереження глибини їх залягання (без проведення наукового археологічного дослідження). Проведення будівельних робіт без порушення ґрунтового покриву (без проведення наукового археологічного дослідження). У виняткових випадках дозволяється виконувати термінові аварійні роботи існуючих інженерних мереж, без дозволу органу охорони культурної спадщини, однак з подальшим повідомленням останнього. Зазначені аварійні роботи не стосуються прокладання нових шляхів існуючих та проектних інженерних мереж. Проведення туристичних екскурсій.</p>
--	--	---

	<p>Харківську, вул. Лубченка до пров. Айвазовського. Від пров. Айвазовського вздовж східної околиці міста до перехрестя вул. Муравської та пров. Фізкультурного і далі через пров. Подворський, Нагайський, Колодязний, Малоподвірський до вул. Малоподвірської. Від вул. Малоподвірської вздовж східної околиці міста до вихідної точки.</p>	
Курган №7	<p>У межах, що визначені картографічним матеріалом</p>	<p>Забезпечується: Збереження пам'ятки по всій площі та глибині залягання культурного шару. Утримання території пам'ятки у належному порядку, в тому числі не допускається заліснення.</p> <p>Забороняється: Проведення будь-яких робіт на пам'ятці, які пов'язані із порушенням ґрунтового покриву, в тому числі тих, що здійснюються за допомогою сільськогосподарської техніки (окрім наукового археологічного дослідження).</p> <p>Дозволяється: Здійснення наукових археологічних досліджень. Проведення робіт з консервації, музеєфікації пам'ятки/</p>

		<p>частини пам'ятки, за проектами, погодженими у встановленому порядку.</p> <p>Здійснювати роботи із благоустрою території без проведення земляних робіт.</p> <p>Проведення туристичних екскурсій.</p>
--	--	--

4.3.1. Межі та режими використання комплексних охоронних зон пам'яток

Охоронні зони	Шифр охоронних зон	Опис меж територій	Опис режимів використання територій
<i>Комплексна охоронна зона пам'яток північної ділянки історичного центру міста</i>	(КОЗ I)	Від нового пішохідного мосту перетинаючи вул. Першотравневу, вздовж північно-західної межі спортивного майданчика, перетинаючи вул. Покровську до вул. Хлібозаводської; вздовж тильних меж ділянок по прямій на південь, до вул. Кленової; по вул. Кленовій на захід, до проїзду між будинками № 17 та № 19; вздовж проїзду та тильних меж садіб № 17 та № 19 до перетину з вул. Соборною;	Забезпечується: 1. Необхідні для збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини гідрогеологічні умови, захист від зсувів, динамічних впливів, пожежна безпека та інші фактори; 2. Збереження існуючої просторово-розпланувальної системи, сформованих ліній забудови. 3.Збереження існуючого характеру забудови, її параметрів. 4.Збереження композиційної єдності містобудівних комплексів, історично сформованої щільності забудови, парцеляції, історичних елементів благоустрою. 5. Збереження домінантної ролі Преображенського собору, Хрестовоздвиженської церкви, монументу «Атака» на горі Крем'янець; акцентної ролі Жіночої гімназії, Реального училища, Народного дому, Земської управи, кінотеатру «Спартак». 6. Збереження та благоустрій скверів на колишній пл. Соборній та пл. Центральній 7. Збереження курдонерів перед історичними громадськими

	<p>по вул. Соборній на південь, до північного фасаду будинку № 24; вздовж північного фасаду будинку № 24, західного фасаду будинку № 22 та дворових фасадів № 23 та № 18 до вул. Героїв-Чорнобильців; вздовж східного та південного фасадів будинків № 16 до проїзду між будинками № 14 та № 16; вздовж проїзду, оминаючи будинок № 16а, на захід до доріжки, що веде вздовж берегової лінії; по доріжці, що веде вздовж берегової лінії та вул. Першотравневій, з включенням території пам'ятного знаку битви Володимира Мономаха з половцями до вихідної точки.</p>	<p>спорудами, внутрішньоквартальних зелених зон.</p> <p>Забороняється: 1. будь-яка містобудівна діяльність, яка негативно впливає на стан об'єктів культурної спадщини;</p> <p>2. зміни історичного розпланування;</p> <p>3. прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини об'єктів культурної спадщини або гідрологічний режим території, встановлення повітряних ліній електромереж і великогабаритних трансформаторних пунктів.</p> <p>4. будівництво промислових, великогабаритних господарських об'єктів.</p> <p>5. перевищення новобудовами і надбудовами висоти пам'яток та прилеглої традиційної забудови, порушення існуючих масштабних співвідношень у забудові.</p> <p>7. розміщення зовнішньої реклами (великоформатних рекламних засобів – білбордів, сітілайтів, відеобордів, беклайтів, призм і т.п.) та малих архітектурних форм, що порушують характер історичного середовища і заважають огляду пам'яток.</p> <p>8. у межах охоронної зони забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідних органів охорони культурної спадщини.</p> <p>Дозволяється: 1. Проведення ремонтно-реставраційних та реабілітаційних робіт в охоронній зоні на пам'ятках та об'єктах культурної спадщини, які виконуються відповідно до вимог чинного законодавства, державних стандартів, норм та правил.</p> <p>2. Проведення поточних та капітальних ремонтів існуючих історичних</p>
--	---	---

			<p>будинків, що відносяться до категорій значної та рядової забудови, без змін будівельних габаритів об'єктів, форм дахів, завершень та матеріалів зовнішнього оздоблення фасадів.</p> <p>3. Санація внутрішніх територій кварталів від малоцінної утилітарної забудови.</p> <p>4. Компенсаційне будівництво замість втрачених або малоцінних будівель, на вільних від забудови ділянках. Нові складові забудови повинні мати мінімальні безпосередні впливи на існуючий характер історичного середовища. Об'ємні параметри та архітектура об'єктів нового будівництва мають повністю підпорядковуватися контексту оточуючого середовища.</p> <p>5. Розміщення зовнішньої реклами, тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності та малих архітектурних форм, що не порушують характер історичного середовища і не заважають огляду пам'яток.</p> <p>5. Нові об'єкти мають підтримувати контекст традиційного середовища – висоту, масштаб, членування, колористичне рішення. В історичних кварталах вони підпорядковуються існуючим масштабам та масштабності оточуючого середовища, особливо в тому, що стосується об'єму та висоти будівель, форм дахів, завершень.</p> <p>6. Розміщувати об'єкти нового будівництва замість малоцінних, втрачених споруд та на вільних від забудови ділянках з дотриманням обмежень щодо висоти та габаритних розмірів в плані, а саме:</p> <p>- на території Комплексної охоронної зони пам'яток північної ділянки історичного центру міста гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 10 м від рівня денної поверхні</p>
<p>Комплексна охоронна зона пам'яток південної ділянки історичного центру міста та Меморіального комплексу на честь</p>	<p>(КОЗ II)</p>	<p>Від вул. Донця-Захаржевського на схід, вздовж тильних меж садиб № 8, № 10 та № 46 до вул. Соборної; від вул. Соборної на схід, вздовж північного фасаду будинку №1 та пішохідної доріжки до вул. Покровської; по вул. Покровській на північ, до кута садиби №31;</p>	

<p>загиблих воїнів-визволителів на горі Крем'янець</p> <p>Частково порушене історичне середовище, провідний характер якого визначається історичною житловою та адміністративною забудовою висотою однієї поверхні з наявними висотними історичними домінантами – культовими спорудами, природною домінантою –</p>	<p>вздовж південної межі садиб № 31 та 33 до підніжжя схилу; вздовж підніжжя схилу на південь, до перетину з пров. Красноярським; по пров. Красноярському до перетину з вул. Пушкінською; по вул. Пушкінській на захід, до перетину з вул. Покровською; по вул. Покровській на південь, до перетину з вул. Васильківського; по вул. Васильківського та вздовж проїзду на захід, оминаючи з півночі будинок № 47 до перетину з вул. Соборною; по вул. Соборній на південь, до перетину з пров. Соборним; від перетину вул. Соборної та провулку Соборного на захід, вздовж площі Джона Леннона до північного кута будинку № 16; вздовж</p>	<p>землі (2 поверхи);</p> <p>- на території Комплексної охоронної зони пам'яток південної ділянки історичного центру міста та Меморіального комплексу на честь загиблих воїнів-визволителів на горі Кременець гранична висота нових будівель і споруд не повинна перевищувати 13 м від рівня денної поверхні землі (3 поверхи); при цьому забудова вздовж вул. Старопоштової має здійснюватись з відступом не менше 10-15 м від червоних ліній, а на схилах гори Кременець будівництво заборонено взагалі;</p> <p>- щодо вже існуючих об'єктів, висота яких перевищує висотні параметри, запропоновані для нової забудови в даній зоні, можливе проведення ремонтних робіт з їх модернізації: заміна плоских дахів на горищні (без влаштування мансардних поверхів), заміна форм та конфігурацій існуючих дахів з метою підвищення їх експлуатаційних якостей (без влаштування додаткових мансардних поверхів), комплексне утеплення фасадів, їх тинькування, фарбування, заміна вікон.</p> <p>7.Добудови до історичних значних та рядових будинків можливі лише на внутрішніх квартальних ділянках, якщо ці доповнення не будуть сприйматися з вулиць.</p> <p>9.Проведення благоустрою вулиць та прибудинкових територій.</p> <p>10.Усунення будівель, зелених насаджень, які порушують традиційний характер історичного середовища і візуальне розкриття пам'яток.</p> <p>11.Проведення робіт з ремонту вуличної мережі (відновлення та ремонт деформованих профілів та покриття проїжджих частин</p>
--	---	--

<p>горою Кременець та розташованим на ній меморіальним комплексом</p>	<p>чолових фасадів будинків № 16, № 12, № 8 та огорожі до перетину з вул. Гагаріна; вздовж західної межі кладовища, з включенням території братських могил меморіального комплексу до перетину з вул. Крутою; вздовж підніжжя гори Кременець та дороги на південь, до перетину з пров. Толстого; по пров. Толстого на захід та по прямій на південь, вздовж фасаду промислової споруди та по рельєфу на захід, перетинаючи автотрасу М-03 (Е 40) до огорожі складських приміщень; вздовж огорожі складських приміщень та по рельєфу на північ, до вул. Старопоштової; по вул. Старопоштової на північ, до перетину з провулком</p>	<p>вулиць та тротуарів), робіт з реконструкції інженерних мереж та комунікацій, приладів зовнішнього освітлення.</p> <p>12. Розміщення зовнішньої реклами, тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності та МАФів за умови, якщо дані конструкції та споруди не спотворюватимуть традиційне середовище, не перекриватимуть основні видові точки, вісі та фронти на пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва.</p> <p>13. Проектні пропозиції щодо сучасних втручань (архітектурні та містобудівні перетворення) в історичне середовище мають виконуватись на підставі історико-архітектурних та містобудівних досліджень традиційного середовища, всебічного аналізу та оцінки культурного та візуального впливу нових об'єктів на успадкований характер історичного середовища. Зазначені вище історико-архітектурні та містобудівні дослідження мають містити обґрунтування щодо місце розташування, архітектурного і кольорового вирішення, висотних та об'ємних параметрів, які б підтверджували гармонійне поєднання об'єкта будівництва чи реконструкції з традиційним середовищем пам'ятки, вписання в архітектурно-просторову композицію, основним або важливим елементом якої є пам'ятка. Матеріали згаданих вище досліджень можуть бути складовою частиною передпроектних пропозицій та містобудівних розрахунків, проектів будівництва, реконструкції і містити ілюстративну і графічну складові – візуалізацію, розгортки, панорами тощо.</p> <p>Проектна документація в обов'язковому порядку підлягає</p>
---	--	---

		Західним; по провулку Західному та вздовж огорожі лікарні на північ, до пров. Георгіївського; по пров. Георгіївському, вул. Кременецькій та вул. Залікарняній на північ до перетину з вул. Старопоштовою; від вул. Старопоштова вздовж східної межі території автовокзалу до вул. Донця-Захаржевського; по вул. Донця-Захаржевського на північ, до тильних меж садиб № 8, № 10 та № 64.	погодженню у відповідних органах охорони культурної спадщини - на північній та південній ділянці історичного центру – в центральному органі охорони культурної спадщини, на території селища ІЗОС – в місцевому органі охорони культурної спадщини.
<i>Комплексна охоронна зона Пам'ятника робітникам приладобудівного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної</i>	(КОЗ III)	Від провулку Толстого (вихідна точка) на південь, вздовж чолових (західних) фасадів будівлі загальноосвітньої школи та пішохідної доріжки до пров. Нижньо-Садового; по пров. Нижньо-Садовому до пр. Незалежності; по проспекту Незалежності на	

<p><i>війни та Будинку культури по пр. Незалежності</i></p>		<p>північ, з включенням майданчика перед Будинком культури, до перетину з пров. Толстого; по пров. Толстого на схід до вихідної точки.</p>	
<p><i>Комплексна охоронна зона пам'яток залізничного селища: Робітничого клубу тепловозоремонтного</i></p>	<p>(КОЗ IV)</p>	<p>Від перетину вул. Київської та Залізничної на схід по вул. Залізничній та проїзду до перетину з вул. Пролетарською; по вул. Пролетарській на схід та вздовж проїзду на південь до перетину з вул. Заводською; по вул.</p>	<p>Забезпечується: 1. необхідні для збереження пам'яток та об'єктів культурної спадщини гідрогеологічні умови, захист від зсувів, динамічних впливів, пожежна безпека та інші фактори; 2. Збереження існуючої просторово-розпланувальної системи, сформованих ліній забудови. 3.Збереження існуючого характеру забудови, її параметрів. 4.Збереження композиційної єдності містобудівних комплексів, історично сформованої щільності забудови, парцеляції, історичних елементів благоустрою.</p>

<p><i>заводу, житлового будинку по вул. Заводська, 60, житлового будинку по вул. Заводська, 66; Бюста двічі Героя Радянського Союзу А.К. Недбайла</i></p> <p>Частково порушене історичне середовище залізничного селища, сформованого у 1910-1930-і рр., провідний характер якого визначається історичною житловою</p>		<p>Заводській на схід до проїзду між садибами № 44 та № 46; з включенням території садиби № 46 на захід до перетину з пров. Заводським; вздовж пров. Заводського та ґрунтової доріжки на захід до вул. Київської; по вул. Київській до перетину з вул. Залізничною.</p>	<p>5. Збереження домінантної ролі Робітничого клубу, акцентної – житлових будинків-пам'яток та бюсту А. Недбайла. 6. Збереження оптимальних умов візуального сприйняття пам'яток. 7. Збереження паркової зони навколо Робітничого клубу, її благоустрій.</p> <p>Забороняється: 1. будь-яка містобудівна діяльність, яка негативно впливає на стан об'єктів культурної спадщини; 2. прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини об'єктів культурної спадщини або гідрологічний режим території; 3. будівництво промислових об'єктів. 4. перевищення новобудовами і надбудовами висоти пам'яток та прилеглої традиційної забудови, порушення існуючих масштабних співвідношень у забудові. 5. у межах охоронної зони забороняються містобудівні, архітектурні чи ландшафтні перетворення, будівельні, меліоративні, шляхові, земляні роботи без дозволу відповідних органів охорони культурної спадщини.</p> <p>Дозволяється: 1. Проведення ремонтно-реставраційних та реабілітаційних робіт в охоронній зоні на пам'ятках та об'єктах культурної спадщини, які виконуються відповідно до вимог чинного законодавства, державних стандартів, норм та правил. 2. Проведення поточних та капітальних ремонтів існуючих історичних будинків без змін будівельних габаритів об'єктів, форм дахів, завершень та матеріалів зовнішнього оздоблення фасадів. 3. Розміщення об'єктів нового будівництва замість малоцінних споруд, на вільних від забудови ділянках, надбудова малоцінних</p>
--	--	---	--

<p>забудовою висотою один-три поверхи</p>			<p>споруд з дотриманням обмежень щодо висоти та розмірів у плані. Висота нових або надбудованих споруд не повинна перевищувати 10 м від рівня денної поверхні землі до гребня даху (2 поверхи з мансардою).</p> <p>4.Проведення робіт з ремонту вуличної мережі (відновлення та ремонт покриття проїжджих частин та тротуарів), робіт з реконструкції інженерних мереж та комунікацій, приладів зовнішнього освітлення.</p> <p>5.Усунення будівель, зелених насаджень, які порушують візуальне розкриття пам'ятки.</p> <p>6. Розміщення зовнішньої реклами, тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності та МАФів за умови, якщо дані конструкції та споруди не спотворюватимуть традиційне середовище, не перекриватимуть основні видові точки, вісі та фронти на пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва.</p> <p>7. Проектна документація щодо зведення новобудов, реконструкції зі збільшенням габаритних та висотних параметрів уже існуючих об'єктів в обов'язковому порядку підлягає погодженню у відповідних органах охорони культурної спадщини – місцевому пам'яткоохоронному органі.</p>
---	--	--	---

4.3.2. Охоронні зони окремих пам'яток

Охоронні зони окремих пам'яток	Опис меж території	Режими використання
<p>Всесвятської церкви (Вознесенського собору), I пол. XIX ст., вул. Московська, 30</p>	<p>Від вул. Московська на північ по пров. Московському до перетину з вул. І. Мірошніченка; від перетину провулку Московського та вул. І. Мірошніченка на південний схід по вул. І. Мірошніченка до перетину з вул. Лермонтова; від перетину вул. І. Мірошніченка та вул. Лермонтова на північ по вул. Лермонтова та на південь по пров. Лермонтова до південної межі садиби № 11; вздовж південних меж садиб № 11 та № 13 до берегової лінії р. Мокрий Ізюмець; вздовж берегової лінії р. Мокрий</p>	<p>Забезпечується: 1. Збереження містобудівної домінуючої ролі пам'ятки в оточуючому середовищі. 2. Збереження оптимальних умов візуального сприйняття пам'ятки. 3. Сприятливі для пам'ятки умови гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захист від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів. 4. Збереження традиційного, переважно малоповерхового, характеру оточуючої садибної забудови, червоних ліній. 5. Санація прилеглих ділянок (територія промислових підприємств) від дисонуючої забудови або зменшення її негативного впливу містобудівними засобами.</p> <p>Забороняється: 1. Будь-яка містобудівна діяльність, яка негативно впливає на стан об'єкта культурної спадщини. 2. Прокладання транспортних комунікацій, інженерних мереж, які порушують підземні частини об'єкту культурної спадщини або гідрологічний режим території. 3. Будівництво промислових об'єктів.</p> <p>Дозволяється: 1. Проведення ремонтно-реставраційних та реабілітаційних робіт на пам'ятці, які виконуються відповідно до вимог чинного законодавства, державних стандартів, норм та правил. 2. Проведення поточних та капітальних ремонтів існуючих</p>

	<p>Ізюмець до мосту та вул. Європейської; по вул. Європейській та вздовж тильних (південних) меж садиб на захід до вул. Московської; по вул. Московській на південь та вздовж тильних (західних) меж садиб на північний захід до вул. Чумацької; по вул. Чумацькій на захід до огорожі броварні; вздовж огорожі броварні на північ, вздовж тильних (південних) меж садиб на схід, та між садибами № 3 та № 5 на північ до вул. Криничної; по вул. Криничній на схід, до перетину з вул. Московською; по вул. Московській на північ, до перетину з пров. Московським.</p>	<p>будинків без змін будівельних габаритів об'єктів.</p> <p>3. Розміщення об'єктів нового будівництва замість малоцінних споруд, на вільних від забудови ділянках, надбудова малоцінних споруд з дотриманням обмежень щодо висоти та розмірів у плані, добудови до малоцінних споруд з тильного фасаду так, щоб прибудови візуально не сприймалися з вулиці. Висота нових або надбудованих споруд не повинна перевищувати 10 м від рівня денної поверхні землі до гребня даху (2 поверхи з мансардою).</p> <p>4. Проведення робіт з ремонту вуличної мережі (відновлення та ремонт покриття проїжджих частин та тротуарів), робіт з реконструкції інженерних мереж та комунікацій, приладів зовнішнього освітлення.</p> <p>5. Усунення будівель, зелених насаджень, які порушують візуальне розкриття пам'ятки.</p> <p>6. Санація внутрішніх територій садибних ділянок від малоцінної утилітарної забудови.</p> <p>7. Розміщення зовнішньої реклами, тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності та МАФів за умови, якщо дані конструкції та споруди не спотворюватимуть традиційне середовище, не перекриватимуть основні видові точки, вісі та фронти на пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва.</p> <p>Проектна документація щодо зведення новобудов, реконструкції зі збільшенням габаритних та висотних параметрів уже існуючих об'єктів в обов'язковому порядку підлягає погодженню у центральному органі в сфері охорони культурної спадщини.</p>
--	--	--

<p><i>Пам'ятника генерал-лейтенанту П.В. Волоху, пр. Незалежності;</i></p>	<p>Від пр. Незалежності (вихідна точка) на схід, вздовж внутрішньо дворового заїзду; від внутрішньо дворового заїзду на північ, вздовж західного фасаду будинку № 39 до пров. Середнього; по пров. Середньому на захід, до пр. Незалежності; по пр. Незалежності на північ до вихідної точки.</p>	<p>Забезпечується збереження акцентної ролі пам'ятки в оточуючому середовищі. Заборонена будь-яка діяльність (у тому числі встановлення торгівельних палаток, кіосків, рекламних щитів), окрім реставрації, реконструкції (за проектами, погодженими у встановленому порядку), благоустрою. Зазначені вище проекти погоджуються місцевим органом охорони культурної спадщини.</p> <p>Забороняється:</p> <ul style="list-style-type: none"> - розміщення зовнішньої реклами та малих архітектурних форм, що порушують характер історичного середовища і заважають огляду пам'ятки та їх оточення. - проводити ремонтні роботи на території охоронної зони без дозволу органу охорони культурної спадщини; <p>Дозволяється:</p> <p>Прокладання та обслуговування інженерних мереж за умови дотримання трас уже існуючих комунікацій, а також глибини їх залягання.</p>
<p><i>Братської могили, вул. Північна, кладовище;</i></p>	<p>Межі охоронної зони співпадають з межами території пам'ятки</p>	<p>Режим використання даної охоронної зони відповідає режиму використання пам'ятки.</p>
<p><i>Могили капітана В.В. Басова та техніка-лейтенанта В.Ф.Сердюка, вул. Шекспіра, кладовище</i></p>		

<p>Пам'ятки археології Кургана № 7</p>	<p>У межах, що визначені картографічним матеріалом (радіусом 50 м. навколо підніжжя пам'ятки)</p>	<p>Дозволяється проведення сільськогосподарських робіт, в тому числі з порушенням ґрунтового покриву. Будь-які інші земляні, будівельні, шляхові та меліоративні роботи здійснюються лише з дозволу відповідного органу охорони культурної спадщини (місцевого) та під наглядом фахівця-археолога. Якщо під час нагляду будуть виявлені істотні археологічні об'єкти, вони повинні бути досліджені більш ретельно шляхом проведення повного археологічного дослідження.</p>
--	---	---

4.3.3. Межі та режими використання зон регулювання забудови

Зони регулювання забудови	Шифр зони регулювання забудови	Опис меж території	Опис режимів використання території
<p>Зона регулювання забудови I категорії пам'яток центральної частини міста, селища ІЗОС Переважає історична</p>	<p>(ЗР І-І) (ЗР І-Іа)</p>	<p>Ділянка 1. (ЗР І-Іа) Межа проходить від перетину вул. 8 Кременецької та Георгіївського пров. на схід, по Георгіївському провулку та на південь, вздовж східного фасаду будинку № 7 та огорожі лікарні до пров.</p>	<p>Забезпечується: 1. Збереження пов'язаної з пам'ятками цінної історичної забудови і розпланування, характерних містобудівних утворень та виразних елементів ландшафту. 2. Збереження архітектурно-просторової композицій історичного ядра міста. 3. Збереження містобудівної домінантної та акцентної ролі пам'яток в оточуючому середовищі, зон їх візуального впливу. 3. Збереження традиційного, переважно садибного, типу забудови, характерних рис історичної забудови (охарактеризованих у розділі</p>

<p>житлова, адміністративна та господарча забудова висотою один-три поверхи з включенням три-п'яти поверхових об'єктів адміністративного та житлового призначення</p>	<p>Західний; по пров. Західний та вул. Старопоштової до перетину з вул. Кременецькою; вздовж тильних (східних) меж садиб по вул. Нагорній, вул. Кременецький квартал на південь, до південної межі міста; від південної межі міста вздовж західних меж садиб по пров. Народному, вул. Кременецький квартал, вул. Набережна та по доріжці, що проходить вздовж берегової лінії на північ; вздовж північних меж садиб № 3 та № 2 до вул. Верхньо-Наддонецька; на північ, вздовж зони зелених насаджень та на захід, вздовж дороги до автомобільного мосту через ріку Сіверський</p>	<p>2.2.) Забороняється: 1. Екранування пам'яток та об'єктів культурної спадщини новобудовами та зеленими насадженнями зі сприятливих боків огляду. 2. Зведення нових будинків і споруд, які негативно впливають на композиційну значущість пам'яток. 3. Розміщувати нові промислові підприємства, великогабаритні складські та інші споруди, що створюють значні вантажні потоки, забруднюють повітряний та водний басейни, вогне- та вибухонебезпечні об'єкти. Дозволяється: 1. Здійснення реконструкції будівель і споруд у відповідності до вимог збереження традиційного середовища, що охороняється. 2. Розміщення об'єктів нового будівництва замість малоцінних споруд та на вільних від забудови ділянках, надбудова малоцінних споруд з дотриманням обмежень щодо висоти та розмірів у плані. Висота нових або надбудованих споруд не повинна перевищувати 13 м від рівня денної поверхні (3 поверхи). 3. Проектна документація щодо зведення новобудов, реконструкції зі збільшенням габаритних та висотних параметрів уже існуючих об'єктів в обов'язковому порядку підлягає погодженню у місцевому органі охорони культурної спадщини.</p>
---	---	--

		<p>Донець; від автомобільного мосту по вул. Наддонецькій та доріжці, що веде вздовж берегової лінії на північ до кута садиби № 29; від кута садиби № 29 вздовж заїзду на схід до вул. Соборної; по вул. Соборній на південь, вздовж східного та південного фасадів будинку №16, перетинаючи вул. Героїв-Чорнобильців, вздовж дворових фасадів будинків №21 та №23 та між будинками №22 та №24 до вул. Соборної; по вул. Соборній на північ, до тильних меж садиби № 19; вздовж тьільних меж садиб № 19 № 17 та внутрішньо квартального проїзду до вул. Кленової; вздовж</p>	
--	--	---	--

		<p>вул. Кленової на схід та від вул. Кленової, вздовж тильних меж ділянок по прямій на північ, до вул. Хлібозаводської; по вул. Хлібозаводській на південь та вздовж південних меж садиб № 31 та № 33 до вул. Покровської; вздовж пішохідної доріжки та північного фасаду будинку № 1 на захід до вул. Соборної; від вул. Соборної вздовж тильних меж садиб № 8, № 10 та № 46 до вул. Донця-Захаржевського; по вул. Донця-Захаржевського вздовж східної межі автовокзалу до вул. Залікарняної; по вул. Залікарняній на південь, до перетину з вул. 8 кременецька та</p>	
--	--	---	--

	(ЗР І-Ів)	<p>Георгіївського провулку.</p> <p>Ділянка 2. (ЗР І-Ів)</p> <p>Межа проходить від стежки, що веде вздовж берегової лінії, та вздовж пров. Заливного на південний схід, до перетину з вул. Першотравневою; по вул. Першотравневій на захід та вздовж південного фасаду будинку № 2 на південний схід до вул. Харківської; по вул. Харківській та вздовж проїзду біля будинку № 3 на південь; вздовж південної межі спортивного майданчика на північ, до вул. Першотравневої; по вул. Першотравневій та доріжці, що веде вздовж берегової лінії до пров. Заливного.</p>	
--	-----------	--	--

	(ЗР І-Іс)	<p>Ділянка 3 (ЗР І-Іс). Межа проходить від перетину вул. Покровської та вул. Пушкінської вздовж пішохідної доріжки до вул. Васильківського; по вул. Васильківського на захід, до вул. Покровської; на південь, по вул. Покровській до перетину з вул. Гагаріна; по вул. Гагаріна на захід і вздовж огорожі та тильних (східних) фасадів будинків № 8, № 12, № 16 на північ до площі Джона Леннона; вздовж південної межі площі Джона Леннона на схід, до вул. Соборної; по вул. Соборній на північ та вздовж заїзду біля будинку № 47 на схід до перетину вул. Покровської та</p>	
--	------------------	---	--

	(ЗР I-Id)	<p>Васильківського; по вул. Покровській на північ, до перетину з вул. Пушкінською.</p> <p><i>Ділянка 4. (ЗР I-Id).</i> Межа проходить від огорожі кладовища, по вул. Капітана Орлова на південь до вул. Г. Жуковського; по вул. Г. Жуковського до пр. Незалежності; по пр. Незалежності на південь, з включенням садиби № 48, до пров. Толстого; по пров. Толстого на північний схід, та вздовж південної межі садиби № 16 до вул. Борисоглібської; по вул. Борисоглібській на південь та вздовж південної межі території загальноосвітньої школи №5 та доріжки до провулку Нижньо-</p>	
--	-----------	---	--

		<p>Садового; по провулку Нижньо-Садовому до проспекту Незалежності; по проспекту Незалежності та вздовж чолового фасаду будинку № 67 до будинку № 71; вздовж північного фасаду будинку № 71 та західної межі території АТП до вул. Спортивної; по вул. Спортивній на південь, та вздовж проїзду біля будинків № 87, № 85, № 83, № 81, № 79 до пр. Незалежності; по пр. Незалежності та вздовж фасадів будівель першого ряду забудови, з включенням озелененої території подвір'я будинку № 66, до південної межі парку; вздовж південної межі парку та огорожі приладобудівного заводу</p>	
--	--	--	--

		на захід, до пров. Толстого; вздовж пров. Толстого та дороги на північ до вул. Крута; по вул. Крута на північ, та вздовж огорожі кладовища на схід, до вул. Капітана Орлова.	
<p>Зона регулювання забудови I категорії пам'яток на території залізничного селища</p> <p>Переважає історична житлова, адміністративна та господарча забудова (здебільшого малоцінна) висотою один-три поверхи</p>	<p>(ЗР І-ІІ) (ЗР І-ІІа)</p>	<p>Ділянка 1 (ЗР І-ІІа). Межа зони проходить: від перетину вул. Київської та вул. Залізничної на схід по вул. Залізничній до вул. Путійної; по вул. Путійній на північ, до рогу будинку № 21; від вул. Путійної, між будинками № 19 та № 21 на північний захід, перетинаючи в'їзд Веселий, вздовж доріжки до вул. Київської, по вул. Київській на південь, до перетину з вул.</p>	<p>Забезпечується:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Збереження пов'язаної з пам'ятками історичної забудови і розпланування, характерних містобудівних утворень. 2. Збереження містобудівної акцентної ролі пам'яток в оточуючому середовищі, зон їх візуального впливу. 3. Збереження традиційного, переважно садибного, типу забудови, характерних рис історичної забудови (охарактеризованих у розділі 2.2.), її параметрів. <p>Забороняється:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Екранування пам'яток та об'єктів культурної спадщини новобудовами та зеленими насадженнями зі сприятливих боків огляду. 2.Зведення нових будинків і споруд, які негативно впливають на композиційну значущість пам'яток. 3.Розміщувати нові промислові підприємства. <p>Дозволяється:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Здійснення реконструкції будівель і споруд у відповідності до вимог збереження традиційного середовища, що охороняється.

	(ЗР І-Ів)	<p>Залізничною.</p> <p>Ділянка 2 (ЗР І-Ів).</p> <p>Межа зони проходить: від перетину вул. Пролетарської та Дружби на північ, по вул. Дружби до перетину з вул. Заводською; по вул. Заводській на захід, до перетину з вул. Пролетарською; по вул. Пролетарській на схід, до перетину з вул. Дружби.</p>	<p>2. Розміщення об'єктів нового будівництва замість малоцінних споруд, на вільних від забудови ділянках, надбудова малоцінних споруд з дотриманням обмежень щодо висоти та розмірів у плані. Висота нових або надбудованих споруд не повинна перевищувати 13 м від рівня денної поверхні (3 поверхи).</p> <p>3. Розміщення зовнішньої реклами, тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності та МАФів за умови, якщо дані конструкції та споруди не спотворюватимуть традиційне середовище, не перекриватимуть основні видові точки, вісі та фронти на пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва.</p> <p>4. Проектна документація щодо зведення новобудов, реконструкції зі збільшенням габаритних та висотних параметрів уже існуючих об'єктів в обов'язковому порядку підлягає погодженню у місцевому органі охорони культурної спадщини.</p>
<p>Зона регулювання забудови I категорії навколо пам'ятки архітектури національного значення Всесвятської церкви</p>	(ЗР І-ІІ) (ЗР І-ІІа)	<p>Ділянка 1 (ЗР І-ІІа).</p> <p>Межа зони проходить від перетину вул. Криничної та пров. Фруктового на північ та схід, по вул. Криничній та пров. Криничному до перетину з вул. І. Мірошніченка; по вул. І. Мірошніченка на південь до перетину з</p>	<p>Забезпечується:</p> <p>1.Збереження пов'язаної з пам'яткою історичної забудови і розпланування.</p> <p>2. Збереження містобудівної домінантної ролі пам'ятки в оточуючому середовищі, зони її візуального впливу; візуальних точок і вісей на неї.</p> <p>3. Збереження традиційного, переважно садибного, типу забудови.</p> <p>Забороняється:</p> <p>1.Екранування пам'ятки новобудовами та зеленими насадженнями зі сприятливих боків огляду.</p> <p>2.Розміщувати нові промислові підприємства.</p>

<p>(Вознесенського собору), вул. Московська, 30</p>	<p>(ЗР І-Шв)</p>	<p>пров. Московським; по пров. Московському на південний захід, до перетину з вул. Московською; по вул. Московській на північ до перетину з вул. Криничною; по вул. Криничній на захід, між садибами № 3 та № 5, вздовж тильних меж садиб № 4, № 6, № 8, № 10 до огорожі броварні; вздовж огорожі броварні на захід та по тильним межах садиб № 3, № 5, № 7, № 9 до вул. Криничної; по вул. Криничній до перетину з пров. Фруктовим.</p> <p>Ділянка 2 (ЗР І-Шв). Межа проходить: від перетину вул. І. Мірошніченка та Лермонтова на схід по вул. Лермонтова до перетину з пров.</p>	<p>Дозволяється:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Здійснення реконструкції будівель і споруд у відповідності до вимог збереження традиційного середовища, що охороняється. 2. Розміщення об'єктів нового будівництва замість малоцінних споруд, надбудова малоцінних споруд з дотриманням обмежень щодо висоти та розмірів у плані. Висота нових або надбудованих споруд не повинна перевищувати 10 м від рівня денної поверхні. 3. Розміщення зовнішньої реклами, тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності та МАФів за умови, якщо дані конструкції та споруди не спотворюватимуть традиційне середовище, не перекриватимуть основні видові точки, вісі та фронти на пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва. 4. Проектна документація щодо зведення новобудов, реконструкції зі збільшенням габаритних та висотних параметрів уже існуючих об'єктів в обов'язковому порядку підлягає погодженню у відповідних органах охорони культурної спадщини.
---	------------------	--	---

	(ЗР І-Шс)	<p>Лермонтова; по пров. Лермонтова на північ до рогу садиби № 27; між садибами № 27 та № 27 вздовж в'їзду Лермонтова до вул. Чкалова; по вул. Чкалова та тильним межам ділянок № 5, № 3, № 13, № 8 та № 10 до вул. І. Мірошниченка; по вул. І. Мірошниченка до перетину з вул. Лермонтова.</p> <p>І- Ділянка 3 (ЗР І-Шс). Межа проходить від перетину вул. Лермонтова та Сільськогосподарського в'їзду на схід по Сільськогосподарському в'їзду до берегової лінії р. Мокрий Ізюмець; вздовж берегової лінії р. Мокрий Ізюмець на південь та вздовж південних меж садиб №</p>	
--	-----------	--	--

	<p>(ЗР І-Шд).</p>	<p>11 та № 13 на захід до пров. Лермонтова; по пров. Лермонтова на північ до перетину з Сільськогосподарським в'їздом.</p> <p>І- Ділянка 4 (ЗР І-Шд).</p> <p>Межа проходить від вул. Європейської на південь вздовж ґрунтових доріг та меж садиб до вул. Московської; по вул. Московській на захід, по рельєфу до тильних меж садиб забудови вул. Степана Разіна; вздовж тильних меж забудови вул. Степана Разіна та між садибами № 29 та № 31 до вул. Степана Разіна; по вул. Степана Разіна на північ та по вул. Пархоменко на південний захід; від вул. Пархоменко, між забудовою садиби № 8 на північ до вул.</p>	
--	--------------------------	--	--

		<p>Чумацької; по вул. Чумацькій на схід, та вздовж тильних меж садиб до вул. Московської; від вул. Московської вздовж тильних меж садиб до вул. Європейської.</p>	
<p>Зона регулювання забудови II категорії навколо пам'ятки архітектури національного значення Всесвятської церкви (Вознесенського собору), вул. Московська, 30</p>	<p>(ЗР-II)</p>	<p>До зони регулювання забудови 2-ї категорії включено територію броварні по вул. Чумацькій. Межа зони проходить вздовж периметру огорожі території броварні.</p>	<p>Забезпечується:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Збереження пов'язаної з пам'яткою історичної забудови і розпланування; її поточних ремонтів, утримання в належному технічному стані (перш за усе історичних будівель пивзаводу) 2. Збереження містобудівної домінантної ролі пам'ятки в оточуючому середовищі, зони її візуального впливу; візуальних точок і вісей на неї. 3. Санація території історичного пивзаводу від малоцінних будівель 4. У разі ліквідації існуючого промислового підприємства забезпечити комплексне освоєння його території за проектами, погодженими відповідно до існуючого пам'яткоохоронного законодавства <p>Забороняється:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Екранування пам'ятки новобудовами та зеленими насадженнями зі сприятливих боків огляду. 2.Збільшення висотності вже існуючих будівель. <p>Дозволяється:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1.Здійснення реконструкції будівель і споруд у відповідності до

			<p>вимог збереження традиційного середовища, що охороняється.</p> <p>2. Розміщення об'єктів нового будівництва замість малоцінних споруд і на вільних від забудови ділянках, надбудова малоцінних споруд з дотриманням обмежень щодо висоти та розмірів у плані. Висота нових або надбудованих споруд не повинна перевищувати 15 м від рівня денної поверхні.</p> <p>3. Розміщення зовнішньої реклами, тимчасових споруд для провадження підприємницької діяльності та МАФів за умови, якщо дані конструкції та споруди не спотворюватимуть традиційне середовище, не перекриватимуть основні видові точки, вісі та фронти на пам'ятки архітектури, історії, монументального мистецтва.</p> <p>4. Проектна документація щодо зведення новобудов, реконструкції зі збільшенням габаритних та висотних параметрів уже існуючих об'єктів в обов'язковому порядку підлягає погодженню у відповідних органах охорони культурної спадщини.</p>
--	--	--	--

4.3.4. Межі та режими використання зон охорони археологічного культурного шару

Зона охорони археологічного культурного шару	Опис меж території	Опис режимів використання території
<p><i>Зона охорони археологічного культурного шару:</i></p> <p>1. Навколо Курганів</p>	Відповідно до картографічних матеріалів.	<p>Забезпечується збереження об'єктів по всій площі та глибині залягання культурного шару.</p> <p>Утримання території об'єктів у належному порядку, в тому числі не допускається заліснення.</p>

<p>№№ 1-6</p>		<p>Заборонено перешкоджання будь-яким роботам з виявлення, обліку та вивчення археологічних об'єктів або предметів. Заборонено проведення будь-яких робіт, які пов'язані із порушенням ґрунтового покриву, в тому числі, які здійснюються за допомогою сільськогосподарської техніки. Дозволяється здійснення наукових археологічних досліджень. Дозволяється проведення робіт з консервації, музеєфікації археологічних об'єктів, за проектами, погодженими у встановленому порядку. Дозволяється здійснювати роботи із благоустрою території без проведення земляних робіт. Дозволяється проведення туристичних екскурсій. У разі надання об'єктам статусу пам'ятки на зазначені території поширюється режим використання, аналогічний режиму використання пам'ятки – Курган №7.</p>
<p>2. Навколо меж Поселення «Ізюм, вул. Балаклійська», 3. Навколо меж Поселення «Мокрий Ізюмець-2» (входить до меж міста лише частково), 4. Навколо меж Поселення «Мокрий Ізюмець-3» (частина території</p>	<p>Відповідно до картографічних матеріалів.</p>	<p>Заборонено перешкоджання будь-яким роботам з виявлення, обліку та вивчення археологічних об'єктів або предметів. Заборонено заліснення території. Заборонено лісонасадження/створення садів без обов'язкового здійснення перед зазначеними роботами наукового археологічного дослідження за кошти замовника робіт. Дозволяється проведення сільськогосподарських робіт, у тому числі з порушенням ґрунтового покриву на глибину не більше 40 см. Дозволяється проведення будівельних, меліоративних, шляхових,</p>

<p>розташовується поза межами міста),</p> <p>5. Навколо меж Поселення «Ізюм, вул. Урицького»</p>		<p>земляних та інших робіт, що пов'язані із порушенням ґрунтового покриву, за умови обов'язкового здійснення перед зазначеними роботами наукового археологічного дослідження за кошти замовника робіт.</p> <p>Дозволяється здійснення наукових археологічних досліджень.</p> <p>Дозволяється проведення робіт з консервації, музеєфікації археологічних об'єктів, за проектами, погодженими у встановленому порядку.</p> <p>Дозволяється здійснювати роботи із благоустрою території без проведення земляних робіт.</p> <p>Дозволяється проведення туристичних екскурсій.</p> <p>У разі надання об'єктам статусу пам'ятки на зазначені території поширюється режим використання аналогічний режиму використання пам'ятки – Поселення Ізюм.</p>
---	--	--

4.3.5. Межі та режими використання зони охоронюваного ландшафту

Зона охоронюваного ландшафту	Опис меж території	Опис режимів використання території зони охоронюваного ландшафту
<i>Зона охоронюваного ландшафту</i>	Відповідно до картографічних матеріалів (див. «Історико-архітектурний опорний план м. Ізюм Харківської області з визначенням меж зон охорони пам'яток та	Забезпечується: 1. охорона природного середовища, збереження і відтворення цінних природних і пейзажних якостей пов'язаного з пам'ятками ландшафту; 2. ліквідація чи візуальна нейтралізація будівель, споруд і насаджень, що спотворюють цей ландшафт. 3. охорона особливостей рельєфу, водоймищ, рослинності; 4. збереження візуальних зв'язків пам'яток з природним та переважно природним оточенням, що має історичну цінність; 5. захист берегових, лукових територій від зсувів та розмиву,

	історичних ареалів. Основне креслення».)	укріплення схилів гір, ярів, їх озеленення; рекультивация територій, зруйнованих внаслідок антропогенної діяльності, проведення інших природоохоронних заходів. Забороняється: Господарська діяльність, яка не відповідає умовам збереження природного середовища. Дозволяється: 1. господарська діяльність, якщо вона не порушує характеру ландшафту і не потребує зведення капітальних будівель і споруд; 2. використання відкритих галявин та просторів луків для епізодичних масових свят та гулянь з встановленням тимчасових збірно-розбірних споруд, а також як лукопарки та гідропарки з відповідними технічними заходами та впорядкуванням, що не впливають негативно на ландшафт та не змінюють його характеру. 3. на територіях, які на даний час вже зайняті забудовою (або власники чи орендарі мають чинну дозвільну документацію на ведення забудови), дозволяється будівництво, яке за масштабністю, висотністю, габаритами не буде дисонуючим по відношенню до ландшафту та існуючої малоповерхової садибної забудови. Гранично допустима висота будівель при реконструкції або новому будівництві – 7 м від рівня денної поверхні землі до гребню даху.
--	--	--

4.3.6. Межі та режими використання історичного ареалу м. Ізюм

№№ та назва території	Опис меж територій	Опис режимів використання територій
Історичний ареал	Межа проходить: від вул.	Режими використання територій у межах

<p>м. Ізюм</p>	<p>Першотравневої по проїзду до вул. Покровської; по вул. Покровській до перетину з вул. Героїв-Чорнобильців; по вул. Героїв-чорнобильців до перетину з вул. Соборною; по вул. Соборній на південь до Центрального майдану; вздовж північної межі Центрального майдану по доріжці до вул. Покровської; по вул. Покровській та вздовж південної межі Центрального майдану до вул. Соборної; по вул. Соборній на південь, до перетину з провулком Соборним; вздовж південної межі пл. Джона Леннона до вул. Старопоштової; по вул. Старопоштовій на південь до Георгіївського пров.; по Георгіївському пров. та вул. Залікарняній на північ, вздовж східної межі території автовокзалу до вул. Донця-Захаржевського; по вул. Донця-Захаржевського та доріжки, що</p>	<p>історичного ареалу визначаються режимами використання територій зон охорони пам'яток, установлених на території ареалу.</p> <p>В межах історичного ареалу пріоритетним напрямом містобудівної діяльності є збереження традиційного характеру середовища, охорона і раціональне використання розташованих у його межах пам'яток і об'єктів культурної спадщини, збереження містоформуєчої ролі об'єктів культурної спадщини.</p> <p>В межах визначеного історичного ареалу забезпечується збереження сталої просторово-планувальної системи, червоних ліній забудови, форм благоустрою.</p> <p>В історичному ареалі має зберігатися існуючий характер забудови у вигляді історично сформованих кварталів забудови історичного центру м. Ізюм, системи акцентів у просторово-розпланувальній структурі даної території, візуальних точок та фронтів на містобудівні доміанти і акценти міста – Преображенський собор, Хрестовоздвиженську церкву, Жіночу гімназію, Реальне училище, Народний дім, Земську управу та історично сформовані панорами архітектурно-містобудівного комплексу історичного ядра Ізюм (перш за усе зі схилів та верхівки гори Кременець), а також дискретно розташованих малоповерхових будівель садибної забудови.</p> <p>Програми та проектна документація на нове</p>
----------------	--	---

	веде вздовж берегової лінії до вул. Першотравневої.	<p>будівництво, реконструкцію та капітальний ремонт (крім реконструкції та капітального ремонту квартир чи окремих приміщень, що здійснюються без зміни об'ємно-просторових характеристик) в історичних ареалах населених місць розробляється з урахуванням вимог затвердженого в установленому законом порядку історико-архітектурного опорного плану.</p> <p>Програми та проектна документація на містобудівні, архітектурні та ландшафтні перетворення, меліоративні, шляхові та земляні роботи історичного ареалу погоджуються центральним органом у сфері охорони культурної спадщини.</p>
--	---	---

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Джерела

А) архівні

Російський державний архів давніх актів

РДАДА, Ф. Разрядный приказ. Столбцы Белгородского стола. № 1530. – арк. 420;

РДАДА, Ф. Разрядногно приказа. Белгородский стол, стовп. 1530. – арк. 363, 365.

Російський державний військово-історичний архів

РДВІА, Ф. 349, оп.13, спр. 10728. Чертеж Изюмской крепости. 1730 г.

РДВІА, Ф. 349, оп.13, спр. 10729. Чертеж Изюмской крепости. 1740 г.

РДВІА, Ф. 349, оп. 13, спр. 10730. План города Изюма с ближайшей ситуацией. 1742 г.

РДВІА, Ф. 349, оп. 40, спр. 349. Достоверная ландкарта меж рек Днепра и Донца на расстояниях от Усть Самары до Изюма и Луганской станицы (с проектом 2-х вариантов устройства новой Украинской линии). 1749 г.

РДВІА, Ф. 349, оп. 13, спр. 10744. План Изюмской крепости. 1769 г.

РДВІА, Ф. 349, оп. 13, спр. 10752. План Изюмской крепости с профилями в воротах. 1782 г.

Державний архів Харківської області

ДАХО, Ф. 4. – оп. 15. – ед. хр. 294. – арк. 5-6;

ДАХО. – Ф. 3, оп. 122, ед. хр. 129. – Л. 117.

ДАХО, Ф. 3, оп. 192, спр. 391, арк. 306-307. Відкриття жіночого училища.

Грудень 1860 р.

ДАХО, Ф. 51, оп. 1, спр. 1, арк.. 120. Из статистического описания Изюмского уезда за 1837 г.

ДАХО, Ф. 67, оп.1, спр. 17, арк. 39. Ведомость о фабриках и заводах, находящихся в г. Изюме Харьковской губернии за 1887 г.

ДАХО, Ф. 67, оп.1, спр. 17, арк. 102. Ведомость о числе ремесленников в г. Изюме за 1887 г.

Науковий архів Інституту археології НАНУ

Одинцова С.М. Отчет о разведках по Донце младшим научным сотрудником Института археологии с 16 по 26/VII 1948г. // НА ІА НАНУ, 1948/18. – С. 1-2.

Одинцова С.Н.. О неолите Донца // НА ІА НАНУ, 1948/16. – С. 3-4.

Шрамко І.Б., Голубєва І.В., Задніков С.А., Пеляшенко К.Ю. Звіт про археологічні розвідки в Харківській області та в м. Харкові в 2008 р. // НА ІА НАНУ, 2009. – С. 45.

Архів управління архітектури та містобудування Ізюмської міської ради

Генеральный план г. Изюма Харьковской области / Дир. Охота И.А., Гл. инж. Хоменко С.У., ГАП Блох О.Б. - Ч. 1. Пояснительная записка. – Х., 1982.

Фонди Ізюмського краєзнавчого музею

Авілов В. Спогади про старий Ізюм. – Ізюм [Рукопис]. Матеріали ІКМ. – 1970.

Историко-опорный план и проект охранных зон памятников истории и культуры г. Изюм. Т. 2. Историческая справка / директор, ГАП Новгородов В.Е., Мигулько Е.Н., Демина Г.А.- Харьков: Харьковский филиал Украинского специального научно-реставрационного проектного института «Укрпроектреставрация», 1994. – 31 с. // Приватна колекція С. Бондаренка

Б) опубліковані

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Т. XII. – Ч. 1. Харьковская губерния, 1850.

2. Военно – топографическая карта Западной части Российской Империи : г. Харьковской. – Военно-топографическое Депо. 1846 – 1863. – ряд XXIV. – лист 15.
3. Городцов В.А.. Результаты исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 года // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902. – М., 1905. – Т. 1. – С. 174.
4. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 5. – М.: Тип. В.Готье, 1858. – С. 1-10, 13, 16;
5. Гюльденштедт Иоганн Антон. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. – Харьков : тип. Губ. правления, 1892. – С. 69.
6. Красный террор в годы гражданской войны. По материалам Особой следственной комиссии по расследованию злодеяний большевиков. Под ред. докторов исторических наук Ю. Г. Фельштинского и Г.И. Чернявского. - М., 1999. – Дело № 51 и 55.
7. Крупа Т.Н. Об археологических разведках на территории города Изюм и Изюмского района в 2006-2007 гг.// Археологічні дослідження в Україні. – К., 2006-2007. – С. 188.
8. На благоустрій міста потрібні кошти. Рапорт 15 грудня 1817 р. // Міське господарство // Ізюм: Зб. архівних документів і матеріалів. I-39 / Головн. ред. А.І. Епштейн; Упоряд.: Л.М. Момот та ін. – Харків: Фоліо, 1994. – 104 с. – С.24-25;
9. Описание Слободско-Украинской Харьковской губернии (с предисловием Д. Багалия), 1802 г. – Харьков: Типография Губернского Правления, 1889. – С. 36.
10. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 93-94, 127-128, 180;
11. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. - СПб. : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. – Т. V. – № 3380.

12. Про стан поштової станції. Рапорт 15 липня 1811 р. //Міське господарство // Ізюм: Зб. архівних документів і матеріалів. І-39 / Головн. ред. А.І. Епштейн; Упоряд.: Л.М. Момот та ін. – Харків: Фоліо, 1994. – 104 с. – С.22-24;
13. Рапорт Изюмского городничего Теребилова от 1 июня 1834 г. // Міське і державне майно: стан і потреби // Ізюм: Зб. архівних документів і матеріалів. І-39 / Головн. ред. А.І. Епштейн; Упоряд.: Л.М. Момот та ін. – Харків: Фоліо, 1994. – 104 с. – С.29-31;
14. Список населённых мест по сведениям 1864 г. Обработан Н.Штигицом. – Т. XLVI. Харьковская губерния. – СПб.: изд. Статистического комитета Минстерства внутренних дел. – Города. - С. 2.
15. Справочная книга для Харьковской епархии / сост. Секретар Харьковск. дух. консистории И.Самойлович. – Харьков, 1904;

2. Література

1. Багалій Д. Історія Слобідської України. – Х., 1996. – С. 58;
2. Бачинська О.А., Грибовський В.В. Ногайська орда // Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т.7.
3. Бондаренко С. Ізюмщина: краєзнавчий нарис від давнини до сучасності (до 95-ї річниці заснування Ізюмського району). - Слов'янськ, 2018.
4. Бондаренко С. Місто Ізюм: Історико-архітектурний альбом: [Рукопис]. – Ізюм, 2017.
5. Вечерський В. В. Фортеці й замки України. – К., 2011. – С. 272.
6. Воротникова И.А., Неделин В.М. Кремли, крепости и укрепленные монастыри Русского государства XV-XVII вв. Т. 2.: – Кн. 1-2: Крепости Юга России. – М.: Индрик, 2016. – С. 242-261;
7. Географічна енциклопедія України. – Т.2. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1989. – С. 76, 219.

8. Географічна енциклопедія України. – Т.3. – К.: «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 1989. – С. 187.
9. Гербель Н. Изюмский слободской казачий полк. 1661-1765 гг. – СПб., 1852. – С. 16;
10. Гетьманець М. Слово о полку Ігоревім. Статті. – Харків: Мачулін, 2008.
11. Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине (1917-1927). – Изюм, 1927;
12. Дяченко М.Т. Изюм. Историко-краеведческий нарис. – Х., 1963. – С. 29;
13. Дяченко М.Т. Изюм // История міст і сіл Української РСР. Харківська область. – К.: Головна редакція УРЕ, 1967. – С. 525-547.
14. Жерновий В. Як виник Ізюмський полк // Обрії Ізюмщини. – 23 травня 2006 р.;
15. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – С. 180;
16. Иванюк С.А. Крепостные сооружения города Изюма в XVII-XVIII вв. // Вопросы фортификации. - № 2. – 2011. – С. 46-50. - С. 46;
17. Изюм // Большая Советская энциклопедия / под ред. А.М. Прохорова. 3-е изд. – Т. 10. – М.: Советская энциклопедия, 1972. – С. 120;
18. Изюм // Большая Российская энциклопедия / редколл., гл. ред. Ю.С. Осипов. – Т. 11. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2008. – С. 62;
19. Изюм // Малороссия // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. 7. – СПб., 1903. – С. 283-284;
20. Изюм // Украинская Советская энциклопедия. – Т. 4. – К.: Украинская советская энциклопедия, 1980. – С. 231;
21. Изюм. Уездный город Харьковской губернии // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауз, И.А. Эфрон. – СПб., 1903. – Т. 24. – С. 893;
22. Изюмскому паровозоремонтному – 50 лет. – Харьков, 1965. – С. 5, 49.
23. Ісаїв Л., Щибря Л. Изюмщина у вирі революції (1917-1920) – Харків: ТОВ С.А.М., 2014. – С. 6-12.
24. Історія міста Харкова ХХ ст. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 386, 485.

25. Крупа Т. Размышления историка о постройке крепости на горе Кремянец в период правления хана Узбека // Альманах «Ізюмщина». – Вип. II. – Ізюм, 2008. – С. 38-45.
26. Лисенко О. Є., Пилявець Р. І. Харківська битва 1942 р. // Енциклопедія історії України : – К.: Наукова думка, 2013. — Т. 10 : — С. 350-351.
27. Носачов В. Ізюм в роки громадянської війни та Національної революції (1917-1922 рр.) та у період НЕПу (1922-1929 рр.) // Альманах «Ізюмщина». До 325-річчя Ізюма. – Ізюм, 2006. – С. 71-83.
28. Павлюк О. Цареборисів – перше місто Слобідської України // Альманах «Ізюмщина». До 325-річчя Ізюма. – Ізюм, 2006. – С. 32-37.
29. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. –Т. 4. – К.: Будівельник, 1986. – С. 102-103.
30. Панащенко В.В. Ізюмський полк // Енциклопедія історії України. - Т. 3.– К.: Наукова думка, 2005. – С. 428-429.
31. Парамонов А., Парийский А. Истоки каменной храмовой архитектуры Слободской Украины. – Харьков: Харьковский частный музей городской усадьбы, 2012. – С. 12, 59-73;
32. Селиванов А. Очерки о Изюме // Харьковские губернские ведомости. – май-июнь 1882. - № 135-136;
33. Сібільов М. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Монамаха та Ігоря Сіверського // Альманах «Ізюмщина». До 325-річчя Ізюма. – Ізюм, 2006. – С. 18-32.
34. Сібільов М.В. Старовинності Ізюмщини. Випуск II. – Ізюм, 1926. – С. 4, 9, 23.
35. Сибилев Н. Очерки по доистории и истории Изюмского края // Альманах «Ізюмщина». – Вип. II. – Ізюм, 2008. – С. 12-19.
36. Склокін В.В. Господарська діяльність військових обивателів Слобідської України (60–90-ті рр. XVIII ст.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України.

Українознавство: історичні та філософські науки. - 2008. - № 835, вип. 11. - С. 10-15.

37. Слюсарский А.Г. Слободская Украина. Исторический очерк XVII-XVIII ст. – Харьков, 1954.

38. Хміль І.В. Ізюмське збройне повстання 1918 р. // Енциклопедія історії України. - Т. 3. - К.: Наукова думка, 2005. – С. 428.

39. Шабульдо Ф.М. Біла Орда // Енциклопедія історії України. - Т. I. - К.: Наукова думка, 2003. – С. 271.

40. Шрамко Б.А., Михеев Л.П., Грубни-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 96;

41. Щелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882. – С. 40, 46, 50, 75, 79, 108, 111-112, 181, 184, 188, 223, 241, 282, 285, 290.